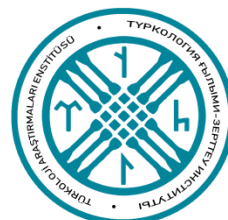

ISSN 1727-060X (Print)

ISSN 2664-3162 (Online)

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ

№ 6 (98), 2019

Қараша-желтоқсан / Kasım-Aralık

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы
және ақпараттық агенттігінде тіркелген.
Күәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon
ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında
55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır.

Türkistan/Türkistan
2019

ISSN 1727-060X (Print)

ISSN 2664-3162 (Online)

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

ТҮРКОЛОГИЯ TURCOLOGY

№ 6 (98), 2019

Ноябрь-декабрь / November-December

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельством о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered in the periodical and news agency of the Information and Communication Committee of the Ministry of Investment and Development of the RK with No:5597-Zh 18.II.2005.

Туркестан/Turkestan
2019

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БАС РЕДАКТОР

доктор, профессор Женгиз Томар

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

PhD Сердар Дағыстан, ф.ғ.к. Нұрлан Мансұров

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жұпар Танауова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Йылдыз Мұса	–	док., проф. (Гази университеті, Анкара)
Абдрасилов Болатбек	–	б.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Челик Юксел	–	док., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Беркимбаев Камалбек	–	п.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Қожаоғлы Тимур	–	док., проф. (Мичиган университеті, Мичиган)
Екер Суер	–	док., проф. (Башкент университеті, Анкара)
Билгин Азми	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)
Девели Хаяти	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Пилтен Пусат	–	док., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Абуов Әміреқұл	–	филос.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Садыков Ташполот	–	ф.ғ.д., проф. (Бішкек гуманитарлық университеті, Бішкек)
Бутанаев Виктор	–	т.ғ.д., проф. (Хакасия мем. университеті, Абакан)
Егоров Николай	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл білімі институты, Чебоксары)
Ергөбек Құлбек	–	ф.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Идельбаев Мирас	–	ф.ғ.д., проф. (Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа)
Илларионов Василий	–	ф.ғ.д., проф. (Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск)
Миннегулов Хатип	–	ф.ғ.д., проф. (Казан федеральді университеті, Казан)
Муминов Әшірбек	–	т.ғ.д., проф. (Еуразия Ұлттық университеті, Астана)
Жураев Маматкул	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл және әдебиет институты, Ташкент)
Сейхан Гүлшен	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
Дениз Себахат	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
М. Фатих Анды	–	док., проф. (Фатих Сұлтан Мехмет университеті, Стамбул)
Кенжетәев Досай	–	филос.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Тұрсүн Хазіретәлі	–	т.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Қошанова Нағима	–	ф.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Әбжет Бақыт	–	ф.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Әуелбеков Ержан	–	п.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Алашбаев Ерлан	–	PhD (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Жиенбаев Ерлан	–	PhD (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Құдасов Сейсенбай	–	(Silk Way Халықаралық университеті, Шымкент)

SAHİBİ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

EDİTÖR
Prof. Dr. Cengiz Tomar

EDİTÖR YARDIMCILARI
Dr. Serdar Dağıstan, Dr. Nurlan Mansurov

SEKRETER
Jupar Tanauova

DANIŞMA KURULU

Musa Yıldız	– Prof. Dr. (Gazi Üniversitesi, Ankara)
Bolatbek Abdrasilov	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Yüksel Çelik	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Kamalbek Berkimbayev	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Timur Kocaoğlu	– Prof. Dr. (Michigan Üniversitesi, Michigan)
Suer Eker	– Prof. Dr. (Başkent Üniversitesi, Ankara)
Azmi Bilgin	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)
Hayati Develi	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)

YAYIN KURULU

Pusat Pilten	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Amrekul Abuov	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Taşpolot Sadikov	– Prof. Dr. (Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek)
Viktor Butanayev	– Prof. Dr. (Hakas Devlet Üniversitesi, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. Dr. (Dilbilimi Enstitüsü, Çeboksarı)
Kulbek Ergöbek	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Miras İdelbayev	– Prof. Dr. (Başkurt Devlet Üniversitesi, Ufa)
Vasiliy İllariyonov	– Prof. Dr. (Kuzeydoğu Federal Üniversitesi, Yakutsk)
Hatip Minnegulov	– Prof. Dr. (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan)
Aşirbek Muminov	– Prof. Dr. (Avrasya Milli Üniversitesi, Astana)
Mamatkul Jurayev	– Prof. Dr. (Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Taşkent)
Gülşen Seyhan	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)
Sebahat Deniz	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)
M. Fatih Andı	– Prof. Dr. (Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, İstanbul)
Dosay Kenjetayev	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Hazretali Tursun	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Bakit Abjet	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Nagima Koşanova	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erjan Auelbekov	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erlan Alaşbayev	– Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erlan Jiyenbayev	– Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Seysenbay Kudasov	– (Silk Way Uluslararası Üniversitesi, Şımkent)

OWNER
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

EDITOR-IN-CHIEF
Prof. Dr. Cengiz Tomar

ASSOCIATED EDITOR
Dr. Serdar Dağistan, Dr. Nurlan Mansurov

EXECUTIVE SECRETARY
Zhupar Tanauova

EDITORIAL BOARD

Musa Yıldız	– Prof. Dr. (Gazi University, Ankara)
Bolatbek Abdrasilov	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Yüksel Çelik	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Kamalbek Berkimbayev	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Timur Kozhaoglu	– Prof. Dr. (Michigan University, Michigan)
Suer Eker	– Prof. Dr. (Bashkent University, Ankara)
Azmi Bilgin	– Prof. Dr. (İstanbul University, İstanbul)
Hayati Develi	– Prof. Dr. (İstanbul University, İstanbul)

EDITORIAL COUNCIL

Pusat Pilten	– Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Amrekul Abuov	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Tashpolot Sadykov	– Prof. Dr. (Bishkek Humanitarian University, Bishkek)
Viktor Butanayev	– Prof. Dr. (Khakassia State University, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. Dr. (Institute of Linguistics, Cheboksary)
Kulbek Ergobek	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Miras Idelbayev	– Prof. Dr. (Bashkir State University, Ufa)
Vasiliy Illariyonov	– Prof. Dr. (North-Eastern Federal University, Yakutsk)
Hatip Minnegulov	– Prof. Dr. (Kazan Federal University, Kazan)
Ashirbek Muminov	– Prof. Dr. (Eurasia National University, Astana)
Mamatkul Zhurayev	– Prof. Dr. (Institute of Language and Literature Tashkent)
Gulshen Seyhan	– Prof. Dr. (Marmara University, İstanbul)
Sebahat Deniz	– Prof. Dr. (Marmara University, İstanbul)
M. Fatih Andy	– Prof. Dr. (Fatih Sultan Mehmet University, İstanbul)
Dosay Kenzhetayev	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Hazretali Tursun	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Bakyt Abzhet	– Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Nagima Koshanova	– Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Erzhan Auelbekov	– Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Erlan Alashbayev	– PhD (A. Yassawi University, Turkestan)
Yerlan Zhienbayev	– PhD (A. Yassawi University, Turkestan)
Seysenbay Kudasov	– (Silk Way International University, Shymkent)

УЧРЕДИТЕЛЬ

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор, профессор Женгиз Томар

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

PhD Сердар Дагыстан, к.ф.н. Нурлан Мансуров

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Жупар Танауова

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Муса Ыылдыз	–	док., проф. (Университет Гази, Анкара)
Болатбек Абдрасилов	–	д.б.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Юксел Челик	–	док., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Камалбек Беркимбаев	–	д.п.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Тимур Кожоаглы	–	док., проф. (Университет Мичигана, Мичиган)
Суер Екер	–	док., проф. (Университет Башкент, Анкара)
Азми Билгин	–	док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)
Хаяти Девели	–	док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Пусат Пилтен	–	док., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Амрекул Абуов	–	д.филос.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ташполот Садыков	–	д.ф.н., проф. (Бишкекский гуманитарный университет, Бишкек)
Виктор Бутанаев	–	д.и.н., проф. (Государственный университет Хакасии, Абакан)
Николай Егоров	–	д.ф.н., проф. (Институт языкознания, Чебоксары)
Кулбек Ергобек	–	д.ф.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Мирас Идельбаев	–	д.ф.н., проф. (Башкирский государственный университет, Уфа)
Василий Илларионов	–	д.ф.н., проф. (Северо-восточный федеральный университет, Якутск)
Хатип Миннегулов	–	д.ф.н., проф. (Казанский федеральный университет, Казань)
Аширбек Муминов	–	д.и.н., проф. (Евразийский национальный университет, Астана)
Маматкул Жураев	–	д.ф.н., проф. (Институт языка и литературы, Ташкент)
Гулшен Сейхан	–	док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)
Себахат Дениз	–	док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)
М. Фатих Анды	–	док., проф. (Университет Фатих Султан Мехмета, Стамбул)
Досай Кенжетаев	–	д.филос.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Хазретаали Турсун	–	д.и.н. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Бакыт Абжет	–	к.ф.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Нагима Кошанова	–	к.ф.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ержан Ауелбеков	–	к.п.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ерлан Алашбаев	–	PhD (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ерлан Жиенбаев	–	PhD (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Сейсенбай Кудасов	–	(Международный университет Silk Way, Шымкент)

Құрметті оқырман!

Сіздерге Түркология журналының 2019 жылғы №6 (98) санын ұсынып отырмыз. Журналымыздың бұл санына Әзербайжан, Қазақстан және Түркия ғалымдарынан келген мазмұнды ғылыми мақалалар енді. Сондай-ақ, жаңа кітап таныстырылымы мен қарақалпақ ғалымы М.Нұрмұхамедовтың 90 жылдығына арналған мақала берілді.

Журналымыздың «Тіл тарихы және құрылымы» бөліміндегі Г. Жылқыбаеваның мақаласында түркі тілдеріндегі табыс, жатыс, көмектес септік формаларын меңгеретін септеуліктер мәселесі салыстыра зерттеу әдісі арқылы қарастырылған. М. Әділов пен Р. Мұхаммед бүгінгі күнге дейінгі қазақ атауына қатысты этимологиялардың мән-мағынасын сараптай келе, орта ғасыр жазба ескерткіштері мен түркі тілдеріндегі «қазақ» сөзіне қатысты деректерді негізге алуды ұсынады. Р. Бердалиева соматикалық объектілердің бірі болып саналатын шаш ұғымына сипаттама беру арқылы олардың орыс және қазақ тілдеріндегі мағынасына талдау жасайды. Е. Ибрахимов түркі әлемінің бүгінгі таңдағы ең өзекті мәселелерінің бірі - ортақ тіл мәселесіне қатысты ойларымен бөлісіп, ұсыныстарын айтса, Ж. Сүйінжанованың мақаласында түркі мемлекеттерінің жазу мәдениетінің өзіндік ерекшеліктеріне қатысты ойларын ортаға салады.

«Әдебиет және фольклор» бөлімінде жарияланған Н. Меммедованың зерттеуінде Азербайжанның Ленкоран аймағында тәуелсіздік кезеңіндегі әдеби прозаның даму жолына шолу жасалған. Бұдан кейін Түркия Республикасының батыс бөлігінде орналасқан Маниса қаласы, Алашехир ауданы, Гурсу ауылында тұратын татарлардың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын зерттеу барысында татар мәдениетінің болашағы туралы қорытынды жасаған Б. Байрам мен С. Дананың мақаласы, түрік мәдениетінің тарихында жеке тұлғалық фольклордың қалай және не мақсатпен пайда болғандығы, әр жеке тұлға өз мәдениетін тасымалдаушы қасиетке ие екендігі туралы баяндаған Х. Четиннің мақаласы берілді.

«Археология және өнер» бөлімінде Е. Әуелбеков, Т. Бүркітбаев, Н. Әуелбековтер дайындаған мақалада түркі мәдениетіндегі қазақ сәндік-қолданбалы өнері және жас ұрпақты халықтық колөнерге баулудың тәрбиелік, танымдық маңыздылығы, оның көркемдік-танымдық белгілерінің этнопедагогикалық нәтижелері қарастырылған. Бұдан кейін түрік қоғамдастығында кең таралған тоқыма өнерінің техникасы мен оған ойылған накыштар, олардың көркемдік-танымдық мәнін ашуға бағытталған С. Насырованың мақаласы орын алды.

«Кітап танытымы» бөлімінде Шерубай Құрманбайұлының редакторлығымен баспадан шыққан «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігіне» жазған М. Әділовтың пікірі берілді.

«Тұлға» бөлімінде С.Бахадырованың қарақалпақ әдебиетінің әйгілі өкілі М. Нұрмұхамедовтың өмірі, әдеби тұлғасы және шығармалары туралы дайындалған мақаласы жарияланды.

Жалпы, түркологияға қатысты мәселелерді талқылап, зерттеу жұмыстарының нәтижелерін бөліскені үшін ғалымдарымызға алғысымызды білдіреміз. Журналымыздың жаңа нөмірі түркология мен академиялық қоғамдастықтың дамуына өз үлесін қосады деп сенеміз.

Editörden

Türkoloji dergisinin yeni sayısıyla karşınızdayız.

Dergimizin bu sayısında Türkiye, Kazakistan ve Azerbaycan'dan bilim insanları tarafından kaleme alınan Türkoloji alanının güncel konularına dair on makale, bir yayın değerlendirmesi, bir de armağan yazısı yer almaktadır.

Dergimizin “Dil Tarihi ve Yapısı” bölümünde yer alan G. Jilkıbayeva'nın makalesinde Türk lehçelerinde belirtme, bulunma ve vasıta hâl eklerinin kullanılışı ve işlevleri kapsamlı bir metotla ele alınmaktadır. M. Adilov ve R. Muhammed'in ortak çalışmalarında Kazak kelimesinin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki kullanılışı ve anlamları ele alınmaktadır. R. Berdaliyeva araştırmasında saç nesnesinin uzunluk, şekil, boyut ve hacim gibi özelliklerinin yanı sıra Rus ve Kazak dillerindeki ifade yollarını ele almaktadır. E. İbrahimov, Türk Dünyasının günümüzdeki en güncel sorunlarından birisi olan ortak dil sorununa değinmektedir. J. Süyünjanova'nın makalesinde ise Türk devletlerinin yazma kültürünün kökeninin ortaklığından bahsedilmektedir.

“Edebiyat ve Folklor” bölümünde yayımlanan N. Memmedova'nın çalışmasında bağımsızlık dönemi Lenkeran'ının edebi ortamında edebi nesrin gelişim yolları incelenmektedir. B. Bayram ve S. Dana'nın ortak makalelerinde Türkiye Cumhuriyeti'nin batısında yer alan Manisa'nın Alaşehir İlçesi'ne bağlı Gürsu Köyü'nde yaşayan Tatarların doğum âdetleri ve gelenekleri ele alınmaktadır. H. Çetin'in makalesinde insanların yaşamlarında, davranışlarında, seyahatleri sonucunda elde ettikleri bilgileri aktarıp taşıması, bunları bireysel olarak yansıtmaları ve günlük yaşamlarındaki uygulamaları incelenmektedir.

“Arkeoloji ve Sanat” bölümünde E. Auelbekov, T. Burkitbaev, N. Auelbekov'un ortak çalışmalarında Türk kültüründe Kazak sanat va el sanatlarının sanatsal-bilişsel karakterleri üzerine etno-pedagojik sonuçlar ele alınmaktadır. S. Nasirova'nın makalesinde vaktiyle Türk toplulukları arasında yaygın iken sonradan kullanımdan kalkmak üzere olan cicim dokuma tekniği ve üzerine işlenen motiflerden bahsedilmektedir.

“Yayın Değerlendirme” bölümünde ise M. Adilov tarafından, Ş. Kurmanbayulı'nın kaleme aldığı *Kazakçadaki Alıntı Kelimeler Sözlüğü* künyeli eserin tanıtımı ve değerlendirmesi yapılmaktadır.

“Armağan Yazısı” bölümünde S. Bahadırova, Karakalpak Edebiyatının ünlü temsilcisi M. Nurmuhamedov'un hayatı, edebi kişiliği ve eserlerinden bahsetmektedir.

Türkoloji'nin güncel konularını ele alarak çalışmalarının neticelerini dergimizde paylaşan yazarlarımıza müteşekkirimiz. Türk halkının dili, edebiyatı, folkloru ve sanatı alanlarının güncel konularını kapsayan bilimsel araştırmaları bir araya getiren dergimizin yeni sayısının Türkoloji'nin gelişimine ve akademik camiaya katkıda bulunacağını umuyoruz.

ӘОЖ 81(091)

FTAMP 16.01.11

Г.Қ. Жылқыбай

ф.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан (e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz)

Түркі тілдеріндегі септеуліктердің табыс, жатыс, көмектес септік формаларын меңгеруі

Андатпа

Басқа сөз таптарының мәселелеріне байланысты қалыптасқан тұрақты теорияларға шылау сөз табының ие болуы қазақ тіл білімі, қала берді түркология үшін аса маңызды, әрі өзекті мәселелердің бірі саналады. Қазіргі қазақ тіліндегі шылауларға байланысты мәселенің шешіміне тек түркі тілдерін салыстыра зерттеу арқылы ғана қол жеткізе алатынымыз анық. Түркі тілдеріндегі шылауларға байланысты салыстырмалы түрде талданған еңбек тіпті тапшы. Шылаулар көмекшілік қызмет атқаратын сөздер қатарында болғанымен, жеке сөз табы ретінде арнайы қарастырылуы да қажет. Бірқатар түркі тілдеріндегі шылауларды салыстырудағы мақсат қазақ тіліндегі шылаулардың да қызметіне байланысты кеңірек пікір айтуға негізделеді. Тақырып нақтыланған сайын зерттегілі отырған тақырыптың қыр-сыры толық ашыла түсетіні ақиқат. Сол себепті бұл мақала түркі тілдеріндегі табыс, жатыс, көмектес септік формаларын меңгеретін септеуліктер мәселесіне арналады.

Кілт сөздер: септеуліктер, салыстыра зерттеу, септіктерді меңгеру, септеуліктер қызметінің күрделілігі, түркі тілдері, ерекшеліктер

G.K. Zhylkybay

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz)

The Acquisition Postpositions in Turkic Languages with the Forms of Accusative, Locative and Instrumental Cases

Abstract

Possessing stable theories developed in connection with the problems of other parts of speech, postpositions are one of the most important and urgent problems for Kazakh linguistics, and in Turkology. Obviously, the solution to the problems of the modern Kazakh language can be achieved only through a comparative study of the Turkic languages. Comparatively analyzed work related to noises in Turkic languages is even scarce. Although noises are among those who work as an assistant, they should be treated as a separate word. The purpose of comparison of postpositions of Turkic languages is a broader understanding of the activities of postpositions in Kazakh language. It is true that the topic is fully revealed every time when the subject is studied. For this reason, this article is devoted to the problem of accusative, locative and instrumental cases in Turkic languages.

Key words: postpositions, comparative studies, mastering cases, complexity of cases, Turkic languages, features

Қазақ тілінде және түркі тілдерінде септеуліктер атау, барыс және шығыс септіктерінен соң қолданылады деген пікір қалыптасқан. Бұл пікір барлық түркі тілдерінің грамматикалық еңбектерінде айтылады.

А.Ысқақовтың «Қазіргі қазақ тілі» аталатын қазақ тілінің толық курсы қамтитын еңбекте демеулер деп берген септеулік шылауларға қатысты тақырыпта «Демеулер өзіне қатысты сөздердің (өздерінен бұрын тұрған сөздердің) белгілі тұлғада тұруын керек етеді. Олардың басым көпшілігі ілік, табыс, жатыс, көмектес жалғауларын керек етпейді. Барыс, шығыс жалғауларын керек етеді. Басқаша айтсақ барыс, шығыс жалғауларындағы есімдерді меңгереді» деп көрсетеді [1, 353-354-б.]. Ал кейінгі еңбектерде бұған көмектес септігінің жалғауын меңгеруін де айтып жүр.

Түрік ғалымы Эрджан Алкая да жалпы түркі тілдеріне байланысты: «Септеуліктердің өзіндік бір ерекшелігі міндетті түрде бір септік формалы сөзден соң қолданылады. Септеуліктер көбіне атау, ілік, барыс және шығыс септіктерінен соң қолданылады» [2, 38-39-б.], - дейді. Ия, шындығында да, көптеген түркі тілдерінде септеуліктер атау, барыс және шығыс септігінен соң қолданылады да, табыс, жатыс, көмектес септіктерін меңгеретін септеуліктер кездесе бермейді. Дегенмен мүлде жоқ та емес. Жоғарыда ілік септігімен жұмсалатын біршама тілдердегі септеуліктер жайлы айтып өттік. Сонымен бірге қазақ тілінің кейінгі шыққан еңбектерінде көрсеткендей көмектес септігін қажетсінетін септеуліктер де бар. Мысалы: *Оны білуге баланың туғаннан бастап, өсіп жеткенінше тәнімен қатар ақылы қалай кіретін жолын білуге керек* (Байтұрсынұлы А. Ақ жол, 252-253).

Мұндай қолданыс басқа түркі тілдерінде де бар. Мысалы, түрік тілінен мысалдар келтіруге болады. *Ялыз, мәдениэтин гүрултүсү ичинде, модасы гәчэн бүтүн ойунларла бирликте көшейе атылды* - Тек, мәдениеттің шуының ішінде сәні өткен барлық ойындармен бірге елеусіз қалды (Оғуз А., *Tehlikeli oyunlar*, 78). *Коджаман адам, бу итишле бэрабэр кендини йере атты* - Алып адам бұл текетіреспен бірге өзін жерге ұрды (Оғуз А., *Tehlikeli oyunlar*, 194-б.), т.б. сөйлемдер сөзімізге дәлел бола алады. Жалпы, түрікшедегі *иле// -ле// -ла* жеке септеулік шылау сөз қызметін де, көмектес септігінің қызметін де атқаратын тұлға. Түрік тілінің грамматикаларында көмектес септігін меңгеретін септеуліктер деп атаушылық қалыптаспаған. Себебі, мұндай сөйлемдерде *иле// -ле// -ла* тұлғаларының көмектестің жалғауынан гөрі септеулік мағынасы барын алға тартады. Бұл туралы

түрік ғалымы З. Коркмаз былай дейді: «иле септеулігі оп-оңай тіркескенде бір қызметке ие болуы үшін (*иле* > *-й-ла*) бұл септеулік дәл сондай қызметтегі *бирликте* және *бэрабэр* септеуліктерінің бірімен толығады» [3, 170-б.]. Бұл тұжырым басқа да түркі тілдерінің көбісіне тән дүние. Яғни, көбісінде көмектес септігінің орнын көмекші ретінде септеуліктер атқарады. Мысалы: Татарша: *Бервакыт Худжа Насреддин бер бай белең өйүне кайтып барғанда, бай 99 сум ақча тапқан* - Бір уақытта Қожа Насыр байменен бірге үйіне барғанда 99 сом ақша тапқан (Велитова Н. Худжа Насреддин мезеклере, 18).

Башқұртшада: *Белки, беззең менен тамақ ялғап алырлығыз?- тине* - Бәлкім, бізбенен бірге тамақ жерсіз? - деді [4, 208-б.].

Қырғызша: *Кымбат Чынгыз менен бир класта окуит* - Қымбат Чыңғыспенен бірге бір сыныпта оқиды [5, 254-б.].

Қарақалпақша: *Басқа да қарақалпақ дастанлары менен бир қатарда «Қырық қыз» дастанын анализлейди* (Мақсетов Қ. Қырық қыз, 243).

Құмықша: *Мени алған соң, мени булан шунда яшасын* - Мені алғаннан соң менімен бірге сонда жасарсың (Хажиева Ж.Ш., Мусаханова Г.Б. Қумақланы иомақларыве хабарлары, 5).

Ноғайша: *Асан әскәр мынан соғысга кетти* – Асан әскерменен бірге соғысқа кетті (Султанбекова М.К. Туған ел литературасы, 109).

Қарашай-балқар: *Үйнү үсүнден халқ жомақла бу затла бла толу байланыбдыла* - Үй туралы халық жұмбақтары осы заттарменен жиі байланысты болады (Солтан А. Қарашай халқыны ел берген жомақлары, 19).

Ұйғырша: *Адам, адам билан адам* - Адам, адамменен бірге адам (Мақал).

Өзбекше: *У билан түрлү нәрсәләр хақыда узақ сұхбатлашди* - Оныменен бірге түрлі нәрселер жайында сұхбаттасты (Қаһһар А., Гулам Ғ. Қошчынар чырақлары, 108).

Әзербайжанша: *Ејвазле Күлшән Ханпәринин јанына кетдиләр* - Эйвазбен (бірге) Күлшән Ханперінің қасына кетті.

Түркіменше: *Ол бейлекли халычилар билен биле чыкып гайтды* - Ол бишілемен бірге шығып қайтты.

Тілдік мысалдардан көретініміз септеуліктер бұл тілдерде көмектес септігінің формасынсыз-ақ (жоғарыда атағандай сондықтан бұл тілдерде *бірлә>биле// бірле// билен// белең// билан// бла// менен// пенен// мынан* т.б. атау формалы сөзді меңгеретін септеуліктер

қатарында) біргелік, қабаттастық мағына тудыра алады. Өйткені, «басқа түркі тілдерінде көмектес септігінің мағынасы көбіне септеулік шылау арқылы беріледі» [6, 86-б.]. Сондықтан да, көптеген ғалымдардың пікірінде басқа да түркі тілдерінің басым көпшілігінде көмектес септігінің формасы жоққа саналады (бұл туралы таластар да көп). Айталық, ұйғыр, өзбек, әзербайжан, түркімен, салар, қарақалпақ, қырғыз, башқұрт, татар, алтай, карашай-балқар, қырым татарлары, құмық, ноғай, хакас, тува, шор, якут, чуваш т.б. тілдерінде. Демек, қазіргі таңда түркі тілдерінің ішінде санаулы тілде ғана көмектес септігі бар деп есептелсе, бұл септік жалғауы септеуліктен пайда болғанын көреміз. Айталық, қазақ тілінде *мен(менен)* тұлғасы шылаулық қызметтен жалғау қызметіне өтіп, көмектес септігінің жалғауы сипатында қолданылып келеді [1, 66-б.]. Қазақ тіліне ұқсас мұндай құбылыс қарайым тілінде бар деп есептеледі. Яғни, қарайымшада ескі түрікшедегі *биле* септеулігінің жалғау формасына өтуі қалыптасқан, бірақ қазақ тіліндегіден өзгешелеу *-ба// -бе* түрінде жұмсалады. Мысалы: *Бийикликтя юлдуз юлдузба тыйылтын сөзляшят* - Жоғарыда жұлдыз жұлдызбенен жасырын сөйлеседі.

Ал көне түркі ескерткіштерінде көмектес септігінің себеп-салдарлық мағынасын *-ын// -ін// -н* жалғаулары білдіргеніне (*Көзін көрмедүк, құлқақын естімедік* - Көзімен көрмеген, құлағымен естімеген [7, 76-б.]), біргелік мағынасын *бірле* септеулігі білдіргеніне (*Інім Күлтегін бірле қазғантым* – Інім Күлтегінмен бірге қолдандым [7, 76-б.]) қарағанда қазіргі қазақ тіліндегі *-мен// -менен// -бен// -бенен// -пен// -пенен*, қарайым тіліндегі *-ба// -бе* көмектес септігінің формалары соңғы кездерде дамығандығымен қоса оның екінші бір қасиеті септеулік қызметін де атқара алатындығы белгілі болады.

Қазақ тілінде және көптеген түркі тілдерінде септеуліктердің табыс септігіндегі сөзді меңгеруі екіталай. Десек те, мұндай қолданысты жоқ деп айта алмаймыз. Мәселен, қазақ, башқұрт, қарақалпақ, ноғай тілдерінде барыс септігін меңгеретін *қарай* септеулік шылауы қырғыз тілінде көбіне барыс септігімен, кейде табыс септігінің жалғауымен қолданылатынын көреміз. Мысалы: *Жолдо қарай аңгемелешеп келдик* - Жолға қарай әңгімелесіп келдік [8, 342-б.]. *Ертең менен көл эсиекті қарай аттанғанда Бостан бөрүлөрдүң артынан сайа түшүп, көздөгөн ойун атқармак* - Ертеңменен көл жиекке қарай аттанғанда Бостан бөрілердің артынан сайға түсіп, көздеген ойын атқармақ (Ш.Айтматов, 128). Осыған орай, қырғыз тілінің кейбір грамматикаларында табыс септігін меңгеретін

септеуліктер тобын (*табыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочта*) көрсетеді. Топтың құрамына *қарай, қарап, бойлап, қарата, көздей, қатар* деген сөздер жатқызылады [9, 93-б.]. Мысалы: *Поезд Москваға қарай кетті. Мен сунны бойлоп келдим - Мен суды бойлап келдім. Жолдо қатар бірде Сулайманды, бірде Сапарды ойлоп бараттым - Жолда бойында бірде Сулайманды, бірде Сапарды ойлап бара жаттым* [9, 452-б.].

Қарақалпақ тілінде де *табыс септігіндегі сөздерді меңгеретін септеуліктер* аты берілген сөздер тобы бары айтылады. Оларға *жағалап, бойлап* сөздерін жатқызып жүр. Мысалы: *Сабыр соқпақ пенен ауылға дәрбияны жағалап қашып отырды. («Жеткиншек»).* *Асфальт жолды бойлап екі ярым сааттай уақыт жүрди* (Ж.Сапаров) [10, 326-б.].

Дегенмен, осы екі тілдегі (қырғыз, қарақалпақ) *бойлап// бойлоп, жағалап* сөздерінің айналасында бізде екіұдай пікір бар. Себебі, қазақ тілі секілді дәл осы сөздердің бұл тілдерде де әлі күнге толық мағынасынан ажырамағаны, әрі сөйлемде көмекшіліктен гөрі негізгі етістік ретінде жұмсалатыны септеулік деп тануға әлі жетпеген секілді. Бір жағы *қарай, қарап* септеуліктерінің қазір етістік формасы (*қарау*) өмір сүріп жатқанымен, *қарай, қарап* септеуліктері нақ сол *қарау* етістігінің мағынасында жұмсалмайтынын көреміз. Яғни, *қарай, қарап* септеулік қатарында болғанымен, *бойлап, жағалап* сөздерінің септеулік шылау деуі қисынға келмейтіндей.

Қазіргі түркі тілдерінің ішінде өте ерекше саналатын және осыған орай басқа тілдерден бөлек өзі жеке топ ретінде көрінетін бұлғар тобының бүгінгі күндегі жалғыз өкілі чуваш тілінде де жатыс септігінің жалғауын меңгеруші септеулік түрлері бар көрінеді. Бұл туралы чуваш тілінде тек шығыс септігінің жалғауын талап ететін *соң, кейін* орнында қолданылатын *вара* шылауы сілтеу есімдігімен келгенде кейде жатыстың жалғауын алатындығын айтады түрік ғалымы Фейзи Эрсой. Яғни, ғалымның айтуынша, *бұдан соң* тіркесін *шавынтан вара* деп те, *шавынта вара* деп те қолданушылық бар көрінеді [11, 1326-б.].

Сонымен, бүгінгі таңда өте сирек кездессе де, септеуліктердің жатыс септікті меңгеруі аса жат емес секілді көрінеді. Себебі, Орхон жазбаларынан бұған байланысты бірнеше мысал келтіре аламыз. Мәселен, Орхон жазбаларында *кісре// кесре* (соң, кейін) шылауы табыс септігінің жалғауын игеріп сөз тіркесін жасауын бірнеше сөйлемде кездестіреміз. Мысалы: *Анта кісре біліг бертүг ичин* - Одан соң білік берген үшін. *Ол кан иоқ болтұқда кісре* - Ол хан өлгеннен соң; *Ягру*

контокда кісре аңыз біліг анта өйөр ермиш - Жағалап орналасқаннан соң жаман ниеттерін ойлапты. *Анта кісре қаңым каган учды* - Одан соң әкем қаған қайтыс болды т.б. Бұл жөнінде, яғни жатыс септікті меңгеретін септеуліктердің Орхон жазбаларында кездесетіні жөнінде Элиса Шүкүровтің әзербайжан тілінің тарихи грамматикасына арналған еңбегінде көруге болады. Ғалым Орхон жазбаларының грамматикалық байланыстарында болған жатыс септігінде қолданылатын жалғыз септеуліктің (кісре) барын айта келе жоғарыдағы бірнеше мысалдарды ұсынған [12, 41-б.].

Ал түрік ғалымы Талат Текиннің «Орхон түрікшесінің грамматикасы» атты көне түркі тілін арнайы зерттеп, саралаған кітабында жатыс септігін меңгеретін септеуліктер санының жалғыз еместігіне мысалдар келтіреді. Ғалым, *кісре* септеулігінен бөлек *өтрү* (соң, кейін), *үзе* (үсті), *адын* (бөлек, басқа), *өңі* (бөлек, басқа), *ыңгару* (соң, кейін) деген шылау сөздерді атайды. Мысалы: *Анта өтрү каганыма өтүнтүм* - Одан соң қағаныма өтіндім. *Анта өтрү оғуз копын келті* - Одан соң оғыздың барлығы келді. *Кіші оглынта үзе Ешүм апам Бумын каган Иштеми каган олармыш* - Адамзаттың үстіне аталарым, бабаларым Бумын қаған, Иштеми қаған таққа отырды. *Ічра ашсыз таиша тонсуз ябыз яблак бодынта үзе олуртум* - Қарны аш, сырты жалаңаш, кедей және шарасыз бір халыққа билік еттім. *Ол төрөде үзе ечим каган олорты* - Ол төреліктен соң ағам қаған болды. *Каган екі әрмиш; анта адын өдкүнч каган әрмиш* - Қаған екеу екен: одан басқа бірі жасанды қаған екен. *Ідішімта аяқымта өңі канча барыр ман* - Ыдысымнан, тұсауымнан қайда барам. *Түрүк бодун анта ыңгару йок болты* - Түрік халқы одан соң жоқ болды. *Анта ыңгару басымыл Карлук иок болты* - Одан соң басымылдар мен қарлұқтар жоқ болды [13,155-156-б.]. Осы орайда Фейзи Эрсойдың жоғарыда сөз еткен еңбегінде «жатыс пен шығыс септіктері бір формамен кездеседі және *-da// -de// -ta// -te* көрсеткіштері жатыстың жанында шығыс жалғауының да мағыналарын беретін» [11,1326-б.], – дейді бұл жөнінде.

Тілінде сегіз септік жалғауы бар деп есептелетін хакасшаның да басқа түркі тілдеріне тән емес бағыттық (направительный) септік деп аталатын жалғау түріне де септеуліктер жалғанады. Бағыттық септік зат есімдерге *-зар// -зер// -сар// -сер* қосымшаларын жалғау арқылы жасалады [13, 321-б.]. Ал ол сөзбенен тіркесетін септеулікке *удур* сөзі жатады. Мысалы: *Оларзар удур турна учыгып одыр* - Оларға қарсы тырна отыр [14, 257-б.]. Сондай-ақ, сегізінші септік түрі ретінде

құралдық (орудный) септігін алған сөзден соң да септеуліктер тіркеседі. Құралдық (орудный) зат есімдерге *-наң// -нең* қосымшаларын қосу арқылы жасалады [13, 321-б.]. Ал бұл септік жалғауымен жалпы түркі тілдерінде әдетте шығыс және көмектес формалы сөздерге тіркесетін септеуліктердің хакас тіліндегі нұсқалары *пеер* (бері), *хада* (бірге), *хости* (бірге), *паша* (басқа) т.б. тіркеседі. Мысалы: *Хажан пуруннаң пеер* - Өте ертеден бері. *Жилнең хада паңмыр читкен* - Жолмен бірге жаңбыр жеткен. *Фотокарточкада Каматнаң хости пыр чийт оол турчатһан* - Фотокарточкада Каматпен бірге бір жас бала тұрған [14, 257-б.].

Қорытындылай келгенде, түркі тілдерінде септеуліктердің табыс, жатыс, көмектес, құралдық, бағыттық септік жалғауларымен тіркесуі қазіргі таңда сирек болса да қолданыс үстінде екеніне көз жеткіздік. Жатыс, құралдық, бағыттық септіктерімен тіркесетін септеуліктер өте көнеден келе жатқан болса, септеуліктердің табыс, көмектес септігімен тіркесуі кейінгі дәуірлердің өнімдерінің бірі десек болады: Табыс және бағыттық септігімен тіркесетін септеуліктер мекендік бет алыс пен бағытты және мезгілді білдіреді, жатыс, көмектес және құралдық септіктерімен тіркесетін септеуліктер қимыл-әрекеттің басқа бір қимыл-әрекетпен қабаттаса, жарыса істелгенін, біргелігін білдіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1991. - 454 б.
2. Alkaya E. Kuzey Grubu Türk lehçelerinde edatlar. Elazığ, 2007. - 759 s.
3. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Ankara, 2009. - 248 s.
4. Ғелимов А.А., Кеуекбаев Ж.Ф., Феритов Х.С. Башқорт теле. 5-6, Өфө, 1988. -384 б.
5. Mustafa Öner, Bugünkü kırçak türkçesi. TDK Yay., Ankara, 1998. -703 s.
6. Исаев С.М. Қазақ тілі. Алматы, 2007. -340 б.
7. Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, 1971. -272 б.
8. Орузбаева Б., Кудайбергенов С. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология, Фрунзе, 1964. -264 б.
9. Жакупова Ы., Турусбеков С., Майрыков Д. Кыргыз тилинин грамматикасы. Лексика, фонетика жана морфология. Фрунзе, 1954. -345 б.
10. Хәзирги қарақалпақ әдеби тилинин грамматикасы. Сөз жасалуы хәм морфология. Нөкис «Билим», 1994. - 328 б.
11. Türk lehçeleri grameri (ред: А.В.Еrcilasun). Ankara, 2007. -1340 s.
12. Шүкүрова Э. Азербайджан дилинин тарихи грамматикасы, Морфология, Бақы, 1981. - 286 б.
13. Talat Tekin, Orhon türkçesi grameri, Ankara, 2000. -273 s.
14. Баскаков Н.А. Инкижекова-Грекул А.И. Хакасско-русский словарь, Москва, 1953. - 487 с.

REFERENCES

1. Ysqaqov A. Qazirgi qazaq tili. Almaty, 1991. - 454 b.
2. Alkaya E. Kuzey Grubu Türk lehçelerinde edatlar. Elazığ, 2007. - 759 s.
3. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Ankara, 2009. - 248 s.
4. Ğelimov A.A., Keýekbaev J.F., Feritov H.S. Bashqort tele. 5-6, Ófó, 1988. -384 b.
5. Mustafa Öner, Bugünkü Kıpçak Türkçesi. TDK Yay., Ankara, 1998. -703 s.
6. Isaev S.M. Qazaq tili. Almaty, 2007. -340 b.
7. Aıdarov Ğ. Kóne túrki jazba eskertkisheriniń tili. Almaty, 1971. -272 b.
8. Orýzbaeva B., Kýdaibergenov S. Kyrgyz tilinin grammatikasy. Morfologua, Frýnze, 1964. - 264 b.
9. Jakýpova Y., Týrysbekov S., Maırykov D. Kyrgyz tilinin grammatikasy. Leksika, fonetika jana morfologua. Frýnze, 1954. -345 b.
10. Házirgi qaraqalpaq ádebi tilinin grammatikasy. Sóz jasalyý hám morfologua. Nókıs «Bılım», 1994. - 328 b.
11. Türk Lehçeleri Grameri (red: A.B.Ercilasun). Ankara, 2007. -1340 s.
12. Shúkúrova E. Azerbaýdjan dilinin tarihi grammatikasy, Morfologua, Baký, 1981. 286 b.
13. Talat Tekin, Orhon Türkçesi Grameri, Ankara, 2000. -273 s.
14. Baskakov N.A. Inkijekova-Grekýl A.I. Hakassko-rýssku slovar, Moskva, 1953. - 487 s.

Özet

Başka kelime gruplarının meselelerine bağlı olarak kalıplaşmış teorilere bağlaç grubunun sahip olması Kazak dilbilimi ve türkoloji için oldukça önemli ve temel meselelerden biridir. Çağdaş Kazak Türkçesindeki bağlaçlara bağlı meselenin çözümüne sadece Türk dilleri üzerine yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar sayesinde ulaşabiliriz. Türk dillerindeki bağlaçlar üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bağlaçlar yardımcı olarak görev yapan kelimeler olmakla birlikte ayrı kelime grubu olarak özel bir çalışmayı da gerektirir. Bazı Türk dillerindeki bağlaçların karşılaştırılmasındaki amaç Kazak Türkçesindeki bağlaçların da görevi hakkında fikir yürütebilmektir. Konu netlik kazandıkça araştırılmakta olan konunun ayrıntılarının iyice ortaya çıkacağı açıktır. Bu sebeple makalede Türk dillerindeki belirtme, bulunma ve vasıta hâli eklerinin kullanımı meselesi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: hâl ekleri, karşılaştırmalı çalışma, hâl eklerinin görev karışıklığı, Türk dilleri, özellikler

(Zhylkybay G.K., Türk Dillerinde Belirtme, Bulunma, Vasıta Hâl Eklerinin Kullanılışı)

Аннотация

Послелогои являются одной из важнейших и актуальных проблем как в казахском языкознании, так и в тюркологии. Очевидно, что решение проблем современного казахского языка может быть достигнуто только путем сравнительного изучения тюркских языков. Сравнительно проанализированный труд, связанный с послелогоми, в тюркских языках даже ограничен. Хотя послелогои должны рассматриваться как отдельное слово. Целью сравнения послелогов тюркских языков является более широкое понимание деятельности послелогов в казахском языке. Это правда, что тема полностью раскрывается каждый раз, когда изучается предмет. По этой причине данная статья посвящена проблеме винительного, местного и творительного падежей в тюркских языках.

Ключевые слова: послелогои, сравнительные исследования, освоение падежей, сложность функции послелогов, тюркские языки, особенность

(Жылкыбай Г.К. Изучение послелогов в тюркских языках с формами винительного, местного и творительного падежа)

М.Е. Адиллов¹, Р. Мухаммед²

¹ PhD доктор, «Астана» халықаралық қаржы орталығы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(e-mail: marlenadilov88@gmail.com)

² PhD доктор, Эгей университеті, Измир, Түркия (e-mail: ragipmuhammed@gmail.com)

«Қазақ» сөзі туралы

Андатпа

Қазақ сөзіне қатысты ғылыми тұжырымдамалар, мақалалар, тіпті кітаптар, ғылыми монографиялар жазылуда. Осы күнге дейін екі жүзге жуық зерттеу жүргізілген екен. Әсіресе, Қазақ елі Тәуелсіздігін алғаннан кейін қазақ сөзіне қатысты жаңа, тың деректер көбірек шыға бастады. Алайда жасалған зерттеулердің көбі «халық этимологиясы» сипатына ие екендігін байқауға болады. Мысалы, «қазақ» атауын *хас сақ* > *қас сақ* > *қасақ* > *қазақ* дегендей арабтың «нағыз» мәніндегі *хас* тұлғасымен байланысты көре отырып, *қазақ* сөзінің көне және түркі сөзі екендігіне шүбә келтіргендей боламыз. Бұл мақалада қазақ атауына қатысты этимологиялардың қайсысы шындыққа жанасатыны туралы сөз қозғалады. Бұнымен бірге орта ғасыр жазба ескерткіштері мен түрік тілдеріндегі «қазақ» сөзіне қатысты деректер беріледі.

Кілт сөздер: этимология, қазақ сөзі, орта ғасыр түрік жазба ескерткіштері, қазіргі түрік тілдері мен диалектілері, сөз мағынасы

М.Е. Adilov¹, R. Muhammed²

PhD, Astana International Financial Center, Nur-Sultan, Kazakhstan
(e-mail: marlenadilov88@gmail.com)

PhD, Ege University, Izmir, Turkey (e-mail: ragipmuhammed@gmail.com)

About the Word «Kazakh»

Abstract

For almost two hundred years, researchers have been trying to find the origin of the word "Kazakh" and reveal its meaning. Many articles, books and scientific monographs have been written about the word "Kazakh". Up to now, about two hundred studies have been conducted. In particular, after the independence of the Kazakh people, new facts about the word "Kazakh" appeared. However, many studies have the character of "folk etymology". A large part of the etymologies is based on a number of unscientific and often differs from other explanations. Therefore, no final decision has been made on the etymology of the word "Kazakh". This article is about which etymology corresponds to reality. In addition, examples from written monuments of the middle ages and modern Turkic languages will be presented.

Key words: word Kazakh, Kazakh language, monuments of the Turkic writing of the middle ages, modern Turkic languages and dialects, semantics of the word, etymology

Кіріспе

1465 жылы Қазақ хандығы құрылып, «қазақ» сөзінің халық аты ретінде берік орныққаны тарихтан мәлім. Сол заманнан бері «қазақ» атауы туралы, оның шығуы, пайда болуы жайлы алуан түрлі пікірлер ұсынылып келеді. Әсіресе, соңғы 200 жыл ішінде ғалым, зерттеушілер қазақ терминінің шығу тегін іздеп, негізгі мағынасын табуға тырысуда. Бұл тақырыпта неше түрлі пікірлер айтылып-жазылып, ұзақ уақыт бойы зерттеушілердің қызу айтыстарына айналды.

«Қазақ» терминінің шығу төркінін түсіндіруге және оның семантикасын ашуға көп әрекет жасалғанмен, «мынау мағынасы, этимологиясы дұрыс» дейтіндей түпкілікті түсіндірме қалыптаса қойған жоқ. Қазақ сөзімен үндес терминдердің де көп болуы (казаки, касок, қосак, һузағи, т.б.) мәселені одан әрі ушықтыруда.

«Қазақ» сөзінің шығу тарихы туралы пікір көп, яғни бір-бірінен айрықшаланатын жүзден астам анықтама бар. Бұл мәселеге қатысты деректерді филолог, тарихшы, этнограф, археолог ғалымдардан бөлек, этимологияға қатысы жоқ ақын-жазушы, саясаткер, саяхатшы, қоғам қайраткерлері тіпті молдалар ұсынып жүр. Сондықтан бұл этимологиялардың көбін ғылыми тұжырымдама деп айту қиын.

Қазақ елі өз тәуелсіздігін жариялағалы қазақ халқының тарихы, мәдениеті және қазақ терминіне деген қызығушылық едәуір дәрежеде артты. Ғылыми басылымдарда, газет, журналдарда қазақ деген атауға байланысты зерттеулер, мақалалар жариялана бастады. Алайда ғылыми жарияланымдардағы мәліметтердің көбі бұрынғы тұжырымдардың қайталануына ұқсайды. Кейбір пікірлердің «халық этимологиясына» тән екендігін байқау қиын емес. Солардың кейбірін атап көрсетсек:

Қазақ «қаз құсына ұқсаған адам, құс сияқты еркін» (А.Веселевский).

Қазақ «ұрғашы ақ қаз» (А.Чулошников).

Қазақ «қаз ақ = ақ қаз (қазды киелі құс деп қастерлеумен байланысты)» (О.Сулейменов¹).

Қазақ «араб тіліндегі «қазы хақ (әділ қазы)» тіркесінен шыққан» (М.Тынышбаев)

Қазақ «ғазы ақ – «исламды соғыссыз өз еркімен қабылдағандар» (молда Көбей Тоқболатов²).

¹ О.Сулейменов. Аз и Я: Книга благонамеренного читателя. – Алма-ата: Жазушы, 1975.

² Ә.Диваев. Тарту. – Алматы, 1992. 20-б.

Қазақ «арабтардың көшпенді халықтарға *хұзаги* деуінен шыққан» (А. Құнанбайұлы¹)

Қазақ «қайсақ, қыпшақ атауларының фонетикалық жағынан өзгерген түрі» (Әбілғазы Бахадүр, И.Казанцев²).

Қазақ «хас (нағыз) сақ» (К.Ақышев; О.Исмагулов)

Қазақ «қас және сақ тайпа аттарының бірігуінен жасалған (А.Бернштам³)

Қазақ «Қазақ даласында ежелден Аз деген тайпалар мекендеген (азар, азау (хазар). Қазақ атауы сол аздар, аздықтармен байланысты (Ә.Қайдар және Е.Қойшыбаев⁴).

Қазақ «қаз» және «оғ» деген екі сөздің қосылуынан жасалған. Қаз дегеніміз – тайпа атауы, «оғ» – ру, тайпа дегенді білдіреді. Сонда *қас тайпалары* деген шығады (Ә.Әбдрахманов⁵).

Қазақ «Біз қазақтар Шыңғыс ханның жорығына жол-жөнекей қосақталып кете берген сияқтымыз. Сондықтан ата-бабаларымыз Шыңғыс хан жорықтарына қатысып, «қосақтар» деп аталып, кейін «қазақ» болып өзгерген (М.Арын⁶).

Соңғы кездері қалың көпшілік тарапынан Ақышевтің ұсынған, Исмагуловтың қолдаған *қазақ* сөзінің «хас сақ» тіркесінен құралғаны туралы пікірлері қолдау табуда. Тарихшылардың көбі да хас «нағыз» және «сақ» (тайпа аты) деген сөзден құралған деп болжам жасайды. Ғалымдар қазақтар Сақ тайпасының заңды мұрагері дегенді меңзеген болу керек. Патриоттық жағынан күшті болып көрінгенмен, ғылыми дәлелдеу тұрғысынан қисынсыз деп айтуға толық негіз бар. Неге десек, «хас» арабтың сөзі. Арабтан отырықшы түріктер сияқты сөз ала қоймаған қазақ ерте дәуірде арабтан «хас» формасында алуы мүмкін емес. Ертеде сөз басында х-ны түсіріп айтатын қазақ халқының «хас» фонетикалық тұлғасында қолдануы қисынға келмейді. Араб тілінен кіргеннің өзінде ерте дәуірде ол сөйлеу тілі арқылы әс түрінде кіру керек еді (мысалы хақ>ақ, хақиқат > ақиқат, харекет > әрекет...).

¹ Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. 492 б.

² Казанцев И. Описание киргиз-кайсақ /сост. И.Казанцев. –Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Обществ.польза», 1967, 231 с.

³ «Қазақ» сөзінің этимологиясы және қазақ халқының этногенезі мәселесі//«Қазақстан мектебі». 1967, №6, 81-85-б.

⁴ Қайдар Ә., Қойшыбаев Е. «Қазақ» этнонимінің лингвистикалық түсіндірмесіне орай//ҚССР ҒА Хабаршысы. 1971, №2, 47-51-б.

⁵ Әбдірахманов А. «Қазақ» сөзінің шығу төркіні//Қазақ әдебиеті. 03.02.1968.

⁶ Арын М. Төртінші анық. Тарих//Бес анық. – Алматы, 1996, 33-46 б.

Сөз басында х дыбысын түсірмей алу құбылысы кейінгі дәуірлерде болған құбылыс десек, ерте заманда қазақ тіліне «хас» түрінде кіруі мүлдем мүмкін емес. Қазақ атауын «хас» деген араб сөзімен байланыстыра отырып, оның көнелігіне шүбә келтіргендей боламыз. Біздің ойымызша, қазақ атауының бірінші сыңарындағы қаздың «хас» дегенмен және құстың түрі «қазбен» ешбір байланысы жоқ.

Енді кейбір ғылыми тұжырымдардың жаны бар сияқты болып көрінеді. Айтылған болжам-пікірлер мен дәлел-деректердің кейбіріне тоқталып өтейік:

Қазақ «Есте жоқ ескі мезгілде моңғолдан бір татар (түрік болу керек) аталған халық бөлінген екен. Қазақтың асыл түбі сол татар (түрік) (Абай¹).

Қазақ «өз алдында ел болып, еркін жүрген халық» (Ш. Құдайбердіұлы).

Қазақ «ноғай тілінде «бойдақ, салт атты (мыс: *қазақ басы ғана қалған*)» деген мағынадағы *қазақ* сөзімен байланысты» (Құрбанғали Халид²)

Қазақ «моңғолдың хасаг-терген «арба» ұғымымен байланысты (Г.Рамстедт, А.Семёнов).

Қазақ «қазақ пен хакас атаулары бір. Мұнда метатеза құбылысы айқын көрінеді» [1, 140].

Қазақ «Көшпелі Өзбек хандығы тұсында осы хандықтан көшіп кеткендерді алғашқыда «өзбек-қачақ» деп атаған. Кейінірек түпкілікті «қазақ» болып өзгеріп атала бастаған» (В.Юдин³).

Қазақ «Енисей жазба ескерткішінде табылған «қазғaqым оғлым» (менің асырап алған ұлым) деген тіркесті, қазақым оғлым деп те оқуға болады (В. Юдин⁴).

Қазақ «тәуелсіз, еркін, басы бос адам» (В. Радлов⁵)

Қазақ «үй-жайы жоқ, кезбе, еркін кісі» (Л. Будагов⁶).

Қазақ «қаш- етістігі мен -ақ есім тудырушы жұрнағы арқылы жасалған» [2, 382].

¹ Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. 491 б.

² Құрбанғали Х. Қазақ атауы қайдан шыққан?//Зерде. 1990. №10. 17-б.

³ Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVII веках глазами востоковеда. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. С. 187.

⁴ Сонда, с. 156-166.

⁵ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 2, ч.1 СПб. 1899, с.364.

⁶ Будагов Л. Сравнительный словарь тюркских языков. СПб., Т.2, 1886, с. 187

Қазақ «хандарға, билікке қарсы төнкеріс жасап, өзі немесе жаңұясымен елден безіп, тау-тасты паналап кеткен топ (Зәки Уәлиди Тоған) [3, 37].

Қазақ «еркін, тәуелсіз, азат; жомарт, мәрт; қайсар; ержүрек мағынасын білдіретін сөз» (Решид Рахмети Арат) [4, 499].

Зерттеу

Біз қазақ сөзінің орта ғасыр жазба ескерткіштері мен қазіргі түрік тілдеріндегі мағынасына тоқталып өтеміз.

Орта ғасыр түрік жазба ескерткіштеріндегі «қазақ» сөзі:

Мәмлүк қыпшақ ескерткіші *Китабы межму тержұмани ажемі мұғалиде* (1245 жылғы түрік (мәмлүк қыпшақ) араб сөздігі) *قازاق қазақ* «басы бос, бойдақ, жалғыз басты; үйсіз, күйсіз, ешкімі жоқ біреу» (ТА.26b/6) [5, 154].

Қазақ сөзіне берілген арабша анықтамадан екі сөз шығуы мүмкін. Біріншісі: *المجرد* *әлмүжерред* «үйсіз, күйсіз»; екіншісі *المحرد* *әлмухаррад* «елінен, жұртынан айрылған, бөлініп кеткен, енші алып, жеке ту тіккен».

Етмухфетүз зекийе фил-лұғатил түркийе (Түрік тіліне шексіз сый) атты мәмлүк қыпшақ жазбасында *قازاق باشلى қазақ башлы* «бойдақ» (TZ.24b/ 11) түрінде қолданылған.

Шағатай дәуірі мұраларынан Әлішер Науаи шығармаларында *қазақ* «жалғыз басты, үйсіз, күйсіз; әскер, сарбаз, жасақшы» [6, 957].

Лұғати чағатай түрки атты шағатайша османша сөздікте (Şeyh Süleyman, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî*) *қазақлық* «жорық, жорықтағы әскер, дала сарбазы» (ŞS).

Бабырнамада *қазақ* «еркін, азат; еркіндік аңсаушы» [7, 364-365].

Қазіргі түрік тілдеріндегі «қазақ» сөзі:

Ноғай т. *қазақ басы ғана қалған* «қу тізесін құшақтап қалды, әйелсіз, баласыз қалды»; *қазақ шық*¹ «еркіндік аңсап өз елінен кету»:

Ноғайым кең йайлаған йерімсің,

Талайсыз Шалкиіз бұ күнде қазақ шығып барады [8, 15].

Ноғай ауыз әдебиетінде «Қазақ йырлары» атты жанр бар. Бұл жанрдың ерекшелігі бүінгі қазақ халқын емес, ноғайлар арасында еркіндік аңсаушы ерлерді, төскейде жүрген жорықшыларды суреттейді:

¹ Р.Сыздық Шалкиіз жыраудың өлеңіндегі «қазақ шығу» сөз тіркесін «қазақ болу» деп аударған еді.

*Арғымаққа оқ тиді,
Қыл майқанның туынан.
Шабазаншы ер қазаққа оқ тиді,
Омыртқадың отыз екі буынан* (ТЕА 21 2002: 105).

*Бұлан қуған қазаққа,
Алла берер қызыл алтын етекпен.*

*Қызыл алтын берген қазаққа,
Кімлер бермес еру қызын йетекпен* (ТЕА 21 2002: 111).

Ноғайдың «Қазақ жырларында» *қазақлық*¹ деген форма да қолданылған. Өлеңдерден «майдан, соғыс, жорық» деген мағына көрінеді²:

Басыңа бір қиынлық іс туса,

Сүйер болар аданас.

Аданастан несі кем,

Қазақлықта бірге йүрген йан йолдас (ТЕА 21 2002: 111).

Татар т. *қазақ* «XV-XVII ғасырда орыс шекарасына дейін кетіп, еркіндік іздеген адам» [9, 164]; *қазақ* «бойдақ» [7, 364-365].

Қарашай-балқар т. *қазақ* «үйсіз-күйсіз, бала-шағасыз; жалғыз басты; қызмет етуші, қызметші»; *қазақ бөрү* «үйірден бөлек кеткен бөрі» (КБРС 1989: 375).

Құмық т. *қазақ* «көмекші, ұста шәкірті, қызмет етуші, қызметкер»: *қазақ тұрмақ* «қоңсы қону, байлар ауылына қызметші болу» (KumTS 2000: 214).

Құмық ауыз әдебиетінде «Қазақ йырлары» деген жанр бар. Қазақ йырлары³ өлеңдерінде қазақ ұлты туралы сөз қозғалмайды. Өлеңдерден түсінгеніміздей, хан-сұлтан, бек-мырзаларға қарсы көтеріліп, елінен бөлініп кеткен жорықшы-майдангерлердің, еркіндік аңсаған батырлардың⁴ ерлігі суреттеледі:

¹ Ноғай фольклорында «Қазақлықта өлүп қалған йігіттің йыры» атты жыр бар. Осыны «еркіндік үшін жүргізген жорықта жанын пида еткен жігіттің жыры» деп аударуға болатын сияқты.

² Түрік ғалымы Арат қазақлық терминін «жорықтағы әскер» деп түсіндірген (İslâm Ansiklopedisi VI 1993: 499).

³ «Қазақ йырларында тәуелсіздік аңсау, мәрттік, ар-намыс, жігіттік тақырыптары сөз етіледі. Кей өлең шумақтарында қазақ ері соғыста көрсетіледі, кейбір өлең жолдарында еркіндік аңсаушы жорықшының бауырлары, жолдастары, майдангер серіктестері туралы сөз қозғалады. Жалғыздық, хандардың зұлымдығы, әділетсіздік - өлеңдердің басты тақырыбы» (ТЕА 20 2002: 89).

⁴ Құмық мақалы: Ұлан осал буса қазақ йыр үйрет «Балаң осал болса батырлық жырларын оқы» (Öztürk, Uyanık 2006: 241).

Тарлансыз қазақ атға мінмедің,
Сыйлаусыз хан гүбелер кимедің.
Мінегенің чыйан дүзүн бөрүсү,
Гийегенің сара билер терісі.

Құмық мақал-мәтелдері жинағында *қазақ* сөзіне «өзіне тиесілі жері жоқ ауыл адамы» деген анықтама берілген [10, 335]. Бірақ құмық мақал-мәтелдері мен тұрақты тіркестерінде *қазақ* сөзінің басқа мәндерін де көруге болады:

Балталы қазақ йимик «Балталы ер сияқты»;

Қазақ ишлей мен тала «Шаруа істейді мен бұзамын»

Қазақ ұланға йөрме де ашдыр «Жорықшы ұланға жөргем де ас»¹;

Қазақ йату, қанлы өлүм «Батыр ұйқысы, қанды өлім»;

Қазақны бош қалғаны аран күрегені «Еңбекшінің демалғаны қора күрегені» [10, 163-164].

Түрік т. *kazak* «әйеліне сөзі өтетін жігіт, үйді басқара алатын отағасы» (TS 2011: 1370); түрік тілінің диалектілерінде *kazak* 1. «орта жастан асқан көсе адам, сақа кісі» 2. жас; 3. сүндетке отырмаған жігіт; 4. бала-шағасы жоқ ер адам; 5. үйлі-баранды отағасы; 6. қырсық; 7. тілі шықпаған, мылқау; 8. еркек кекілік (DS VIII 1975: 2709-2710).

Әзербайжан т. *kazak* «XV-XVII ғасырларда хан, сұлтандардың зұлымдығына шыдай алмай, ұлы даланы кезіп кеткен қарапайым халық; әскери бекіністе туған адам; ауыл тұрғыны»² (AzTS 1994: 747).

Чуваш т. *хусах/хосах\хасақ* «бойдақ; боздақ, бозбала» [11, 370].

Мари т. *озақ* «бойдақ; көне славянша қозақ «ісші, еңбекші, шаруа» [11, 370].

Қазақ сөзі араб тілі диалектілерінде де қолданылады. Сириядағы арабтар тілінде قَزَاق *қазақ* «қатал, мінезі ауыр, мысы басатын ер адам» [12, 126].

Қорытынды

Сайып келгенде, «қазақ» деген ұлт, мемлекет атауы XV ғасырда қалыптасты. Жәнібек және Керей бастаған көшпенді тайпалар XV ғасырдың 60-жылдарында Әбілқайыр ханның үстемдігіне қарсы шығып, Шығыс дешті қыпшақтан батыс Жетісуға, Шу өзені бойына қоныс аударған. Алғаш рет осы тайпалар «қазақ» деп аталды. Мұның

¹ Қазақ мақалы: Екі бас, екі басқа жөргем де ас.

² Әзербайжанда бір аудан орталығы Қазақ деп аталады

мағынасы: «Еркіндік мақсатымен хан-сұлтандарға қарсы шығып, елден бөлініп шыққандар» деген еді.

«Қазақ» атауының шығу тегі, оның мән-мағынасы туралы мәселе талай заманнан бері талқыланып, сан алуан жорамал-жорулар мен дәлел-деректер, келелі пікірлер айтылып келе жатқан кәделі мәселе. Біздің ойымызша, қазақ сөзіне қатысты тұшымды ой айту үшін түрік жазба ескерткіштері мен қазіргі түрік тілдері материалдарына жүгіну қажет. Түрік тілдері мен ескерткіштерінде бұл сөз халық атауы емес, «еркін, азат; басы бос, ешкімге бағынбайтын; бойдақ; жорықшы, әскер, дала қарақшылары; барынан айрылған, елінен жерінен айрылған» деген мәндерінде сақталған. Қазақ хандығына дейін қазақ не ұлт, не мемлекет атауы ретінде қолданылмаған, тек жеке сын-сипат есімі ретінде жұмсалған. «Көтеріліс жасап, өз елінен бөлініп кетіп, жеке өмір кешіп, еркін даланы мекен еткен кісі, жұрт» мәніндегі ұғым болып қоланылған. Мысалы, Әбілқайыр ханына қарсы шығып, бөлектенген тайпаларға о баста сын есім ретінде «қазақ» деп атады. Ол сын-сипат үлкен мемлекет атауы ретінде өзгерді.

Қазақ сын есімінің түбірі «кезу, көшу, аралау» мағынасындағы кез- етістігі. Оған етістіктен есім тудырушы «-ек» жұрнағы жалғанған: *кезек* «кезуші, көшуші, қоныс аудырушы» (мыс.: қон- қонақ; қос-қосақ, жат- жатақ, т.б.). Кейінірек жіңішке дыбыстардан тұратын форма жуан фонетикалық вариантқа ауысқан болуы керек: *кезек* > *қазақ*. «Кезуші, көшуші» мағынасынан ауыспалы «еркіндік сүюші, еркін, азат, бас имеген, тәуелсіз» деген мән кейінірек туған. «Еркін, тәуелсіз» деген мағынасы әбден орныққан әрі солай оқытылып жатқаны бізге аян.

«Кезу» етістігінен жасалғанына қатысты тағы да дәлелді пікірлеріміз бар. Түрікмен тілінде *гезек* дейтін тұлға «кезуші, көшпенді» мәнінде жұмсалады. *Кезу* етістігінен жасалған халық аттары басқа елдерде де бар. Еуропада, көне Германияда *wandilis, wandale* атты қауым аты болған. Бұл неміс тіліндегі «кезу» мәніндегі *wandeln* етістігімен байланысты. Искит, Скиф атымен белгілі тайпалар да славян тілінде «кезу» дегенмен пара-пар *скитать* сөзіне қатысты. Бірнеше тайпа-елдің аттары кезу етістігімен байланысты болғаны кездейсоқ емес. Қазақ атауының да соған қатысты болуы ғажап емес. Мажар халқының белгілі филологы Неметтің пікірінше, түрік халықтарының атаулары олардың кешкен өмір салтынан, ғұрпынан туындайды. Қазақ халқының көне заманнан көшпелі өмір салтын ұстануы, көшпенді халық болуы оның «көшу, кезу» мәніндегі кез-

етістігінен туындаған *кезек* кейін *қазақ* деген формамен байланысты болуы әбден мүмкін.

Қысқартулар:

AzTS: Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü

DS: Derleme Sözlüğü

KBLS: Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü

КБРС: Кабардино-балкарский-русский словарь

KMTS: Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü

KumTS: Kumuk Türkçesi Sözlüğü

Seng: Senglâh

ŞS: Şeyh Süleyman, Lugat-i Çağatay ve Türki-yi Osmani

TA: Kitabı Mecmu-ı Tercümanı Türkî ve Acemî ve Mugali

TEA: Türk Edebiyatları Antolojisi

TS: Türkçe Sözlük

TZ: Et-Tuhfetu'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye

T.: Тілінде

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Юдин В. Центральная Азия в XIV-XVII веках глазами востоковеда. Алматы: Дайк-Пресс, 2001.
2. Қайдар Ә. Қазақ қандай халық. Алматы: Дайк-Пресс, 2008.
3. Togan, Z.V. Bugünkü Türkeli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, C. I, Batı ve Kuzey Türkistan, 2. Baskı, İstanbul: Enderun Yayınları, 1981.
4. İslâm Ansiklopedisi. VI cilt, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1993.
5. Құрышжанов Ә. Исследование по лексике старокыпчакского памятника XIII в. Тюркско-арабского словаря. Алматы: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1970.
6. Kaçalın M. Niâzi, Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, Ankara: TDK Yayınları, 2011.
7. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий, Т. I-IV, Санкт-Петербург: Типография императорской академий наук, 1893-1911.
8. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Алматы: Арыс, 2009.
9. Öner M. Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları, 2015.
10. Öztürk R.; Uyanık O. Kumuk Atasözleri ve Deyimleri, Konya: Çizgi Kitabevi, 2006.
11. Федотов М. Этимологический словарь чувашского языка. Т. I-II. Чебоксары, 1996.
12. Esedi M.H. Mevsu'et Haleb el-Muqârene, VII. cilt, Halep: Halep Üniversitesi Basımevi, 1981.
13. Altaylı S. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, C. I-II, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994.
14. Atalay B. Et-Tuhfetu'z-zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye, İstanbul, 1945.
15. Clauson G. Sanglah, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân, London, 1960.
16. Фазылов Е., Зияев М. Изысканный дар тюркскому языку. Ташкент: Издательство «Фан» Узбекской ССР, 1978.

17. İsmagulov O. “Kazak Halkının Etnik Yapısı”, *Kazakistan Tarihi, Makaleler*, Ankara: TTK Yay., Dizi X – Sayı 21, s. 35-44, 2007.
18. Kömekov B. “Kazak Terimi Hakkında”, *Kazakistan Tarihi, Makaleler*, Ankara: TTK Yay., Dizi X – Sayı 21, s. 45-53, 2007.
19. Samoyloviç A. “Kazak Kelimesi Hakkında”, çev.: Saadet Çağatay, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, sayı 5, s. 95-104, 1957.
20. Tavkul U. Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 2000.
21. Тенишев Э. Карачаево-балкарско-русский словарь, Москва, 1989.
22. Toranlı R. Göçenli M., YANIK, N. Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Ankara: TDK Yayınları, 2000.
23. Türk Dil Kurumu *Türkçe Sözlük*, 11. baskı, Ankara: TDK Yayınları, 2011.
24. Юдахин К. Киргизско-русский словарь, Москва: Издательство Советская энциклопедия, 1965.
25. Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. 492-б.

REFERENCES

1. İyđın V. Tsentralnaia Azıa v XIV-XVII vekah glazamı vostokoveda. Almaty: Daik-Press, 2001.
2. Qaidar A. Qazaq qandaı halyq. Almaty: Daik-Press, 2008.
3. Togan, Z.V. Bugünkü Türkeli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, C. I, Batı ve Kuzey Türkistan, 2. Baskı, İstanbul: Enderun Yayınları, 1981.
4. İslâm Ansiklopedisi. VI cilt, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1993.
5. Quryshjanov A. Issledovanie po leksike starokypchakskogo pamiatnika XIII v. Tıyrksko-arabskogo slovaria. Almaty: Izdatelstvo «Naýka» Kazahskoi SSR, 1970.
6. Kaçalin M. Niâzi, Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, Ankara: TDK Yayınları, 2011.
7. Radlov V. Opyt slovaria tıyrkskih nareçıı, T. I-IV, Sankt-Peterbırg: Tipografiia imperatorskoi akademı naýk, 1893-1911.
8. Syzdyq R. Qazaq tilindegi eskilikter men jańalyqtar. Almaty: Arys, 2009.
9. Öner M. Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları, 2015.
10. Öztürk R.; Uyanık O. Kumuk Atasözleri ve Deyimleri, Konya: Çizgi Kitabevi, 2006.
11. Fedotov M. Etimologičeskı slovar çıvashkogo iazyka. T. I-II. Cheboksary, 1996.
12. Esedi M.H. Mevsu'et Haleb el-Muķārene, VII. cilt, Halep: Halep Üniversitesi Basımevi, 1981.
13. Altaylı S. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, C. I-II, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994.
14. Atalay B. Et-Tuhfetu'z-zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye, İstanbul, 1945
15. Clauson G. Sanglah, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Xān, London, 1960.
16. Fazylov E., Zııaev M. Izyskannyı dar tıyrkskomý iazykú. Tashkent: Izdatelstvo «Fan» Ýzbekskoi SSR, 1978.
17. İsmagulov O. “Kazak Halkının Etnik Yapısı”, *Kazakistan Tarihi, Makaleler*, Ankara: TTK Yay., Dizi X – Sayı 21, s. 35-44, 2007.
18. Kömekov B. “Kazak Terimi Hakkında”, *Kazakistan Tarihi, Makaleler*, Ankara: TTK Yay., Dizi X – Sayı 21, s. 45-53, 2007.

19. Samoyloviç A. “Kazak Kelimesi Hakkında”, çev.: Saadet Çağatay, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, sayı 5, s. 95-104, 1957.
20. Tavkul U. Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 2000.
21. Tenishev E. Karachaevo-balkarsko-rýsskı slovar, Moskva, 1989.
22. Toparlı R. Göçenli M., YANIK, N. Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Ankara: TDK Yayınları, 2000.
23. Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, 11. baskı, Ankara: TDK Yayınları, 2011.
24. İyдахın K. Kırgızsko-rýsskı slovar, Moskva: Izdatelstvo Sovetskaia entsiklopedıa, 1965.
25. Abaı Qunanbaev shyğarmalarynyń bir tomdyq tolyq jınaғы. – Almaty: Memlekettik kórkem ádebiyat baspasy, 1961. 492-b.

Özet

Yaklaşık olarak iki yüz yıldır araştırmacılar kazak teriminin kökenini bulmaya ve anlamını ortaya çıkarmaya çalışmaktadırlar. Bu konuda çok çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kazak kelimesi hakkındaki etimolojilerin büyük bir bölümü bilimsel olmayan ve çoğu zaman birbirinden farklı bir dizi açıklamalara dayanmaktadır. Bu yüzden henüz kazak kelimesinin etimolojisi üzerine nihai bir karar verilememiştir. Son zamanlarda Akışev'in öne sürdüğü, İsmagulov'un desteklediği görüşe göre kazak kelimesi “has (gerçek) Sakalar, orijinal İskitler” anlamına gelen has sak sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir ve bu görüş bazı Kazak bilim adamları tarafından kabul görmektedir. Böyle demekle biz kazak kelimesinin eski olduğuna şüpheyle yaklaşmış gibi oluruz. Çünkü has kelimesi zaten Kazakça değil; onu Arapça kelimeyle bağlayıp eski kelime değil yeni bir yapı iddiasını kabul etmiş gibi oluruz. Biz bu bildiride Kazak kelimesinin etimolojisine değil, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımına ve anlamlarına değineceğiz. Bu verilere dayanarak sonuçta hangi anlamın daha yakın olduğu ve hangi etimolojinin doğru olabileceği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazak kelimesi, Kazak dili, tarihi Türk lehçeleri, yaşayan Türk dilleri, anlam, etimoloji
(M.Adilov, R.Muhammed. Kazak Kelimesi Hakkında)

Аннотация

В течение почти двухсот лет исследователи пытались найти происхождение слово «казах» и раскрыть его значение. О слове «казах» написаны множество статей, книг и научных монографий. До этого времени было проведено около двухсот исследований. В частности, после обретения независимости казахского народа, появились новые факты о слове «казах». Однако многие исследования имеют характер «народной этимологии». Большая часть этимологий основана на ряде ненаучных и часто отличающихся друг от друга объяснений. Поэтому пока не принято окончательного решения по этимологии слова «казах». В данной статье идёт речь о том, какая из этимологий соответствует действительности. Кроме того, будут представлены примеры из письменных памятников средневековья и современных тюркских языков.

Ключевые слова: слово казах, казахский язык, памятники тюркской письменности средневековья, современные тюркские языки и диалекты, семантика слова, этимология

(М.Адиллов, Р.Мухаммед. О слове «казах»)

Р.Ш. Бердалиева

к.филол.н., Международный казахско-турецкий университет имени
Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан (e-mail: ramilya.berdalieva@ayu.edu.kz)

**Невербальная система общения: волосы как особый класс
соматических объектов**

Аннотация

Проблема коммуникации в лингвистике занимает центральное место. Коммуникация требует обязательного обращения к невербальным средствам коммуникации, что делает ее сложным процессом обмена информацией. Основное назначение процесса общения заключается в том, чтобы люди контактировали между собой, обменивались информацией и стремились к пониманию друг друга. Статья посвящена исследованию понятия волосы как одного из классов соматических объектов в невербальной модели общения. В статье особое внимание уделяется таким характеристикам объекта волосы, как длина, форма, размер и объем, а также способам их выражения в русском и казахском языках. Невербальная семиотика как наука о знаковой системе невербальных средств общения рассматривает волосы как знак, позволяющий делить людей на классы в зависимости от признаков их волос. Это такие признаки, как пол, возраст, социальный статус человека, его место проживания, расовая и этническая принадлежность. Семиотическая концептуализация волос дает возможность рассматривать отличительные признаки невербального общения в разных языковых культурах.

Ключевые слова: невербальная семиотика, соматический объект, концептуализация, невербальный признак, волосы, форма, объем, знаковая система

R.Sh. Berdalieva

Candidate of Philological Sciences, Khoja Ahmet Yassawi Kazakh-Turkish International
University, Turkestan, Kazakhstan (e-mail: ramilya.berdalieva@ayu.edu.kz)

**Non-Verbal System of Communication: the Hair As a Special Class of
Physical Objects**

Abstract

The article is devoted to the study of the concept of hair as one of the classes of somatic objects in the non-verbal model of communication. The author pays special attention to such characteristics of the hair object as length, shape, size and volume, as well as ways of their expression in the Russian and Kazakh languages. Nonverbal semiotics as the science of the sign system of non-verbal means of communication considers hair as a sign that allows to divide people into classes depending on the signs of their hair. These are features such as gender, age, social status, place of residence, race and ethnicity. Semiotic conceptualization of hair makes it possible to consider the distinctive features of non-verbal communication in different language cultures.

Key words: non-verbal semiotics, semantic object, conceptualization, nonverbal sign, hair, form, volume, sign system

В настоящее время невербальная сторона коммуникации стала предметом изучения как традиционных, так и развивающихся направлений лингвистики, как семиотика, социолингвистика, психолингвистика, сопоставительное языкознание, этнолингвистика и т.п.

Как известно, центральным планом кинесики является жестовая коммуникация. Как гласит одно из наиболее распространенных определений, жест - это «условный кинетический акт, отличающийся коммуникативным характером от других актов безусловного кинетического поведения» [1, с. 27].

Приняв данное определение жеста, можно уточнить статус ряда жестов в их отношении к параязыку. Так, очевидно, что кинемы, являющиеся составной частью какого-либо физического действия, не осложненного семиологическим содержанием, не могут быть отнесены к паралингвистическим.

Таким образом, под наше определение нельзя подвести всякие другие движения тела - беспорядочное, неизобразительное махание руками во время устной словесной беседы или монолога, действия без цели назначения (типа «закурить», «присесть на стул», «поправить челку»), чисто рефлекторные движения (отдернуть руку от горячего, отшатнуться вздрогнуть от неожиданности), различные нервные движения (нервно барабанить пальцами по стулу, грызть ногти, крутить пуговицу на одежде собеседника). Трудно предположить, что данные движения подчеркивают мысли говорящего и помогают их понять собеседнику, это касается также сугубо индивидуальных жестикуюляционных движений рук во время беседы. Эти разнообразные ненормированные телодвижения не имеют сколько-нибудь четкой значимости, и их не следует приравнять к семиотически полноценным жестам и смешивать с ними. Нельзя отнести к семиотическим единицам также обычные движения и передвижения человека, направленные на достижение какой-либо цели, так как это не знаки. В данных случаях нет обозначаемого, и, что следует из этого, нет обозначения, отсутствует сообщение.

Как известно, в человеке есть четыре важнейшие системы, обеспечивающие его жизнедеятельность. Это ментальная система, или разум, психическая (психологическая) система, или дух, душа, телесная система, в которую входит тело человека, части тела, телесные жидкости, покровы, органы и, наконец, разновидности

защитной системы - совесть, жизненные позиции и убеждения, моральные и нравственные принципы и критерии, социальные связи и др.

Все перечисленные системы тесно связаны друг с другом и активно взаимодействуют на разных этапах жизни человека, так что нарушения в деятельности одной из них обычно приводят к сбоям в работе остальных. Компоненты систем составляют основной предмет изучения и описания самых разных естественных и гуманитарных наук, включая лингвистику и семиотику. Однако лингвистов и специалистов в области семиотики интересуют не сами объекты, входящие в системы, не свойства объектов и не внутреннее строение и инструментарий систем, а представления о них людей.

Изучая, как в конкретном естественном языке и в соответствующем ему невербальном знаковом коде выражаются взгляды, мысли и чувства обычных людей, то есть людей, не обладающих специальными знаниями, ученые строят так называемую наивную семиотическую концептуализацию данного фрагмента действительности. По сути, такая концептуализация является моделью того, как видит данный фрагмент обычный носитель языка. При построении такой модели исследователи обращают основное внимание на существенные объекты и свойства, относящиеся к интересующей их системе человека или к данному фрагменту мира, отделяя ядерные элементы от периферических [1, с. 46].

Волосы являются одним из элементов класса соматических объектов, который мы ранее назвали *покровами*. В этот класс наряду с волосами входят также кожа (кожный покров) и ногти (роговой покров). Волосы различаются в зависимости от самых разных характеристик и, прежде всего, от места их расположения на теле. Есть волосы на голове, а есть волосы на лице, и эти волосы уже имеют специальные обозначения – *брови, щетина, борода, усы, бакенбарды*. Наконец, есть волосы, расположенные на разных местах тела, ср. *подмышечные волосы, лобковые волосы* и некоторые другие.

Основное значение слова *волосы* можно представить как «тонкие нити, прикрепленные одним концом к голове». Типичное употребление этой лексемы можно проиллюстрировать примером *Я нашла у себя пять седых волос. Мен бес агарган шашты таптым*.

Предложенное толкование лексемы *волосы* отражает только одно из возможных наивных представлений людей о волосах. Это толкование совпадает с описаниями, содержащимися в словарях. Так,

В.И. Даль понимает под *волосами* «роговистые, трубчатые нити, растущие на теле человека и большей части млекопитающих» [2, с. 86].

В казахском языке существует огромное количество возможных словосочетаний со словом «шаш» - волосы. Например, 1) волосы (*на голове*), ақ шаш → седые волосы, алтын шаш → златовласый; светловолосый, бұйра шаш → кудрявые волосы, жұмсақ шаш → мягкие волосы, дудар шаш → взлохмаченные волосы, қара шаш → черные волосы; черноволосый, қарын шаш → утробные волосы (*волосы новорожденного*), қолаң шаш → длинные роскошные волосы, қысқа шаш → короткие волосы, самай шаш → волосы на висках, самай шашы ағарған → поседевший в висках, сары шаш → светловолосый; русый, сүмбіл шаш → блестящие волосы; шелковистые волосы, төбе шаш → волосы на макушке; хохол, ұзын шаш → длинные волосы, шаш алу → сбрить волосы, шаш қию → стричь волосы, шаш қою → отрастить волосы, шаш қыстырғыш → приколка, шаш тарау → расчесывать волосы, шаш түйрегіш → шпилька, шаш үлгісі → прическа, шашынан тарту → таскать за волосы. 2) косы - өрілген шаш → заплетенные косы, шаш жаю → этн. распустить косы (*в знак траура*), шаш жию → этн. заплетать в косы (*распущенные в трауре волосы, после сорока дней со дня смерти мужа*), шаш өру → заплетать косы. 3) фразеологические обороты со словом «шаш» берешегі шашынан көп → долгов больше, чем волос на голове, пайдасы шаш етектен → пользы очень много, төбе шашы тік тұрды → у него волосы стали дыбом, шаш ал десе, бас алу → погов. ему велишь брить волосы, а он снимает голову (*перестарается*), шаш етектен → фраз. в избылии, шаш жұлу → рвать на себе волосы (*в знак траура*), шаш қырку → этн. отрезать косы (*в старину в качестве наказания женщину позорили отрезанием кос*) шаш сипатар → этн. подарок жениха при первой встрече с невестой (*букв. плата за поглаживание волос невесты*), шашы жетпеу → неисчислимое количество, шашынан көп → фраз. хоть отбавляй (*букв. волос на голове*).

Подчеркнём, что отдельные смысловые компоненты, которые содержатся во всех приведённых выше словарных толкованиях, отражают наивную картину мира. Говоря о волосах, люди отмечают, прежде всего, их размер и форму, поскольку эти характеристики волос, наряду с цветом, определяют важнейшие эстетические свойства внешнего облика, или *наружности*, человека, такие, как его

ухоженность или неряшливость, привлекательность или невзрачность, красота или неприглядность.

Размер волос указывает на их количество, возможно, вместе с некоторыми дополнительными характеристиками волос или их обладателей. Описывая число волос на голове, как правило, говорят об их *объёме*, *густоте* или просто отмечают, что у человека *много волос* [3, с. 32].

Признак «объём» определён не для всех соматических объектов, например, в повседневной речи не говорят об объёме внутренних органов, об объёме глаз, ушей и др. Признак «объём» характеризует те соматические объекты, которые имеют круглую или округлую формы. Например, *объём талии, груди, шеи, бёдер*. Однако признак «объём» приписывается не только объектам таких форм. В частности говорят и об объёме волос; большое количество волос на голове образует форму большого объёма: *Я что-то не верю всем этим средствам для придания объёма волосам*.

Относительный размер волоса - это его «длина» и «толщина». Для обозначения длины волос в русском языке употребляются, во-первых, обычные сочетания, такие как *длинные волосы* и *короткие волосы*, а также синтаксически более сложные конструкции, например, *небольшие по длине волосы*. Средний по длине размер волос, как это часто бывает, в русском языке не имеет выражения. В казахском языке также для обозначения длины волос употребляются обычные сочетания, как например, *ұзын шаш*, *қысқа шаш*. Средний по длине размер волос в казахском языке также не имеет выражения. В казахском языке не употребляется выражение *орташа шаш*.

Во-вторых, длину волос можно передать при помощи особых синтаксических единиц, получивших название конструкций уровня. В них значение размера волос передаётся косвенно, а именно через соотносительное расстояние волос от головы до некоего соматического объекта, обозначающего уровень длины, например, *волосы до плеч, до пояса, до колен, до пят и т.д.* В казахском языке *шашы иыққа дейін, шашы беліне дейін, шашы аяққа дейін*.

Характеризуя размер волос, говорят также об их толщине, несмотря на то, что волосы являются «тонкими нитями». В текстах мы можем встретить фразы типа *У него толстые волосы, У неё тонкие волосы* (казахск. *қалың шаш, жұқа шаш*). Значимым для характеристики волос является также обозначение изменения их длины. У совсем маленьких детей волос очень мало, они очень

короткие, и такие волосы часто называют *волосики* (казахск. *мамық шаши*). На протяжении жизни человека волосы на голове постоянно растут и *волосики* становятся *волосами* [4, с. 25].

Когда волосы становятся слишком длинными, их *стригут*, *подстригают*, в общем, *укорачивают*. А для увеличения длины волос их *отращивают* или искусственно *наращивают*. В казахском языке существуют эквиваленты *шаши кесу*, *шаши қырқу*, *шаши қысқарту*. При увеличении длины волос применяются выражения *шапты өсіру*. Мужчин, у которых полностью выбриты волосы на голове, называют *бритоголовыми* (*ұстарамен алу*).

Говоря о размере волос, часто используют слово *густые*, которое передаёт одно из возможных значений признака «густота волос» (казахск. *қалың шаши*). Густота волос – это такая их характеристика, которая говорит о степени расположения их друг к другу. Наряду со значением *густой*, признак «густота волос» принимает также значения *редкий*, *жидкий* и некоторые другие. В казахском языке также имеется антонимичное понятие густоте волос, как *сирек шашатар*, *сұйық шаптар*.

Близость пространственного расположения объектов друг к другу на ограниченном участке обычно создаёт впечатление об их большом количестве на этом участке. Можно привести пример использования слова *густой* с другими словами, например, *густой лес* – «близко расположенные друг к другу деревья», что создаёт впечатление их большого количества на данном пространстве, *густой кустарник*, *густая трава* (в казахск. *қалың орман*, *қалың бұта*, *қалың шөп*). Мы можем заключить, что *густые волосы* – это «волосы, расположенные близко друг к другу», из-за чего создаётся впечатление, что их много.

Большое количество волос на голове и густота их расположения в норме представляют собой особую эстетическую ценность, поскольку и большое количество волос на голове, и густота украшают человека (в противоположность малому количеству волос и редким волосам). Например, в казахском языке *Қалыңдықтың шаши әрі қалың, әрі ұзын екен*.

Для характеристики волос не менее важным признаком, чем размер, является признак формы. Форма волос бывает *естественной* или *искусственной*. Из форм волос выделим вьющуюся форму. Волосы могут *витья* самостоятельно, обычно с рождения, обычно они имеют форму скрученной спирали. Такие волосы называют *кудрявыми*,

курчавыми или *кучерявыми*. Это всё синонимичные прилагательные, обозначающие одинаковую форму волос, безразлично, естественную или искусственную, однако у этих слов разный словообразовательный потенциал. В казахском языке всем перечисленным синонимичным прилагательным имеется один эквивалент *бұйра шаптар*.

Волосы специально *завивают* (*бұйралау*), *укладывают* (*сәндеу*), *накручивают* (*бұрау*), *заплетают* (*өру*), *зачёсывают за уши* (*құлақ артына тарау*), *собирать резинкой* (*резенкеге жинау*) и др.

Далеко не все обозначения действий с волосами известны, например, такие слова, как *химия* (*химическая завивка*), *наращивание волос* или *биозавивка*, описывают действия, содержания которых понятны далеко не всем людям [5, с. 256].

Как естественная, так и приобретённая форма волос могут меняться под действием целого ряда факторов – внешних, например, климатических условий, природных явлений, жизненных обстоятельств, и внутренних – возраста, болезней, эмоциональных состояний и др.

Помимо размера и формы, волосы характеризуются цветом и отдельными оттенками цвета. Цвета волос в большинстве европейских языков, включая русский, имеют специфические наименования. К примеру, сочетания *каштановые волосы* (*сарғылт шаш*), *рыжие волосы* (*жирен, қызыл шаш*), *русые волосы* (*ақ сары шаш*), где прилагательные при слове *волосы* выражают значение цвета. А такие сочетания, как *светлые волосы* (*ашық шаш*), *тёмные волосы* (*қарақоңыр шаш*) или *тусклые волосы* (*кәмескі шаш*) – это всё обозначения другого признака, хотя и близкого к цвету, а именно оттенка волос. Оба признака лежат в основании хорошо известной классификации людей, как *блондин*, («светловолосый человек»), *брюнет* («темноволосый человек»), *шатен* («человек с каштановыми волосами») или *рыжий* («человек с волосами светло-оранжевого цвета»).

Как хорошо известно, при языковом выражении признаков соматических объектов широко используется метонимия, в частности синекдоха, и обозначение цвета волос здесь не исключение: *каштановые косы*, *белокурая голова*, *рыжий мальчик* – здесь прилагательные семантически относятся к волосам, а синтаксически присоединяются к существительным *косы*, *голова* и *мальчик*.

Выделенными в русской и казахской культуре являются также *седые* волосы. Людей, обладающих такими волосами, называют

седоволосыми (ақ шашты). Как правило, седые волосы появляются у пожилых и старых людей, однако такие волосы свидетельствуют не только о солидном возрасте человека, но и о его большом жизненном опыте, житейской мудрости и благородстве. Точно так же сочетание *дожить до седых волос* отражает не только объективную характеристику цвета волос, но и положительную оценку говорящим обозначаемого события. Иными словами, толкование данного сочетания, помимо объективного содержания, включает в себя указанный оценочный компонент.

Седые волосы часто называют *сединой (қырау түсті)*, однако смысл сочетания *седые волосы* не полностью тождественен смыслу слова *седина* (В бороде и усах появилась седина → сақал-мұртқа қырау түсті).

Однако сочетания *седые волосы* и *седина*, на наш взгляд, различаются смысловыми акцентами: в слове *седина* он делается не на цвете волос, а на определённых свойствах людей, обладающих седыми волосами. Седые волосы могут появиться и у сравнительно молодых людей, и в этом случае причиной их появления является не жизненный опыт человека или мудрость, а болезни или испытываемые человеком сильные негативные эмоции – общие (стресс, переживания) и частные (страх, ужас, горе и некоторые другие). Говорят: *Сколько он пережил! Неудивительно, что у него появились седые волосы.*

Устойчивая смысловая связь седины и пожилого возраста особенно хорошо видна в следующих сочетаниях: *дожить до седин* (казахск. *самайды ақ шалды*) и *седина в бороду – бес в ребро* (казахск. *сақалың ағарса да, сайтаның қалмайды*). Последнее высказывание применяется к пожилым мужчинам, испытывающим сексуальное влечение к молодым женщинам. Такое поведение оценивается как нарушающее общественные нормы и этикет.

Если судить по текстам современного городского фольклора, в русской культуре выделенным является также значение *светлый* признака «оттенок волос», который сочетает в себе физическую характеристику «цвет волос» и социальную характеристику «пол человека». Например, слово *блондинка*, в своём исходном значении обозначающее «женщину, обладающую светлыми волосами», сегодня приобрело новое значение, а именно номинация *блондинка* используется по отношению к наивной, легкомысленной и глуповатой девушке. В этом значении слово широко представлено в текстах определённых жанров – в анекдотах, шутливых историях, юморесках и

др. В них блондинки предстают людьми наивными, глупыми, постоянно попадающими в затруднительные и щекотливые ситуации, с которыми либо вообще не могут справиться самостоятельно, либо, если и справляются, то с большим трудом или с чьей-то посторонней помощью [6].

В казахской культуре красота девушки определяется темной окраской волос, например, самыми красивыми считаются девушки с черными как уголь волосами: *Қыздың шашы қап қара*.

В вопросе фразеологических соматизмов следует отметить, что и в русской и в казахской культуре имеются одинаковые по своему значению эквивалентные соматизмы, например *рвать на себе волосы*, который является ярко выраженным носителем символических представлений, связанных с волосами. Он является частью устойчивого выражения *будешь рвать на себе волосы*, которое по своему значению близко выражению *будешь кусать локти*. Обе единицы означают «будешь жалеть о том, что сделал». *Смотри, упустишь шанс, потом волосы на себе рвать будешь, да будет поздно*. Здесь чувства, которые человек испытывает, попав в определённую ситуацию или пребывая в некотором состоянии, по силе и характеру сопоставляются с физической болью, которую может испытывать человек, когда ему вырывают волосы, либо когда он сам это делает. В казахской культуре *рвать на себе волосы* означает боль, утрату, горе [7, с. 27].

Так, представители целого ряда мировых культур, испытывая большое горе, рвут волосы на голове – считается, что этим люди уменьшают жизненные силы, скрытые в их организме. Человек, рвущий на себе волосы, как бы демонстрирует этим действием своё нежелание жить дальше и показывает, что у него осталось не так много сил, чтобы продолжать жить, как раньше.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аркадьев П.М., Крейдлин Г.Е. Части тела и их функции (по данным русского языка и русского языка тела)/ Слово и язык : сб. к восьмидесятилетию акад. Ю. Д. Апресяна. М.: Языки славянских культур, 2011. С. 41-54.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка, в 4 т. – М.: Терра, 1994.
3. Джуан С. Странности нашего тела. – М.: Рипол-Классик, 2009-212 с.
4. Зализняк А.А. Многозначность в языке и способы ее представления. –М.: Языки славянских культур, 2006- 78 с.
5. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2002-584 с.

6. Морозова Е. Б. Невербальный этикет в его соотношении с вербальным. КД: 10.02.19. – М.: РГТУ, 2006- 18 с.
7. Бердалиева Р.Ш. Невербальные компоненты общения в межкультурном контексте. Апробация. №11(38), 2015. с.26-29.
8. Berdalyieva R.Sh. About Some Features of Units of Gesture Language.// Problems of modern science and education. 2016. № 1 (83). from. 84-87.
9. Berdalyieva R.Sh. About features of the dictionary of nonverbal means of the Kazakh language Science and education. № 4 (16), 2018. from. 30-33.
10. Berdalyieva R.Sh. Nonverbal behavior model of the Kazakh people //Problems of modern science and education. 2016. № 5 (47). from. 160-163.

REFERENCES

1. Arkad'yev P.M., Kreydlin G. Ye. Chasti tela i ikh funktsii (po dannym russkogo yazyka i russkogo yazyka tela)/ Slovo i yazyk: sb. k vos'midesyatiletuyu akad. YU. D. Apresyana. M.: YAzyki slavyanskikh kul'tur, 2011. S. 41-54.
2. Dal' V. I. Tolkovyy slovar' zhivogo velikoruskogo yazyka, v 4 t. – M.: Terra, 1994.
3. Dzhuan S. Strannosti nashogo tela. – M.: Ripol-Klassik, 2009-212 s.
4. Zaliznyak A.A. Mnogoznachnost' v yazyke i sposoby yeye predstavleniya. –M.: YAzyki slavyanskikh kul'tur, 2006- 78 s.
5. Kreydlin G. Ye. Neverbal'naya semiotika: YAzyk tela i yestestvennyy yazyk. – M.: Novoye literaturnoye obozreniye, 2002-584 s.
6. Morozova Ye. B. Neverbal'nyy etiket v yego sootnoshenii s verbal'nym. KD: 10.02.19. – M.: RGGU, 2006- 18 s.
7. Berdaliyeva R.SH. Neverbal'nyye komponenty obshcheniya v mezhkul'turnom kontekste. Aprobatsiya. №11(38), 2015. s.26-29.
8. Berdalyieva R.Sh. About some features of units of gesture language.// Problems of modern science and education. 2016. № 1 (83). from. 84-87.
9. Berdalyieva R.Sh. About features of the dictionary of nonverbal means of the Kazakh language Science and education. № 4 (16), 2018. from. 30-33.
10. Berdalyieva R.Sh. Nonverbal behavior model of the Kazakh people //Problems of modern science and education. 2016. № 5 (47). from. 160-163.

Özet

Makale sözsüz iletişim modelinde somatik nesnelere biri olan saç kavramının incelenmesine ayrılmıştır. Makalede saç nesnesinin uzunluk, şekil, boyut ve hacim gibi özelliklerinin yanı sıra Rus ve Kazak dillerindeki ifade yollarına özel bir önem verilmiştir. Sözel olmayan iletişim sistemindeki göstergebilimsel nesne türlerinden biri olarak saç özellikleri insanların sınıflara bölünmesine imkan veren bir işaret olarak görülür. Bunlar cinsiyet, yaş, kişinin sosyal statüsü, ikamet yeri, ırk ve etnik köken gibi işaretlerdir. Saçın semiyotik kavramsallaştırılması, farklı kültürlerde sözel olmayan iletişimin ayırt edici özelliklerini dikkate almayı mümkün kılar. Dilbilimdeki iletişim sorunu esas meselelerden biridir. İletişim, sözel olmayan iletişim araçlarına zorunlu bir görev yükler ve bu da onu karmaşık bir bilgi alışverişi süreci haline getirir.

Anahtar Kelimeler: sözel olmayan göstergebilim, semantik nesne, kavramsallaştırma, sözel olmayan özellik, saç, şekil, hacim, işaret sistemi
(R.Sh. Berdalıyeva. Sözel Olmayan İletişim Sistemi: Somatik Nesnelere Özel Bir Sınıf Olarak Saç)

Андатпа

Мақалада бейвербалды қарым-қатынас жүйесіндегі соматикалық объектілерінің бірі шаш ұғымы қарастырылады. Автор шаштың ұзындығы, пішіні, көлемі сияқты объектінің сипаттамаларына, сондай-ақ оларды орыс және қазақ тілдерінде білдіру тәсілдеріне ерекше назар аударады. Бейвербалды семиотика бейвербалды қарым-қатынас құралдарының жүйесі арқылы шаш белгілеріне байланысты адамдарды белгілі бір топқа бөлуге мүмкіндік беретін белгі ретінде қарастырады. Бұл - адамның жынысы, жасы, әлеуметтік жағдайы, оның тұратын жері, этникалық ерекшеліктері сияқты белгілер. Шаштың семиотикалық концептуализациясы әр түрлі тілдік мәдениеттерде бейвербалды қарым-қатынастың ерекше белгісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Лингвистикадағы коммуникация мәселесі негізгі мәселелердің бірі. Коммуникация кезінде бейвербалды құралдарға міндетті түрде жүгіну талап етеді, бұл оны ақпарат алмасудың күрделі процесі ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: бейвербалды семиотика, семантикалық объект, тұжырымдау, вербальды емес белгі, шаш, нысан, көлем, белгілер жүйесі
(P.Ш. Бердалиева. Қарым-қатынастың бейвербалды жүйесі: шаш соматикалық объектілердің ерекше класы ретінде)

E. İbrahimov

Dr., Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nesimi Dilbilimi Enstitüsü
Bakü, Azərbaycan (e-posta: elchinibrahimov85@mail.ru)

Türk Dünyasında Ortak Dil Sorunu

Özet

Türk dilli halklar arasında ortak iletişim dilinin oluşturulması günümüzün en büyük sorunlarından biridir. Küreselleşen dünyada politik, ekonomik, medeni ilişkileri en üst düzeyde kurmak için Türk dilli halkların ortak bir konuşma (iletişim) diline ihtiyacı vardır. Bugüne kadar Türkçe metinlerde Türkler Göktürk, Uygur, Mani, Brahmi, Arap, Grek, İbrani, Kiril, Lâtin alfabelerini kullanmışlardır. Belki bu açıdan yeni cumhuriyetler, alfabe değiştirme pratiğine yatkın olabilirlerdi. Üstelik bir asır içerisinde üç alfabe kullanmışlardı. Zamanında Altay Dağları'ndan Tuna Nehri'ne kadar büyük bir coğrafyada yaşayan, bugün Orhun anıtlarının dili gibi kabul ettiğimiz tek bir edebi dil, ortak konuşma dilimiz olmuştur. Bu, bize Türk dillerinden birini ortak konuşma (iletişim) dili olarak kullanmamıza olanak sağlıyor. Bunun için Türkiye Cumhuriyeti'nin konuştuğu Türk dilini günümüzde tüm Türk Dünyası için ortak iletişim dili olarak kullanmak mümkündür ve gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Türk halkları, ortak iletişim, Türk soylu, ortak Türkçe, alfabe, Türk dili

E. İbrahimov

Dr., Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Linguistics, Baku, Azerbaijan
(e-mail: elchinibrahimov85@mail.ru)

Common Language Problem in the Turkic World

Summary

The establishment of a common communication language among peoples of Turkish speaking countries is one of the biggest problems today. In order to establish political, economic and civil relations at the highest level in a globalizing world, Turkish speaking peoples need a common language for communication. Until today, in Turkish texts, Turks have used Gokturk, Uygur, Mani, Brahmi, Arap, Grek, Hebrew, Cyrillic and Latin alphabet. Perhaps, in this respect, new republics would have been prone to practice alphabet replacement. Moreover, they used three different alphabets in a century. The only literary language that we have accepted as the language of Orhun monuments today, living in a great geography from the Altai Mountains to the Danube River, was our common speaking language. This fact allows us to use one of the Turkish languages as a common language. Therefore, it is highly possible and necessary to use the Turkish language spoken today in the Republic of Turkey as a common language in all Turkic speaking world.

Key words: Turkish people, shared communication, of Turkish origin, common Turkish alphabet, Turkish language

Giriş

Türkçe tarihi çok eskilere dayanan bir ulusun milli değerlerini bünyesinde birleştiren bir dildir. Tarihte aynı dilde konuşan Türk kabileleri ve toplulukları tarih geliştikçe büyük alana yayıldıkları için daha sonraki dönemlerde aynı dili konuşan topluluklar farklı ağızlarda konuşmalara başladılar. Zaman geçtikçe bu kabileler ve topluluklar geniş arazilerde birer birer devlet oldular, özellikle bu etkiler aynı dili konuşan toplulukların farklı lehçelerde konuşmasına neden oldu. Daha sonraki dönemlerde Türkler ortak konuşma diliyle ilgili olarak bir kaç defa girişimde bulunsalar da olumlu sonuçlar elde edilmemiştir. Bu girişimlerin yapıldığı dönemlerdeki sorunlar bir kaç nedene bağlı olsa da bu sorunların halledilmesi için bugün tüm imkanlar mevcuttur.

Orta Asya'nın yerli halkı olan Türklerin en eski yazısı konusunda henüz yeterince bilgi yoktur. Türkler tarih içinde değişken bir yaşam sürmüşlerdir. Yer değiştirmiş, din değiştirmiş ve yazı değiştirmişlerdir. Değişik on kadar alfabe kullanmışlardır [1, s. 2].

Bilinen en eski Türk yazısı konusunda henüz yeterince bilgi yoktur. Bilinen en eski Türk yazılı belgeleri, ikinci Köktürk hanedanı döneminden, VII. ve VIII. yüzyıllardan kalmadır [2, s. 1].

Bunların en eskisi, 688-692 yılları arasında yazıldığı sanılan, Doğu Gobi yöresindeki Çoyren yazıtıdır. Bu tarihlerden elli yıl kadar sonra, 732 ve 733 yıllarında, tanınmış Orhun anıtları dikilmiştir [3, s. 278-279].

Ayrıca Türkçenin en eski örneklerini VII. yüzyıl ortalarından başlayarak Yenisey ve Talas bölgelerinde dikilmiş taş anıtlar üzerinde, mezar taşları üzerinde ve başkaca yazıtlarda da buluyoruz. Bu dile Köktürkçe, bu en eski Türk yazısına da Köktürk yazısı diyoruz [4, s. 16].

Tarihin ilk dönemlerinde aynı dilde konuşan Türk kabileleri ve toplulukları tarih geliştikçe büyük alana yayıldıkları için daha sonraki dönemlerde aynı dili konuşan topluluklar farklı ağızlarda konuşmalara başladılar. Zaman geçtikçe bu kabileler ve topluluklar geniş arazilerde birer birer devlet oldular, özellikle bu etkiler aynı dili konuşan toplulukların farklı lehçelerde konuşmasına neden oldu.

Büyük Türkolog N. A. Baskakov şöyle diyor: “Türki (Türkçe) Kaşgar’dan İstanbul’a kadarki bir coğrafyada (bu coğrafya Çin Seddi’nden Tuna Nehri’ne kadar) kullanılan ve anlaşılabilir edebi dil olmuştur” [5, s. 28].

Bütün Türk Dünyasının “dilde, fikirde, işte birliği”nin sağlanması düşüncesini dile getiren ünlü Türkolog Gaspıralı İsmail Bey’in büyük ülküsünün gerçekleştirilmesi için siyasî, kültürel ve teknolojik şartlar bugün en üst düzeydedir.

Bu makalemizde ortak yazı dilinden çok, Türk halkları arasında ortak bir iletişim dili oluşturulmasında alfabe sorunları ve çözümleri üzerinde durmak ve ortak iletişim dilinin oluşturulması konularıyla bağlı kendi düşüncelerimizi ileri sürmek istiyoruz. Tarihten de bilindiği gibi Türkler birçok çeşitli alfabeler kullanmışlar (Göktür, Mani, Soğut, Uygur, Brahmi, Tibet, Süryani, İbrani, Grek, Arap, Kiril). Dünya çapındaki yaygınlığı, diplomasi dili, uygarlık dili, geçer bölge dili, resmî dil, ulusal dil ve yazı dili olmasıyla ölçülür. Bu ölçütlerin yaygınlığı, eskiliği ve geçerliliği bir dilin diğer diller arasındaki yerini, konumunu, işlevselliğini ve değerini belirler. Türkçe çok eski tarihlerden beri yukarıda sayılan bütün özelliklere sahip bir dil olarak gelişmiştir. Türkçenin sahip olduğu bu özelliklerin tümüne birden sahip olan dillerin sayısı oldukça azdır. Dolayısıyla Türkçe dünya çapında prestijli, yaygın ve işlevselliği yüksek bir dildir [6, s. 11].

Türkler için ortak konuşma dilinin kullanılmasını gerçekleştiren ve sağlayan esas neden ortak alfabe ve genel imla kurallarıdır. Bu ilk bakışta basit olsa da bunun bugün basit olmadığını savunanlar sadece tarihe baktıklarında bunu rahatlıkla görebilirler. Geçmişte birbirlerini anlamak şimdikinden daha kolay olmuştur. Hatta Rus İmparatorluğu'nun Türkler arasındaki medeni konuşma ve anlaşmasını belirli şekilde ve planlı, bilerek bozmaya çalışmış veya gerçekleşmesine karşı çıkmıştır. XIX. yüzyılda bu durum şimdikinden daha kolay ve mümkündür. Zamanında, aslında en az bin yıllık bir sürede Türk lehçelerinin yakınlıkları Türklerin birbirini okuyup anlayabilmesini sağlayan nedenlerin en önemlisi ortak alfabe ve aynı imla kurallarının uygulanması olmuştur. Malum olduğu gibi, bir zamanlar (yani bin yıllık süreçte) Doğu, Batı ve Volga Nehri kenarındaki Türkler, İslamiyet'i kabul eden Türkler Arap alfabesini ve onun imla prensiplerini kullanmışlardı. Onun için A.Yesevi de, Y.Emre de, M.Fuzili de bütün Türk-İslam coğrafyasında rahatlıkla okunmuştur.

Hatta daha sonralar, yani Türkçelerin arasında büyük farklılıkların olduğu zamanlarda (XIX. asrın ikinci yarısı ve XX. asrın başları) İstanbul'da yazan Namık Kemal, Şamahı'da yazan Mirze Alekber Sabir, Kazan'da yazan Tukay hem Anadolu'da hem Bakü'de, hem Kazan'da, hem de Taşkent'te bile rahatlıkla okunuyordu [7, s. 208].

Keza Bahçesaray'da çıkan "Tercüman" gazetesi, Tiflis'te çıkan "Molla Nasrettin" dergisi ve Volga Nehri'nde, Türkistan'da, Kafkaslarda, Anadolu'da, Kırım'da ve başka Türk coğrafyalarında elden ele gezmiştir. Büyük Azerbaycan edibi, "Molla Nasrettin" dergisinin kurucusu Celil Mametkuluzade şöyle diyor: "Bizim dilcilerimiz edebi, akademik dil arayışında oldukları zamanlarda bile "Molla Nasrettin" dergisi açık ve basit

Türkçesiyle kısa zamanda herkes tarafında beğenilen ve okunan bir dergi olmakla kalmadı; Kür, Araz nehirlerini de geçerek Hazar ve Karadeniz'i de vurup Türkiye'ye ve Türkistan'a oradan da uçarak Kafkas dağlarını aşarak Kırım'a ve diğer Türk ülkelerine geçti..."

Hatta önemli ve özel bir husus var ki onu özellikle belirtmek isterim. 7 Nisan 1906 tarihinde ilk sayısı çıkan derginin editörü bakın, bizi düşündüren sorunlar karşısında ne yazmıştır: "Birlikte Kafkas Türkleri için genelde bir dil konusunda anlaşmağa varamamışlardır. Peki Osmanlı Türkleri, peki Kırım ve Kazan Tatarları, peki Türkistan Türkleri ve Özbekistan, peki İran'da yaşayan Azeriler? Biz evvel ve sonda ilelebet Türkler için edebi dile ve imlaya, alfabeğe çok büyük gerek vardır. Tüm varlığımızla inanıyoruz ortak bir alfabe esasında *ortak bir konuşma dili* vücuda geleceğini itiraf ediyoruz". [8, s. 209].

Burada dikkat edilmesi gereken esas konu Azerbaycan aydınının hele 1906 senesinde Türkler için ortak bir konuşma dilinin var olacağına inanmış olmasıdır. Şimdi ise en önemli konuyu belirtmek isterim, tarihten de bilindiği üzere Sovyet İmparatorluğu'nun en zalim olduğu bir dönemde onun zulmü altında sıkılan ve ezilen Türk edibinin böyle umutla, inançla söylediği sözü bugün biz, bağımsız Türk devletlerinin aydınları tartışıyoruz, hatta bazılarımız buna inanmamakta, bazılarımız ise buna karşıyız.

Türklerin Arap alfabesini uzun süre kullanması (yedi asra yakın) Arap alfabesiyle yazılan eski Türk dillerinde ortak kelimelerin herkes tarafından aynı şekilde yazılmasına neden olmuştur. Ancak Türklerin Arap alfabesini uzun süre kullanması da onların bir dil etrafında birleşmesini sağlayamamıştır. Herkes Arap alfabesini kendi dil kurallarına uyarlayarak almıştır.

Yazılı metinleri olan Türk dilleri bu yolu tutup gitmişlerdir. Ortak alfabe dairesinin dışında kalan Türk dilleri arasındaki farklar zaman zaman sert şekilde artmıştır. Örneğin yazı dili olmayan ancak halk dili olan Sibirya Türklerinin bugün kullandıkları Türk dillerinde büyük oranda birbirini anlamayacak derecede farklılıkların olmasında, şüphesiz ki bunun etkisi var. Kısacası biz bugün aynı tarihi tecrübeyi tekrarlamalıyız. Bununla iki şeyi elde etmiş oluruz:

1. Ortak alfabeyle (elbette bugün bu genel alfabe latin alfabesi esasında olmalıdır) ortak konuşma (iletişim) dili fikrini gerçekleştirmeyi kolaylaştırmak.
2. Türk dillerinin birbirine yakınlaşması için olanak yaratmış olmak.

E. İbrahimov. Türk Dünyasında Ortak Dil Sorunu.

Ortak iletişim dilinin oluşturulması bütün Türk halkları ve toplulukları için anlaşılabilir oldukları tek bir dil aracılığıyla sağlanabilir [9, s. 358].

Araştırma amaçlı yazmış olduğumuz bu makalemizde verdiğimiz örneklerdeki gibi farklı kodla gösterilmiş olan aynı karakterlerin bütün metin örgüsü içinde var olduğunu düşündüğümüzde, Türk lehçeleriyle yazılmış metinlerin işaretlerin arkasına gizlenmesiyle Türkler arasında anlaşma birkaç adım daha zorlaşmış olacaktır. Türkmenistan ve Özbekistan da günün birinde bu farklı kod tercihinin birlikten çok ayrılığa sebep olacağını anlayıp gerekli düzeltmeyi yapacaklardır. Nitekim Türkmenistan, bu anlamda daha önce 34 harfli ortak Türk alfabesinin dışında kabul ettiği bazı karakterleri sonradan düzeltmiştir. Azerbaycan, Türkmen ve Özbeklerin dışında şu ana kadar Gagavuzlar, Karakalpaklar, Kırım ve Kazan Tatarları da Lâtin alfabesine geçme kararı almışlardır. Ancak 2002 yılında Duma'nın aldığı kararı meclis de onayıyla kanun hâline getirince Kazan Tatarlarının alfabe değiştirme girişimi engellenmiştir. Çıkarılan kanuna göre, Rusya Federasyonu içindeki bütün halklar ana dillerini yazarken Kiril esaslı kendi alfabelerini kullanmak zorundadırlar.

Dil ve alfabe konusunda ortak bir noktada buluşmamızı sağlamak amacıyla ilişkiler her alanda geliştirilmelidir. Daha önce bilimsel toplantılarda ortaya çıkan görüş birliğine paralel şekilde 34 harfli ortak Türk alfabesinin kullanımı gibi kararlar hayata geçirilmelidir. Bu hususta Türkiye de dahil olmakla Türk dilli ülkelerin kendi alfabelerini koruma dirençleri gözlenmektedir. Bu konuda örnek bir davranış sergileyebiliriz, alfabemizde esasen ihtiyaç bulunan iki harfin eklenmesini yeniden düşünebiliriz.

Azerbaycanlıların ve Türkmenlerin alfabe değişikliğini hızlıca benimseyip hayata geçirmelerinde uzun yıllardır Lâtin alfabesi kullanan Türkiye Türklerinin Oğuz soyundan gelmeleri etkili olmuş olabilir. Bu açıdan Latin'e geçmekte istekli olan Kazaklara Lâtin alfabesinin kabulü konusunda her türlü desteğin sağlanması gerekir. Çünkü onlar Lâtin'e geçtiklerinde yine Kıpçak soyundan gelen Kırgızların Lâtin alfabesine geçişi daha erken ve kolay olacaktır. Öte yandan Kazaklar Lâtin alfabesine tam olarak geçerse, Kiril alfabesi kullanan tek Türk cumhuriyeti olarak Kırgızistan kalacak, bu durum da onları Lâtin'e geçmeye teşvik edecektir. Kazakistan, Türkiye Türklerinin kullandığı 29 harfe ilâveten yeni kabul edeceği alfabe 34 harfli ortak Türk alfabesinden "Ä ä", "Ñ ñ", "Q q", "X x", "W w" harflerini ekleyebilir. Rusça kelimelerde "V v", Türkçe kelimelerde ise "W w" harfini kullanabilirler. Kiril'den Lâtin'e geçişte siyasî iradeyi yönlendirenler; dilbilimcilerin görüşlerine itibar etmeli, karar

verirken kendilerine sunulan raporlardaki bilimsel ölçütleri mutlaka göz önünde bulundurmaldılar.

Türk halkları arasında ortak konuşma dilinin oluşturulmasında dikkat edilmesi gereken birçok başka husus da vardır, onları da özellikle belirtmek isterim. 1940 yılında kullanılmaya başlanan Kiril alfabeleri her cumhuriyet için ayrı ayrı karakterler göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Bu, Rusların özel tercihinin dayanyordu. Paralel karakterler kullanılmış olsaydı; o zaman Türk boyları değişik lehçelerde yazılmış metinleri, en azından ortak öğeler söz konusu olduğunda, çok kolay anlayabilirlerdi. Ancak alfabe görüntüsündeki karışıklık, şuuraltındaki hızlı çağrışıma engel oluyordu. Kiril alfabesi, ayrıca Türkçe için gerekli olmayan “E e”, “Ë ë”, “Я я”, “Ю ю” (“Ye ye”, “Yo yo”, “Ya ya”, “Yu yu”) gibi ikili karakteri gösteren harflere sahipti. Bu şekilde yapılan tercihler, aynı milletin evlatlarını birbirinden uzaklaştırmayı amaçlayan özel bir tasarımın ürünü ve planlanmış bir politikanın devamı ve uygulamasıydı.

Bugün Türkiye tüm Türk coğrafyasında medeni, ekonomik, eğitim alanlarıyla ilgili çok üst düzeyde ilişkiler kurmuştur. Demek ki, Türkiye Türkçesi bu coğrafyaya artık yol açmıştır. Bugün Türkiye-Türkmenistan, Türkiye-Kazakistan, Türkiye-Tataristan, Türkiye-Azerbaycan Türkçeleri arasında bu veya başka derecede iletişim sağlanmıştır [7, s. 208].

Çünkü Türkiye Cumhuriyeti bugün Türkçe konuşan ülkelerle medeni, ekonomik, eğitim alanlarıyla ilgili çok üst düzeyde ilişkiler kurmuştur. Demek ki, Türkiye Türkçesi Türk coğrafyasının artık önünü açmıştır. Bugün Türkiye Türkçesi Türk dilleri arasında ortak konuşma dili için aracılık yapmalıdır veya yapabilir. Fakat Türkçenin kendi içinde küçük sorunları da vardır. Eğer Türkçe bugün gerçekten de Türk dilli halklar arasında ortak iletişim dili olma sorumluluğunu yüklenmek istiyorsa küçük sorunları gidermeye çalışmalıdır. Türkçe bugün ortak dil olma sorumluluğunu kaldıramaz düşüncesinde olan bazı dilciler Türk dilli halklar arasında ortak iletişim diline de bir hayal gibi bakıyorlar.

Fakat ortada somut delil olan bir tek şey var ki, o da Türkçenin günden güne artan değeri, gücü ve artık dünya dilleri ile kıyaslanabilecek seviyeye ulaşması ve dünya dili olmasıdır. Hatta bu benzetme bile Türkçe için hoş değil, çünkü Türkçe var olduğunda bugün dünyada kullanılan dünya dili adını verdiğimiz bir çok dil mevcut değildi.

Bugün küreselleşen dünyada politik, ekonomik, medeni ilişkileri en üst düzeyde kurmak için Türk dilli halkların ortak bir konuşma (iletişim) diline ihtiyacı vardır. Bunu tarihte tecrübe ettik. Zamanında Altay Dağları’ndan Tuna Nehri’ne kadar büyük coğrafyada yaşayan, bugün Orhun

anıtlarının dili gibi kabul ettiğimiz tek edebi dili, ortak konuşma dilimiz olmuştur. Bu anlaşma bize olanak sağlıyor ki bugün de Türk dillerinden birini ortak konuşma (iletişim) dili olarak kullanabiliriz. Bunun için Türkiye Cumhuriyetinin konuştuğu Türk dilini günümüzde tüm Türk Dünyasının ortak iletişim dili olarak kullanmak mümkündür ve gereklidir.

Sonuç

Yazmış olduğumuz makalemizin bu kısmında Türk halkları arasında ortak konuşma dili için alfabe meselesinin bugünkü bazı sorunlarından bahs ettik ve çözümüyle ilgili önerilerimizi vermeye çalıştık.

Sonuç olarak, ortak iletişim dili oluşturmak için bugün alfabeye ilgili neler yapılmalıdır, hangi önlemler alınmalıdır kısaca bunları belirtmek istiyorum:

1. Öncelikle yapılması gereken ilk ve önemli iş bütün Türk soylu halkların ortak bir alfabe kabul etmesidir. Bilgisayar ve iletişim teknolojileri Latin alfabesine dayalı olarak geliştiğine göre bütün Türk dilli halkların en kısa zamanda ortak bir Latin alfabesine geçişi sağlanmalıdır. Bu ortak latin alfabesinde Türk lehçelerindeki ortak sesler için ortak harfler kullanılmalıdır. Bu alfabe mümkün olduğu kadar pratik ve kolay olmalı, aynı zamanda bu alfabenin bütün Türk halklarına öğretilmesi ve alfabenin kullanılması için dilcilerin üzerine önemli görevler düşmektedir. Bu alfabede bütün Türk dilli cumhuriyet ve topluluklar için gerekli olan ortak işaretler belirtilmelidir [9, s. 1].

2. Yeni oluşturulacak alfabenin siyasi dairelerde büyük oranda kullanılması açısından gerekliliği göz önünde tutularak konunun Türk dilli devletlerin hükümetleri düzeyinde ortaya atılması net sonuçların elde edilmesine olanak sağlamış olacaktır. Aynı zamanda Türkiye Cumhuriyetinin bugün kullandığı Türkçenin Türk dilli halklar arasında ortak iletişim dili olması konusu özellikle belirtilmelidir.

3. Türk dilli halkları birbirinin edebi eserlerini, ortak edebiyatının kaynak eserlerini, destanlarını, masallarını, ninnilerini, atasözlerini okumalı, eğitimin ilk aşamasından son aşamasına kadar özgün şekilleriyle birlikte okutulmalıdır. Okul kitaplarında her Türk lehçesinden parçalar özgün şekilleriyle ve o lehçeye aktarılmış şekilleriyle yer almalıdır. Bu edebi eserlerin bütün Türk dünyasının ortak ürünleri olduğu bilinci yaygınlaştırılmalıdır.

4. Ortak iletişim dili üzerine araştırmalar, çalışmalar yapmak üzere Türk Cumhuriyetlerindeki dil enstitülerinin, dil kurumlarının desteğiyle uluslararası araştırma enstitüsü kurulmalıdır. Bu enstitüde öncelikli olarak

Türk Dünyası ortak iletişim dilinin oluşturulması için gerekli olan; alfabe, imla kuralları, söz varlığı, terimleri üzerine çalışmalar yürütülmelidir.

5. Türk dilli halkların şair ve yazarlarının eserleri diğer lehçelerde de yayımlanmalıdır. Bu eserler ortak Türk alfabesiyle yayımlanmalı, sayfanın bir tarafında özgün metin karşısında ise aktarması bulunmalıdır [10, s. 1124].

6. Türk halkları arasında ortak iletişim dilinin oluşturulması için sürekli Türk dili kurultaylarının düzenlenmesi yeniden canlandırılmalı ve bu kurultaylar her yıl bir Türk cumhuriyetinde yapılmalıdır. Kurultaylarda ortak iletişim dilinin oluşma şartları tüm incelikleri ile ele alınmalı, gelişmeler izlenmeli, sorunlar çözümlenmelidir. Bu kurultaylarda zaman içerisinde ortaya çıkabilecek durumlarla ilgili olarak ortak çözüm yolları yürürlüğe konulmalıdır.

Türk dilli halklar arasında ortak konuşma dili için yukarıda belirttiğimiz meselelerin hepsinin halledilmesi alfabeye bağlıdır. Bugün Türk Dünyasının dilde birliğinin temel anahtarı alfabadir. Alfabede birlik sağlanamazsa asla ortak konuşma (iletişim) dili ortaya çıkamaz. Yapılacak bu çalışmalarla ortak iletişim dilinin oluşturulması alfabe birliğinin ve söz varlığının etkisi ile sağlanacak ve ortak iletişim dili Türk yazı dilinin temelini oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

1. Anday M. C., Türk Abecesi, *Cumhuriyet gazetesi*, 1978
2. Şimşir B., Türk Yazı Devrimi, *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, 1992, Ankara, 488 s.
3. Tezcan S., En Eski Türk Dili ve Yazını, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, *Türk Tarih Kurumu*, 2001, Ankara, 600 s.
4. Banguoğlu T., Türkçenin Grameri, *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, 2015, 628 s. Ankara
5. Baskakov N., Türk Dillerinin Tarihî-Tipoloji Sesbilimi, *Izdatelstvo Nauka*, Rusça. Moskova, 1960.
6. Buran A, Alkaya E., Çağdaş Türk Yazı Dilleri, *Akçağ Yayınları*, 9. Baskı, 2013, Ankara, 482 s.
7. Hacıyev T., Türkler için ortak konuşma dili, *Təhsil yayınları*, 2013, Bakı, 248 s.
8. Ercilasun A, B., İsmail Gaspralı'nın Fikirleri, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, *Akçağ Yayınları*, 1992, Ankara, 358 s.
9. Kara M., Türk Cumhuriyetleri Ortak Alfabesinin Neresinde?, <http://www.yalquzaq.com/p=15098> (i.t. 07.06.2017)
10. Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, *T.C. Kültür Bakanlığı* 1371, Kaynak eserleri/54, 1991, 1183. Ankara

Аннотация

Создание общего языка общения между народами турецкого языка является одной из самых больших проблем нашего времени. Чтобы установить политические, экономические и гражданские отношения на самом высоком уровне в глобализированном мире, тюркоязычным народам необходим общий язык общения. До настоящего времени турецкие тексты использовались турками гектюрк, уйгур, мани, брахми, арабский, греческий, иврит, кириллица, латинский алфавит. Возможно, в этом отношении новые республики могут быть склонны к практике изменения алфавита. Они также использовали три алфавита за столетие. Единственным литературным языком, который сегодня был принят в качестве языка орхонских памятников, был наш общий язык. Сегодня это соглашение позволяет нам использовать один из турецких в качестве общего языка общения. В настоящее время турецкий язык Республики Турции можно рассматривать в качестве общего языка для всего мира.

Ключевые слова: алфавит, тюркские народы, общность общения, турецкий дворянин, общетюркский язык, турецкий язык
(Ибрахимов Э. Проблема общего языка в тюркском мире)

Андатпа

Түркітілдес халықтар арасында ортақ қарым-қатынас тілін құру - бүгінгі күннің ең үлкен мәселелерінің бірі. Қазіргі жаһанданған әлемде жоғары деңгейде саяси, экономикалық және азаматтық қатынастарды орнату үшін түркітілдес халықтарға ортақ қарым-қатынас тілі қажет. Бүгінгі күнге дейін түркі мәтіндерінде түріктер көктүрік, ұйғыр, мани, брахми, арап, грек, еврей, кирилл, латын әліпбиін қолданғаны белгілі. Әліпбиін өзгертеміз деген мемлекеттер үшін бұл ескеретін жағдай. Алтай тауларынан Дунай өзеніне дейінгі үлкен географиялық аймақта өмір сүріп жатқан түркі халықтары үшін Орхон жазба ескерткіштерінің тілі ортақ сөйлеу тілі болды. Мақалада барлық түрік тілдес халықтар мүмкіндігінше тезірек ортақ латын әліпбиіне көшуі керектігін айтқан автор, түркі халықтары арасында ортақ сөйлеу тілі үшін әліпби мәселесіне қатысты ойларын ортаға салып, оны шешу жолдарын ұсынады.

Кілт сөздер: әліпби, түркі халықтары, қарым-қатынас қауымдастығы, түрік аксүйегі, жалпы түркі тілі, түрік тілі
(Ибрахимов Э. Түркі әлеміндегі ортақ тіл мәселесі)

Ж.К. Сүйінжанова

ф.ғ.к., доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz)

Түркітілдес мемлекеттердің жазу мәдениетінің бастау-арналарындағы ортақтық мәселесі

Аңдатпа

Қай елдің тарихына зер салсаңыз да, ел боламын деген мемлекеттің ең алдымен көздейтіні - тіл мен діл мәселесі. Себебі, тіл - ойлаумен, халықтың менталитетімен, мәдениетімен тығыз байланыстағы адам қарым-қатынасының әлеуметтік аса маңызды құралы. Түркітілдес мемлекеттерде тілге қатысты әртүрлі саясат жүргізілуде. Қазақстан Республикасының тіл саясатында тіл – әлеуметтік-қоғамдық феномен. Тілдің біріктіруші, біртұтастандырушы әлеуметтік қызметін ескере отырып, мемлекеттік бағдарламасында мемлекеттік тілді – ұлт бірлігінің басты факторы ретінде қабылдайды. Жазу – адамзаттың ұлы мәдени құндылықтарының бірі, өркениет дамуының құрамдас бөлігі. Жазулар арасында латын графикасы әлем халықтары ең көп қолданатын тілдік құрал болып табылады. Қазақтар өзінің халық, ұлт болып қалыптасу жолын көне түркілер заманынан бастаса, оның жазу мәдениетінің тарихы да сол дәуірден бастау алады. Мақалада түркітілдес мемлекеттердің жазу мәдениетінің бастау-арналарындағы ортақтық мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: жазу таңбалары, жазу ескерткіштері, көне түркі руна жазуы, жазудың генезисі, түркі әліпбиі

Zh.K. Suinzhanova

Candidate of Philological Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan (e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz)

The Problem of Common Origin in the Written Culture of Turkic-Speaking States

Summary

If we look at the history of any country, we will see what makes a country homeland depends on the priorities for their language and love for their country. After all, language is a socially important instrument of human relations, which is closely connected with the thinking, mentality of people, and culture. Consequently, linguistic prestige, the scope of the language, the program for the protection, preservation and development of the language, language ideology, language situation, and language policy are key components of the state policy of each country. Among the inscriptions, Latin graphics are the most common language tool of the peoples of the world. In the Turkic-speaking countries, various policies concerning the language are carried out. Language in the language policy of the Republic of Kazakhstan is a social phenomenon. Taking into account the unifying, degrading social functions of language, the state language in the state program is perceived as the main

Ж.К. Сүйінжанова. Түркітілдес мемлекеттердің жазу мәдениетінің бастау...

factor of national unity. The article deals with the problem of common origin of the culture of writing of the Turkish-speaking states.

Key words: signs, inscription, record, monuments of writing of ancient Turks rune, Genesis of writing of the Turkic alphabet

Жаһандану үдерісінің қарқын алуы көптеген мемлекеттердің тіл саясаты мен тілдік идеологиясына, ұлттық тіл мен мемлекеттік тілге қатысты сындарлы жаңа міндеттерді алға тартып отыр. Компьютерлік технология күн санап дамып, ақпарат алу жылдамдығы артқан бүгінгі заманда тілдердің арасында – ағылшын тілі, жазулар арасында – латын графикасы әлем халықтарының ең көп қолданатын тілдік құралына айналып үлгерді. Түркітілдес мемлекеттерде тілге қатысты әртүрлі саясат жүргізілуде. Қазақстан Республикасының тіл саясатында, тіл – әлеуметтік-қоғамдық феномен екенін, тілдің біріктіруші, біртұтастандырушы, даралаушы әлеуметтік қызметтерін ескере отырып, мемлекеттік бағдарламасында мемлекеттік тілді – ұлт бірлігінің басты факторы ретінде қабылдап, мемлекеттік тілді дамыту мен қолданыс аясын ұлғайту мақсатында, бірнеше нысаналы индикаторларға қол жеткізу көзделген. Өзбекстан Республикасының тіл саясаты латын графикасына өз әліпбилерін ауыстыру арқылы әлемдік кеңістіктегі доминантты сипатқа ие жазулар қатарына қосылып, жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлігін сақтап, мемлекеттік тілін дамытуға, кеңестік тоталитарлық санадан құтылып, ұлттық сананы дамытуға негізделген.

Түркия Республикасы Ататүрік тіл реформасы нәтижесінде, өз тілдерін араб және парсы сөздерінен тазартып, тілді ұлттың біріктіруші және ықпалдастырушы дәрежесіне көтерді. Бүгінде Түркия Республикасының тіл саясаты түрік тілін халықаралық деңгейге көтеру мен оның қолданыс аясын кеңейтуде жұмыс істейді. Бұл мақаламызда түркітілдес республикалардың жазу тарихы бір екендігін дәлелдеуге тырысамыз.

Түркілердің ата-бабасы сақтар мен ғұндар екендігін тарихшылар дәлелдеп берді. Түркі халықтарының түп-тегі ежелгі түркілік ғұн, сақ тайпаларынан бастау алатынына археологиялық, дәстүр-салттық, антропологиялық сияқты заттық-рухани мәдениет дәйектемелері жетіп-артылады. Сақтар мен ғұндар қандай жазу қолданды? Сақтар мен ғұндардың қолданған жазуын қазіргі түркітілдес мемлекеттердің жазу жүйесінің генезисі ретінде қарастыруға болады ма? Міне, осы сұрақтарға жауап іздеп көрелік.

Түркі тайпаларының қалдырған жазба ескерткіштерінің түркі тілінде жазылуы және соның оқылуы, этногенезі, түркі халықтарының тарихына әдебиетіне, мәдениетіне қатынасы, графикасы, қазіргі түркі тілдерімен байланысы туралы біршама еңбектер бар. Қазақ жазуының тарихы, көне түркі жазуы, әліпби құрастыру, ондағы әріп таңбаларының мәні, берілу тәсілдері, дыбыстық заңдылықтары туралы ғалымдар А. Аманжолов [1], Ә. Қайдар [2], Ғ. Айдаров [3] құнды еңбектер жазған.

Бүгінгі күнге дейінгі қазақ халқы жазу тарихында көне түркі жазуын, ұйғыр жазуын, араб жазуын, латын графикасын, кирилл жазуын пайдаланды. Қазақ жазуының тарихын зерттеуші М. Майлықұтова: «Түркі халықтарының жазу жүйесі, төлтума әліпбиі ерте замандарда қалыптасқан. Зерттеуші ғалымдардың айтуынша, біздің жыл санауымызға дейінгі III ғасырдан басталып, соңғы жұқанасы XIII ғасырға жеткен түркі жұртына ортақ саналатын Орхон-Енисей руникалық ескерткіштері, ондағы тасқа бедерленіп жазылған «Күлтегін», «Тоныкөк», «Білге қаған» сынды поэтикалық жыр-қазыналар осының дәлел айғағы. Сондай-ақ, Есік қорғанынан табылған алтын киімді жауынгердің күміс тостағанына шекілген жазу таңбасы біздің дәуірімізге дейінгі арғы заманның бесінші ғасырын меңзейді екен. Бұлар археологиялық зерттеулердің нәтижесінде табылған заттай деректер болса, ғұндардың өзіне тән жазу таңбалары болғаны жайлы қытай тілінде жазылған тарихи еңбектерде атап өтіледі. Түрік қағанаты тұсында пайдаланылған жазу ескерткіштері де осы ғұндар қолданып, жолға түсірген жазудың жалғасы, яғни келер ұрпаққа рухани мұра ретінде қалдырған баба дәстүрі екендігі бұл күнде талассыз пікірге айналып отыр» [4, 159-160-б.], - дейді.

Соңғы кездері түркология ғылымы айқындаған деректерге сүйенсек, түркілер қолданған көне түркі руна жазуының қолданылу ареалы өте кең болған. Ғалымдардың көне түркі ескерткіштерінің табылған аймақтарына қарай дәлелдеуінше, бұл жазу қазіргі Моңғолиядан бастап, Алтай, Тува, Хакасия, Саха, Шығыс Түркістан, Қазақстан, Ферғана аймағы, Солтүстік Кавказ, Шығыс Еуропаға дейін таралған. Бір сөзбен айтқанда, көне түркі жазуы Еуразия кеңістігін мекендеген түркі тектес этностардың ортақ әліпбиі болып табылады.

Копенгаген университетінің профессоры Вильгельм Томсеннің Орхон-Енисей, Талас аңғарларында тасқа қашалған жазудың иесі түркі халықтары екендігі жөніндегі жаңалығынан соң түркі әліпбиінің фонетикалық, графикалық жүйесі, әліпбидегі дыбыстардың қазіргі

түркі халықтарының жазу жүйесімен ұқсастық қырлары зерттеле бастады. Түркілердің алғашқы жазуы - тасқа қашалған руна әліпбиінің оқылуы түркітілдес халықтардың тарихы жайлы біраз деректердің бетін ашты. Осы жазу арқылы түркілер қағанат құрған кезеңді және сол кездегі саяси-әлеуметтік, мәдени, экономикалық жағдайлардың сарапталуы тұтас түркі халықтарының тарихындағы ақтаңдақтардың бетін ашып, түркі тарихын қайта жазуға негіз болып отыр.

Көне түркілердің бұл жазуын ең алғаш зерттеушілер руна (құпия) деп атап кеткен. Ғалым О. Бекжан көне түркі жазуын руна деген сөздің баламасын күл деп алу керектігін айтады. «*Үшкүл, төрткүл* сөздеріндегі күл сөзінің мағынасы *бұрыш* деген мәнді білдіретінін, күлте сөзінің де гүлдің бұрыш тектес жапырақшаларына сәйкес атау екенін айта келе, көне түркілердің төл жазуын геометриялық бұрыш тектес болып келетініне сай геометриялық пішін – күл жазуы деп атауды ұйғарғанбыз» дейді [5, 3-б.]. Сонымен қатар көне түркі жазуын арамей жазуларынан бастау алды деген пікірге қарсы өзіндік тұжырым ұсынады. «Біздің ойымызша, көктүркі күл жазуы шумерлік-түркілік жазуынан бастау алып дыбыстық әліппи дәрежесіне дейінгі даму сатыларынан өткен төл сақ-түркі жазуы. Ал арамей, финикий жазулары осы көктүріктік күл жазуына негізделіп, өз алдына тармақталған деген жорамал жасаймыз [5, 22-б.].

Біздің заманымыздағы V ғасырдан бастап қолданыста болған армян әліпбиі солдан оңға қарай жазылатын аршакид (пехлеви) әліпбиінің негізінде жасалған. Армян әліпбиінің жазбаша және баспаша деп аталатын екі түрі кездеседі. Ата тегі үнді еуропалықтардан тарайтын армян халқы христиан дінін қабылдауына байланысты армян әліпбиін жасауға мәжбүр болған. Түркітекті қыпшақтардың көптеген тарихи-мәдени мұралары мен сөздіктері осы армян жазуымен жазылып, қыпшақ тілінде сақталған.

Жазба тарихымен шұғылданатын ғалымдар түркі халықтары VII-VIII ғасырлардан бастап араб жазуын қолданғанын айтады. Араб жазуы әлемге Ислам дінінің таралуымен келгені белгілі. Әлемдік өркениетке өлшеусіз үлес қосқан осы жазу көптеген халықтардың діни және ұлттық бірегейліктерінің негізін қалаған. Әліпби тарихын зерттеуші ғалым Д. Дирингердің жазуынша, қазіргі уақытта араб жазуы әлемге кеңінен таралуы жөнінен латын жазуынан кейінгі орынға ие. Мұсылман діні мен Мұхаммед пайғамбардың қасиетті кітабы Құранның таралуына ықпал еткен VII және VIII ғасырлардағы араб шапқыншылығы араб тілін әлемдегі ең басты тілдердің қатарына

қосты. Үндістан мен Атлант мұхиты аралағындағы алып аумақта орналасқан халықтар араб тілінің әр түрлі нұсқасында сөйлейді [6].

Түркі халықтарына араб жазуының келуін абайтанушы ғалым М. Мырзахметов VIII ғасырда жасаған арабтардың отарлаушылық саясатымен байланыстырады [7, 17-б.]. Шындығында, тарих беттері VIII ғасырдың басында түркі халықтарына арабтардың шапқыншылық жасауымен араб жазуының, тәңірлік нанымның орнына Ислам дінінің келгендігін айғақтайды. Араб жазуы түркі халықтарының қасиетті Құран кітабымен жақынырақ танысуына ықпал етті. Осылайша араб жазуы тек қана тілдік-коммуникативтік қызмет атқарып қана қойған жоқ, сонымен қатар, түркі халықтарының, оның ішінде қазақтардың сауат ашу құралына айналды.

Жазба тарихы мен тіл саясатын зерттеуші ғалым Кеңесбай Мұсаұлы түркілер тарихындағы араб жазуы туралы: «Сегізінші ғасырда түркі халықтары мекендеген жерлерді арабтар жаулап ала бастады да, бағындырған жерлерінде түркі халықтарының мәдениетін, тілін, көне жазуын жоюға ат салысты. Түріктердің бұрынғы пайдаланып жүрген жазу жүйесін мүлдем құртып жіберді де, оның орнына VII ғасырда, түркі жазуынан мың жылдан кейін пайда болған, араб тілі үшін жасалған жазуын күшпен енгізді. Осы араб жазуын түркі халықтары бір мың жылдай қолданып келді. Бірақ араб жазу жүйесі қазақ тіліне де, басқа түркі тілдеріне де қолайлы болмады, мұны жақсы түсінген Ахмет Байтұрсынұлы 1924 жылдарда оған қазақ тіліне бейімдеп біраз өзгеріс енгізді» [8, 27-б.], - дейді.

Орта ғасырдағы түркі ескерткіштерінің көпшілігі араб жазуының қадим үлгісімен бізге жеткен. Қадим жазу үлгісінің басты ерекшелігіне дауысты дыбыстардың, негізінен, тек харакаттар арқылы ғана беріліп, жазуда таңбаланбауын, араб әліпбиіндегі 28 әріп таңбаларының барлығы дерлік (бір мәтін ішінде) қолданыста болуын айтуға болады. Бұл ерекшелік, әсіресе ортағасырлық түркі ескерткіштерінің барлығына тән, сондай-ақ XVIII-XIX ғғ. хатқа түскен ескерткіштер мен қолжазбалар да қадим жазуымен бізге жеткен.

Араб жазуының бір ерекшелігі, ол түркі халықтарына ортақ қолданылды әрі осы халықтарды діни тұрғыда біріктіре алды. Бұл араб жазуының мәдени интеграциялық рөлінің өте зор болғандығын айқындайды. Дегенмен, араб жазуы он екі ғасыр бойы қолданылып келгеніне қарамастан, оның қолданыс аясы Ресей империясының орыстандыру саясатына байланысты XIX ғасырдың орта тұсынан бастап біртіндеп әлсірей бастады. Ал кеңестік саясат XX ғасырдың

1928 жылынан бастап түркі халықтарының араб әліпбиін ресми қолданыстан ығыстырды. 1926 жылы Бакуде өткен түркітанушылардың съезінен кейін қазақ жазуын латын графикасына көшіруді қолға алу тапсырылады. Түркі халықтарының бірігіп кетуінен қорыққан Кеңес үкіметі 1920-1940 жылдары аралығында өзіне бағынышты барлық түркі халықтарының араб жазуы негізіндегі әліпбилерін латын графикасына көшіру жөніндегі ірі реформаны қолға алады.

«Лингвистикалық түсіндірме сөздіктің» авторлары А. Салқынбай мен Е. Абақан латын жазуы жөнінде: «Латын жазуы - ежелгі римдіктердің әріптік жазуы. Латын жазуы Батыс Еуропаның көптеген елдерінде болған, ең көне латын жазуы б.з.д. VII ғ. белгілі. Қазіргі латын алфавитінің екі типографиялық түрі бар: латиница (немесе антиква) және готикалық шрифт (немесе фрактура)» [9, 127-б.] деген анықтама берсе, қазақ жазуының тарихи негіздерін зерттеген ғалым Мағрипа Ескеева: «Латын жазуы - көне грек әліпбиі негізінде жасалған этрус жазуының бір тармағы. Біздің заманымызға дейінгі VII ғасырда белгілі бола бастаған латын әліпбиі француз, неміс, ағылшын, испан, итальян, швед, фин, румын, венгер, чех, поляк, дат, т.б. Еуропа халықтарына тараған. Алғашқы латын әліпбиінде бас әріптер мен кіші әріптер болып ажыратылмаған, кіші әріп таңбалары орта ғасыр дәуірлерінде жасалған. Жазу бағыты да үнемі алмасып (солдан оңға, оңнан солға) отыратын латын әліпбиі IV ғасырдан бастап тек қана солдан оңға қарай (брустрофедон әдісі бойынша) жазылатын болып қалыптасқан. Алғашқы кезеңдерде 20 жазу таңбасынан тұратын латын әліпбиінің құрамында қазір 26 әріп бар» [10, 12-б.], - дейді. Профессор Қ. Күдерина: «Финикий жазуынан тараған алфавит түрлері мынадай: 1-сатыда жазу арамей мен архаикалық грек алфавитіне бөлінеді. Арамей бұтағынан араб, парсы, ауған; соғды, ұйғыр, моңғол; еврей жазуы тарайды. Архаикалық грек бұтағынан шығыс грек пен батыс грек жазуы шығады. Ал гот, армян; византия – славяннан өрбіген орыс; грузин жазулары шығыс грек жазуына жатады. Батыс грек бұтағынан итальян; этрус – латын әліпбиі дамиды» [11, 24-б.], - деп қазіргі батыс Еуропа халықтарының жазуына негіз болған латын графикасы грек әліпбиінен шығатынын айтады.

Латын жазуының географиялық қолданыс аясы туралы лингвист К. Ахановтың жазуынша, латын алфавиті француздар, испандықтар, румындар, италияндар, ағылшындар, немістер, шведтер, датчандар, финдер, венгерлер, чехтар, словактар, поляктарға тарады. Америка мен Австралиядағы жазу жүйелері түгелімен, Африкадағы жазу

жүйелерінің көпшілігі және Түркия мен Индонезияның қазіргі жазулары латын жазуына негізделген [12, 431-б.].

Қазақ жазуының генезисі мен эволюциясын зерделеген С. Хасанова: «Түркі тайпаларынан орта ғасырда ұйғыр, араб жазуларымен қатар, көне латын жазуын да қолданғандығын байқаймыз. Оған дәлел ретінде араб-ұйғыр жазуымен Х-ХV ғғ. жеткен «Құтадғу білігі», араб жазуымен жеткен М. Қашқаридың «Диванын» атай отырып, ХІV ғасыр ескерткіші саналатын, көне латын (гот) жазуымен жеткен «Codex Cumanicus» (Кодекс куманикус) атауымызға болады. Алдыңғы аталған ескерткіштер аралас (қыпшақ-оғыз, оғыз-түркімен т.б.) тілдерде жазылған болса, «Кодекс куманикус» таза қыпшақ тілінде жазылған ескерткіш. Ескерткішті кім жазғандығы жөнінде мәлімет жоқ. Бұл ескерткіштің текстерінде кездесетін сөздер, қосымшалар қазақ тілінде бүгінгі қолданылып жүрген сөздер, сөз тіркестерімен ұқсастық жақтары көп екендігі көңіл аудартады» [13,134-б.] - дейді.

Қорыта айтқанда, түркітілдес мемлекеттердің жазу жүйесінің тарихы сақ, ғұн жазуларынан бастау алып, көне түркі руна (Орхон-Енисей) жазуымен жалғаса отырып, нығайып, одан кейінгі кезеңдерде бірнеше өркениеттердің жазуларын қолданды. Түркілер тарихта басқа жазуларға қарағанда араб жазуын өте ұзақ уақыт қолданды. Мұның сыры, әрине, Ислам дінінің әлеуетімен байланысты. Ал біздің заманымызға дейінгі кезеңде және біздің заманымызда біздің ата-бабаларымыз қолданған болған арамей, брахми, манихей, қытай, сирия, армян, моңғол, тод, жазулары түркі халықтарының түрлі өркениеттермен сусындауына, әлемдік деңгейдегі ақыл-ой және шығармашылық әлеуетін арттыруға көмектесті. Бұл жазулардың көбісі әртүрлі діни қауымдастықтардың құралы болғанымен, түркілер өздерінің ұлттық болмысын сақтап қалды. Ал орта ғасырларда «Кодекс куманикус» шығармасын жазуға негіз болған көне латын жазуын да жалпытүркілік қолданыста болды деп айта алмаймыз. Оның үстіне бұл шығарма қыпшақ тілінде жазылғанымен, оны жазған автордың әлі күнге белгісіз болуына байланысты, көне латын жазуын түркілер жаппай қолданды деп қорытынды шығару ғылыми нақтылыққа жатпайды. Тарихи хронологиялық тәртіп бойынша түркітілдес халықтардың ерте замандардан ХХІ ғасырға дейін қолданысындағы ұлттық жазуларының графикалық желісін нақты айқындау әлі де ғылымның еншісіндегі дүние деп қарастырғанымыз дұрыс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аманжолов А. Көне түркі жазуы // Қазақ тілі энциклопедиясы. Алматы, 1998. – 509 б.
2. Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, Мектеп, 1986.-180 б.
3. Қайдар Ә. Көне түркі жазба ескерткіштері кімге ортақ, кімге тән? // Көне түркі өркениеті: жазба ескерткіштері. Алматы, 2001.-128 б.
4. Майлықұтов М. Қазақ жазуы тарихынан: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті. - 2006. - 196 б.
5. Бекжан О.Д. Түркі күлбізiк жазба ескерткіштері тілінің семиотика-семантикалық негіздері. – Алматы, 2015. – 368 бет.
6. Дэвид Дирингер. Алфавит. // М.: Изд-во иностранной литературы. 1963. 656 с.
7. Мырзахметов М. Түрік халықтары антропонимдерінің саяси-әлеуметтік проблемалары // Мемлекеттік тіл саясатының негізгі бағыт-бағдарлары: халықаралық ғыл.-практик. конференция материалдары. - Астана, 2014. - 9-14 б.
8. Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР. – Москва, 1965. -85 с.
9. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. Алматы: Сөздік-словарь, 1998 - 304 б.
10. Ескеева М.Қ. Қазақ жазуының тарихи негіздері. –Астана: ЕҰУ, 2002. -125 б.
11. Күдерінова Қ.Б. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2013. 242 б.
12. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. - Алматы: Санат. - 2003. - 496 б.
13. Хасанова С. Қазақ жазуы мен оқуының бастаулары (көне түркі және араб, латын жазбалары) - Алматы, 2007. - 264 б.

REFERENCES

1. Amanjolov A. Kóne túrki jazýy // Qazaq tili entsiklopediasy. Almaty, 1998. –509 b.
2. Aidarov Ǵ. Kóne túrki jazba eskertkishteriniń tili. Almaty, Mektep, 1986.-180 b.
3. Qaidar Á. Kóne túrki jazba eskertkishteri kimgе ортақ, kimgе тән? // Kóne túrki órkenieti: jazba eskertkishteri. Almaty, 2001.-128 b.
4. Maılıqutov M. Qazaq jazýy tarihyнан: Oqý quraly. –Almaty: Qazaq ýniversiteti. - 2006. - 196 b.
5. Bekjan O.D. Túrki kúlbizik jazba eskertkishteri tiliniń semiotika-semantikalыq negizderi. – Almaty, 2015. – 368 bet.
6. David Diringer. Alfavit. // M.: Izd-vo inostrannoı literatýry. 1963. 656 s.
7. Myrzahmetov M. Túrik halyqtary antroponimderiniń saıası-áleýmettik problemalary // Memlekettik til saıasatynyń negizgi baǵyt-baǵdarлары: halyqaralyq ǵylymı-praktikalыq konferentsıa materialdary. - Astana, 2014. - 9-14 b.
8. Mýsaev K.M. Alfavitы ıazykov narodov SSSR. – Moskva, 1965. -85 s.
9. Salqynbai A., Abaqan E. Lingvistikalыq túsindirme sózдіk. Almaty: Sózдіk-slovar, 1998 - 304 b.
10. Eskeeva M.Q. Qazaq jazýynyń tarihi negizderi. –Astana: EУY, 2002. -125 b.
11. Kúderinova Q.B. Qazaq jazýynyń tarihy men teoriyası. Oqý quraly. – Almaty: «Eltanym baspasy», 2013. 242 b.
12. Ahanov K. Til biliminiń negizderi. - Almaty: Sanat. - 2003. - 496 b.
13. Hasanova S. Qazaq jazyu men oqýynyń bastayıлары (kóne túrki jáne arab, latyn jazbalary) - Almaty, 2007. - 264 b.

Özet

Hangi ülkenin tarihine bakarsanız, millet olmayı düşünen bir ülkenin önceliğinin dil ve gönül meselesi olduğunu anlarsınız. Çünkü dil, düşünceyle, halkın mantığıyla, kültürüyle yakından bağlantısı olan insan ilişkilerinin sosyal olarak önemli bir aracıdır. Türk dilli devletlerde dille bağlantılı olarak çeşitli siyasetler yürütülmektedir. Kazakistan Cumhuriyetinin dil politikasında dil, sosyal ve toplumsal bir olgudur. Dilin birleştirici, sosyal işlevleri göz önüne alındığında, devlet programındaki devlet dili millî birliğin ana faktörü olarak kabul edilmektedir. Yazılar arasında Latin alfabesinin dünya halkları tarafından en yaygın alfabe olarak kullanıldığı görülmektedir. Kazaklar millet olma sürecini eski Türkler döneminden başlatmakla birlikte yazılı kültürlerinin tarihini de o dönemden başlatırlar. Makale, Türk dili konuşulan devletlerin yazma kültürünün kökeninin ortaklığını ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: işaretler, yazıtlar, Köktürk alfabesi, Türk alfabesi
(Suinzhanova Zh. K. Türk Dili Konuşan Devletlerin Yazılı Kültüründe Köken Ortaklığı Sorunu)

Аннотация

Страны, которая хочет быть страной, прежде всего уделяют внимание на язык и менталитет этого народа. Ведь язык - это социально важный инструмент человеческих отношений, тесно связанных с мышлением, менталитетом людей, культурой. Следовательно, языковой престиж, область применения языка, программы защиты, сохранения и развития языка, языковая идеология, языковая ситуация, языковая политика является ключевым компонентом государственной политики каждой страны. Среди надписей латинская графика является самым распространенным языковым инструментом народов мира. В тюркоязычных странах проводятся различные политики, касающиеся языка. Язык в языковой политике Республики Казахстан-социально-общественный феномен. С учетом объединяющих социальных функций языка, государственный язык в государственной программе воспринимается как главный фактор национального единства. В статье рассматривается проблема общности происхождения культуры письма тюркоязычных государств.

Ключевые слова: знаки, надпись, запись, памятники письменности древних тюрков руна, генезис написания тюркского алфавита
(Сүйінжанова Ж.К. Проблема общности происхождения в письменной культуры тюркоязычных государств)

N.H. Memmedova

Lenkeran Devlet Üniversitesi, Bakü, Azərbaycan (e-mail: elmmmerkezi@gmail.com)

Bağımsızlık Dönemi Lenkeran Edebi Ortamında Nesir (Düzyazı)

Özet

Makalede bağımsızlık dönemi Lenkeran'ının edebi ortamında edebi nesrin gelişim yolları incelenmiştir. Aynı zamanda, yazarların eserlerini kapsayan ana başlıklar ve Lenkeran edebi ortamındaki destanın en popüler türleri önceki dönemlerden farklı olarak Lenkeran'ın edebi ortamında araştırılmıştır. Hikaye, edebi nesre ayrı bir renk katan Lenkeran edebi ortamında en yaygın epik türdür. Sevda Alibeyli, Hafız Mirza, Korkmaz Kadoushi ve Mirhussein Abbas, Lenkeran edebi ortamındaki en yaygın hikayelerin yazarlarıdır. Şiir türünü sadece yazarların yaratıcılığı ile değil, aynı zamanda lirik türleriyle de karşılaştığımızı belirtmekte fayda var. Özellikle, Mesudi Devrani ve Korkhmaz Kadushi'nin yaratıcılık tipi budur. Bağımsızlık döneminde, Lenkeran'ın edebi ortamında, yeni türün, anlatı türü kadar geniş kapsamlı olmadığı görülmüştür. Lenkeran'ın edebi ortamında, yeni tür, aynı zamanda özel bir önem kazanmış olan epik türlerden biridir. Modern dönemde en yaygın epik türlerinden biri de denemedir. Ne yazık ki, modern edebi eleştiride yazı üzerinde kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Bununla birlikte, tespit sırasında, hem şairlerin hem de yazarların yaratıcılığındaki yazılarla sıkça karşılaşıyoruz.

Anahtar Kelimeler: nesir, hikaye, öykü, roman, Lenkeran'ın edebi ortamı, bağımsızlık dönemi

N.H. Mammadova

Lankaran State University, Baku, Azerbaijan (e-mail: elmmmerkezi@gmail.com)

Prose in the Literary Environment of Lankaran During Independence Period

Abstract

In this article the directions in the development of literary prose in the literary environment of Lankaran during the period of independence has been investigated. At the same time, the main topics covered by the works of the writers, as well as the most popular genres of the epic type in Lankaran literary environment, different from the earlier periods, have been investigated and defined. It is known that during the investigations unlike previous periods literary prose has started to develop in the literary environment of Lankaran on both the subject and form in the independence years. Story is the most common genre of epic type in Lankaran literary environment which adds separate colour to literary prose. Sevda Alibeyli, Hafız Mirza, Korkmaz Kadoushi and Mirhussein Abbas are the authors of the most common stories in the Lankaran literary environment. It is also worth mentioning that we meet the genre of poetry not only in the creativity of writers, but also in the genres of lyrical genres. Particularly, this is the type of creativity of Mesudi Devrani and Korkhmaz Kadushi. It is true that in the literary environment of Lankaran during the independence period, novel genre did not take as wide-ranging as narrative genre. In the literary environment of Lankaran, novel genre is also one of the genres of the epic type, which gained a special position. One of the most widely spread genres of epic in modern period is essay. Unfortunately, no extensive research, on the essay has been made in modern literary criticism. However, during the investigations, we frequently meet essays in the creativity of both poets and writers.

Key words: prose, story, narrative, novel, Lankaran literary environment, independence period

Makalede bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında nesir türünün gelişim yolları araştırılmıştır. Bunun yanısıra nesir yazarlarının eserlerinde değindikleri ana konular ve ayrıca epik türün Lenkeran edebi ortamında en çok kullanılan türleri araştırılarak belirlenmiştir. Bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamına baktığımızda, sanat nesrinin benzersiz bir gelişim çizgisini görebiliriz. Bununla birlikte, bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamına göz attığımızda edebi nesrin kendine özgü gelişim çizgisini gözlemlemiş bulunuyoruz.

Araştırmalara göre bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında nesir yaratıcılığı ister konu ve isterse de şekil açısından şiir alanında olduğu gibi kapsamlı değildir. Lenkeran edebi ortamında yazarlar şairlere oranla azınlık oluşturuyor desek daha doğru olur. Genellikle Lenkeran edebi ortamının önceki dönemlerini gözden geçirdiğimiz zaman nesir eserleri ile hemen hemen pek karşılaşmıyoruz. Ayrıca, Mirhaşım Talışlı tarafından yürütülen "19. yüzyıl Lenkeran Edebi Ortamı" konulu araştırmada, Lenkeran edebi ortamında 19. yüzyıla kadar herhangi bir nesir örneği bulunmamaktadır.

Bölgenin önceki dönemleri daha çok klasik türde yazılmış şiir örnekleri ile zengindir. Netice olarak edebi nesrin Lenkeran edebi ortamındaki varlığını ister konu isterse de şekil olarak sadece bağımsızlık döneminde bulduğu sonucuna varabiliriz. İşte bu yüzden şiirlerde karşılaştığımız farklı konular ve bu konuların çeşitli türlerini nesir eserlerinde kapsamlı şekilde göremiyoruz. Bununla birlikte, edebi nesrin şiirden daha az olmasına rağmen, Lenkeran edebi ortamında yeterince edebi nesir örneklerini görebilmekteyiz.

Bağımsızlık dönemine ait Azerbaycan edebiyatında nesir türündeki eserlere baktığımızda, "Azerbaycan halkının sosyo-politik yaşamındaki ve manevi tarihsel durumundaki köklü değişiklikler" in ortaya çıktığını görebiliriz: ulusal egemenliğin kazanılması, bağımsız devletin restorasyonu, milli kimliğin dünyada meydana gelen süreçlere doğrudan katılımı, kendini bir bütün olarak Azerbaycan edebiyatının yanı sıra Azerbaycan nesir eserlerinde de göstermiştir.

Edebiyatın tür hafızası ile sosyal olaylar arasında doğrudan veya dolaylı ilişkiler somut tarihi durumlarla ilgilidir.

Milletin ruhu ile ahlaki açıdan kendini ifade etmenin 90'lı yıllara ait nesir eserlerinde daha kapsamlı şekilde ortaya çıkması, bazı sorunlar - durumlar çevresinde meydana gelmektedir.

Böyle durumda gerçek durumla kendi ataleti ile gelişen edebiyat arasında uyum sağlandığı gibi tezatlar ve çelişkiler de gözlemlenir.

Genellikle Azerbaycan edebiyatında hissettiğimiz atmosferi aynen Lenkeran edebi ortamında da görebiliriz.

Araştırmamızda, epik türün aşağıdaki şekillerinin bölgede daha geniş yayıldığını görmek mümkündür.

- 1) Hikaye
- 2) Öykü
- 3) Roman

Edebiyat bilimcisi Nizameddin Şemsizade kendi araştırmalarında hikaye konusunda güzel bir benzetme yaparak şöyle demiştir: “Hikaye edebiyatın dış ağrısıdır. Küçük bir dış sinir sistemini uyandırarak tüm vücudu etkilediği gibi hikaye de edebiyatı etkiler” [1, s.231]. Gerçekten de yaptığımız gözlemler hikaye ile ilgili söylenen bu fikri bir kez daha onaylıyor.

Lenkeran edebi ortamında en popüler, nesir eserlerini zenginleştiren ve kendisine ayrı bir renk katmış epik türlerin en yaygın biçimi hikayedir. Sevda Alibeyli, Hafız Mirzani, Korkmaz Kadusi ile Mirhüseyn Abbas gibi yazarlar Lenkeran edebi ortamında daha çok hikaye türünde eserler kaleme almışlardır. Şunu söylemek gerekiyor ki, hikayeleri sadece nesir eserleri kaleme almış yazarların değil, ayrıca lirik türde yazan şairlerin yaratıcılığında da görebiliriz. Özellikle Mesudi Dövrän ile Korkmaz Kadusi buna örnek gösterilebilir.

Bölgedeki yazarlar hikayelerinde en çok sıradan insanların günlük yaşam tarzı, düşünceleri ve duygularını anlatmışlar.

Hikaye türünün ana özelliği, yazarların günlük yaşam olaylarını, insan düşüncelerini bu veya diğer derecede kompakt, özlü bir biçimde ifade etmeleri için ortam sağlamasıdır.

Bildiğimiz gibi, bağımsızlığımızın ilk yıllarında, tarihsel olaylar bir şekilde edebiyatı da etkilemiştir. Özellikle, kanlı ocak olayları edebiyatın ana konularından biri haline gelmiştir.

Bağımsızlık dönemine ait Azerbaycan edebiyatında olduğu gibi Lenkeran edebi ortamının da ana konulardan biri savaş ve savaşın sonuçları, 20 Ocak olaylarının tüm çıplaklığı ile tanımlanmasıydı. Bu açıdan Mirhüseyn Abbas'ın hikayeleri daha fazla dikkat çekiyor. Onun “Şehit annesi” hikayesindeki Şafika anne, “Ata gelişi” hikayesindeki 20 Ocak olayları sırasında şehit düşmüş Azeri annelerin şahsında yarattığı Bergüşat öğretmen, “Tenha gül” hikayesindeki Sabri dayının şahsında ata yurtlarını zorunlu koşullar nedeniyle terk etmiş ve mültecilik hayatı yaşayan dedelerimizin genelleştirilmiş karakterlerinin somut örneğidir. Savaşın gerçek ağrı acılarını ortaya koyan bu nesir örnekleri tarihin kanlı

sayfalarının yanısıra tüm dolgunluğuyla anımsatmaktadır. Karakterlerin iç dünyaları, yaşadıkları acılar inandırıcı ve doğaldır. Genel olarak, Mirhusen Abbas'ın hikaye yaratıcılığına göz attığımızda en çok gerçek olaylardan faydalanarak insanların kaderlerini tercih ettiğine tanık olmaktadır. Şöyleki, Mirhüseyn Abbas'ın "Çelik" hikayesindeki Sefter, "Hiyle" hekayesindeki Yaralı, "Cerime" hikayesindeki Halef, "Kahr" hikayesindeki Rüstem, "İştah" hikayesindeki Şiraslan, "Benim Badam teyzem" hikayesindeki Badam teyze, Ateş amca, "Gazab" hikayesindeki Mammad, İsahan öğretmen, "Görüş" hikayesindeki Azer, Nüsret, Fidan hanım, "Fil balası" hikayesindeki Eliş amca, "Hasret yükü" hikayesindeki Nüsret, Lale, "Sevginin gücü" hikayesindeki Aynur, "Azize'nin yanlışı" hikayesindeki Azize, "Şalvar" (Pantolon) hikayesindeki Ased (Asat), "Donmuş bakışlar" [2] hikayesinde Nazarlı'nın, Garibe teyzenin "Hayatın acısı" [3] hikayesinde Elçin, Halide karakterleri ister olumlu isterse de olumsuz özellikleriyle beraber günlük yaşantımızda da karşılaşılabileceğimiz kişilerdir. Yazar, insan kaderi, günlük olaylar, farklı durumların çözümü, istek ve arzular ile duygu ve düşünceleri işte bu karakterler aracılığıyla okucuya iletmenin üstesinden ustalıkla gelebilmektedir.

Lenkeran edebi ortamında Korkmaz Kamil Kadusi'nin nesir eserlerinde biz aynen Mirhüseyn Abbas'ın yaratıcılığında olduğu gibi gerçek insanların başlarından geçen hayatı olaylarla karşılaşıyoruz. Önun "Yüzüncü ceylan", "Eröldüren", "Sonbeşik", "Yadplanetliler" (Uzaylılar), "Mobil tacir", "Davetname", "Gece namazı", "Sonuncu ah" [4] hekayelerini buna örnek gösterebiliriz. Lenkeran edebi ortamında en çok halkın ruhuna yatkın, vatanseverlik konularının ele alındığı şiirleri ile seçilen Mesudi Dövrän yaratıcılığında da hikaye türlerini görmek mümkündür. Şiirlerinde olduğu gibi doğma yurduna bağlılık Mesudi Dövrän'in hikayelerinde de güncelliğini koruya bilmiştir. Hayatının bir kısmını vatanından uzaklarda vatan hasretiyle geçiren Mesudi Dövrän'in hikayelerindeki karakterleri incelediğimiz zaman bu kişilerin gerçek (bire) kahraman oluşuna şahit olmaktadır.

Hatta "Yadına düşüyor" [5] hikayesinde karşılaştığımız Kerim karakteri yazarın kendisinin hayattaki karakteridir. Şöyle ki, Kerim gurbette vatan hasretiyle yaşayan, öğrencilerinin onu "Azeroğlu" diye hitap ettikleri, şairlik yeteneğine sahip olan ve 25 yıl (memleketinden) uzakta kalmasına rağmen hep (vatanını) arkadaşlarını ve yaşitlarını özleyen bir karakter olarak aynen Mesudi Dövrän'in ta kendisidir.

Hikayenin sonunda bile Kerim'in dilinden şair kendisi hakkında şunları yazmaktadır: O, vatanına geri döndü ve bir daha vatanını terk

etmedi. Babalarımız çok doğru söylemişler: “Uzak yerin halvasını heveng ilə döyerler (Uzak yerin helvasını tokmak ile döverler)”, Kerim`in azaplı ve acılarla dolu bir hayatı olmasına rağmen ata yurdunu terk etmemiş ve yaşadıkça anılar onu rahat bırakmamış, sık sık anılar “tazelenir” ve o da yaşadıklarını kaleme döker” [5, s.13]. Bu hikayede karşılaştığımız diğer karakterlerden biri de Nadejda`dır. Bu karakter aynı zamanda “Umut” [6] hikayesinde de yer almaktadır. Her iki hikayede en sevimli öğrencisinin karakterini ortaya koyan Mesudi Dövrän “Umut” hikayesinin sonunda öğrencisi ile arasındaki diyalogda isimlerinin sembolik anlamlarını açıklar:

“- Benim adım Mesut.

- O ne demek, anlamı nedir?

- Mutluluk.

- Sizinle konuştuğum için ben de çok mutluyum, adım Nadiya, Nadejda, umarım tekrar görüşürüz" [6, s. 39].

Mesudi Dövrän`in "İnsan" [6] hikayesinde biz şairin kendisi ile tartışmasına şahid oluyoruz. Bu şiir okuyucu üzerinde daha şiirsel bir izlenim yaratıyor. Şairin insan hakkındaki felsefi düşünceleri biraz şiirsel dilde kendini yansıtır: "Yazıyorlar, diyorlar," insan doğayı kendisine tâbi kılar ". Bu doğru ve dürüstçe bir yaklaşım değildir. Doğanın kendi kanunları vardır. O canlıdır, hayattır, yaşam kaynağıdır ve belki de ebedidir. Ona arkadaş, sırdaş olan insan, bir tabip gibi onunla ilgilenmelidir - aynen toprağa bağlı olan gerçek bir insan gibi" [6, s. 39]

Sevda Alibeyli Lenkeran edebi ortamında hepimizin bildiği tüm duygu ve düşüncelere sahip, yaşamın gerçeğini kompakt ve okunaklı bir biçimde kaleme alan bir gazeteci ve hikaye ustasıdır. O, hikayelerindeki basit gerçeklerin edebi çözümünü de basit yollarla açıklamaktadır. Yazarın hikayeleri yapısal olarak karmaşık ve gergin olmadığı için daha kolay okunabilir türdendir.

Bu açıdan onun Necibe ve Melek isimli iki arkadaşın yıllardır devam eden arkadaşlıklarının, Necibe`nin iş yerindeki davranışları ve işindeki başarısı sonucu herkes tarafından takdir edildiği ve sevildiği, fakat, Meleğ`in ise tembelliği yüzünden kimse tarafından pek sevilmediğinden bahseden "Pişmanlık", okuyabilmek için Bakü`ye geldikten sonra doğmalarından adım adım uzaklaşan ve yabancı birine dönüşen Gülnar`ın yürek burkan kaderini ele alan “Köyde kalmış “Vağzalı”, Reşat ile evliliği reddettikten sonra iş yerini, sevdiklerini kaybeden, hayatının geri kalan kısmını dilencilik yaparak geçirerek Reşad`dan yardım isteyen Gamer`in acı hayatından bahseden “Kederli görüş”, kız çocuğu doğurdukları için Tünzale ve Gülnar`ın akıttıkları göz yaşlarının arka planında toplumda kız

çocuklarına karşı gösterilen ilgisizliği eleştiren “Beyaz Gecenin Kızları”, çocukları olmadığı için akraba ve hısımlarının psikolojik baskılarına maruz kalan Toğrul ile Esmer’in hikayesini anlatan “Esmer’in Doğum Günleri”, evlendikten sonra kayınvalidesinin dedikoduları sonucu evlilikleri biten Dilare ile Agil’in hikayesini anlatan “Yıllarca Gecikmiş Mutluluk”, Gülbeniz ve Araz öğretmenin birbirilerine karşı duydukları temiz sevgilerini ele alan “Ben, Sen ve O Telefon” [7] hikayeleri daha karakteristik özelliğe sahiptir.

Sevda Alibeyli aynı zamanda mizahi hikayeler yazarıdır. Yazarın mizahi ruh hali üzerine köklenen hikayelerde Celil Memmedguluzade’nin etkisi görülmektedir. Gerçi Sevda Alibeyli’nin nesir dili Celil Memmedguluzade de olduğu gibi keskin değildir, fakat buna rağmen o mizahi hikayelerinde toplumda olan hataları, bilgisizliği, geriliği, hırsı dolayısıyla eleştirmeyi başarıyor.

Bu yüzden onun ihtiyarlık yıllarında evlenmek isteyen, bunun için komisyoncu Hırdahanım’a para ödeme karşılığında ona karı almasını isteyen, en sonunda kandırılan, parasını, mal ve mülkünü kaybeden Kasım’ın maceralarından bahseden "Kasım'ın Karısı", herkese “bey” diye hitap eden toplumun aslında beylik iddiasında olmasını eleştiren "Kendi kendine bey duydun mu", pırlanta almak sevdası ile para toplayarak paralarını sigortalayan dayının sonunda sigortaladığı paralarının değerinin düşmesi sonucu bu paranın sadece bir çift kuş almaya yetmesini ve böylece toplumdaki para hırsını eleştiren "Pırlanta Yerine Bir Çift Sakarmeke" [7] gibi mizahi hikayeleri daha çok dikkat çekiyor.

Zakir Bağır bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında hikaye yazarı gibi adından söz ettirmeyi başaran nesir yazarlarından biridir. Edebiyat tenkitçisi Kamran Kazımov, Zakir Bağır ile ilgili şunları yazar: “... edebiyata küçük hikayeler yazarı olarak dahil olan yetenekli yazar Zakir Bağır hayattaki çeşitli olayları ustalıkla okurlarına aktarmayı başarmıştır.

Cumhuriyet basınında sık sık heyecan verici öyküler ve makalelerden bahseden yazar, yirminci yüzyılın sonlarında ve yirmi birinci yüzyılın başlarında bazı tarihsel olaylara değinerek artık kalbi giderek daha da soğumaya başlayan okuyucuyu etkilemeyi başarmıştır”[8, s.4].

Zakir Bağır’ın çeşitli konularda yazmış olduğu “Saantımdır”, “Piyango Bileti”, “İntikam Alacağım”, “And”, “Dost”, “Yangın” [8] ve diğer bu gibi hikayeleri lakonik anlam açısından bütünlüğü ile seçilmektedir.

Lenkeran edebi ortamında en önemli konulardan biri de hikayenin belgesel-öykü ve anı-hikaye türünün geniş olarak yayılmasıdır. Bölgenin

yazarları en çok belgesel – öykü ve anı- hikaye türünde kaleme aldıkları eserlerinde lakonik yaşamsal olayları, bölgenin ünlü ve saygıdeğer kişilerin hayatından alıntılarını işlemişlerdir. Bu açıdan Zakir Bağır'ın Zülfügar Ahmedzade'nin hayatını anlatan “Yadigar Kitab” [8, s.301] adlı belgesel-hikayeyi örnek gösterebiliriz. Araştırmalara göre Lenkeran edebi ortamında gerçekleşmiş olaylar veya bölgenin seçkin kişilerinin hayatını anlatan bu tür sadece hikayelerle sınırlı değildir. Biz bu geleneği öykü türünde de görebiliriz.

Şöyle ki araştırmalardan bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında öykü türünün en çok belgesel ve anı biçimlerini görmekteyiz. Örneğin Hacı Etibar Ahmedov'un bölgenin ünlü siması, Lenkeran'da ticaret ve kamu güvenliğinin sağlanması yönünde büyük işler başarmış saygın, hayırsever, cumhuriyetin onurlu ticaret işçisi Şammed Asgerov'un kısa, fakat şerefli hayat hikayesi ve faaliyetinden bahseden “Seni Unutmarız” [9] anı- öykü, hayatını, tüm bilgi ve becerisini Lenkeran'ın ekonomik, sosyal, kültürel yapılanma ve diğer alanların yükselişine adanmış Sosyalist Emek Kahramanı İsa Mammadov'un Lenkeran'da öncülük yaptığı çalışmalardan, toprağa, insanlara bağlılığından bahseden “Bir Ömrün Işığı” adlı belgesel türündeki öykü, Zakir Bağır'ın İkinci Dünya Savaşı kahramanı olan Baloğlan Abbasov'a ithaf ettiği “Menekşe Ömrü” [8, s.235] hikayesini belgesel türleri arasında gösterebiliriz. Ayrıca, belgesel türünde yazılmış öykünün yanısıra bölge edebi ortamında anı- öykü türünü de görmek mümkündür. Örnek olarak Mirze Bağirov'un "Ömürde İzler" [10] hatıra anlatısını gösterebiliriz.

Araştırmalara göre öykü bölgede hikayeden sonraki en yaygın epik türden biridir. Bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında bu türün örneklerini daha çok Hafız Mirza'nın eserlerinde görebiliriz. Onun geleneksel olmayan mezhepleri açığa çıkaran, İslam dininin otoriteden düşürülmesine, Müslümanlar arasında ayrımcılık yapmasına, dini güçlerin parçalanmasına ve insanlık için ciddi sonuçlara yol açan sözde ve yabancı dini tezahürleri açığa vuran "İblis'in Hayır Duası İle" [11] öyküsü, gerçek olayları yansıtan, insanın psikolojik varlık olarak toplumda tutumunu ön planda ifade etmeye çalışan “Kurulmayan Saat”, “Şeyh İsmayıl'ın Şeyhekeran Seferi”, “Mail. ru Ajanı” operasyonu” “Askerağa'nın İlk ve Son Düğünü”, “Yarım Saatlik Yolda”, “Ları Horozun Hikayesi” [12], buna örnek olarak gösterilebilir. Çalışma sırasında, Hafız Mirza'nın bölgedeki diğer nesir yazarların aksine, azacık pafoslu yazıları tercih ettiğini görebiliriz. Onun yarattığı kahramanlar gerçeklikten biraz uzaklar. Bunu özellikle öykülerinde sık sık görmek mümkündür. Fakat bölgede şahidi

olduğumuz diğer anlatı örneklerinde biz daha çok gerçek olayların kaleme alındığının görüyoruz. Özellikle Ahmet Tahir'in "Zahid`in Kızları" ve "Araf Sakini" [13] öykülerini gösterebiliriz.

Bilindiği gibi, öykü türü hikaye ile roman arasında bir pozisyon tutan, hikayeden büyük, romandan küçük epik eserdir. Bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında öykü türünün içerik olarak farklı biçimlerinin yanısıra farklı renklerini de görebiliriz. Özellikle Zakir Bağır'ın eserlerinde biz küçük öyküleri görmemize rağmen Azerbaycan edebiyatının tamamına göz attığımızda, bu türe hemen hemen pek rastlamıyoruz. Yazarın "Hasret Dolu Bakışlar", "İfşa", "Arap-Zengi Bacı" [8] başlıklı küçük öykülerini buna örnek gösterebiliriz.

Mirhüseyn Abbas'ın eserlerinde, öykü türü önde gelen türlerden biridir. Hikayelerinde olduğu gibi gerçek hayatı ve gerçek duyguları kaleme alan yazarın anlatı sanatında da aynı çizgiyi izlediği görülmektedir. Onun "Soğuk Ömrün Neşesi", "Tatlı Dilli İhanet", "Zarif Kalbin Harareti", "Ömre Zinetdir Güzellik", "Muhabbetle Sıkılmayan El", "Soğuk Ömrün Neşesidir Muhabbet", "Mertlik Kaderin Darbelerini Hiç İndirir", "Varlığına Sığınan Kalp" [2] öyküleri edebiyatımızın neredeyse ebedi ve ezeli konularından olan aşk konusuna adanmıştır.

Bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında roman kendine özgü bir konuma sahip epik türlerden biridir. Nizameddin Şemsizade çalışmalarında roman hakkında şöyle yazar: Roman - edebi türlerin en muhteşemi, edebiyatın en olgun türüdür. O, halk yaşamının edebi bir örneğidir. Eğer insanlar kendilerini romanda bulamazlarsa, bu yazar anlamsız resimlerle uğraşıyor demektir! İlginç olayların arka arkaya sıralanması roman anlamına gelmez. Romanda, öyküler, resimler ve detaylar yaşamın değerine, toplumun tarihi bir değirmen olarak kullanılmasına dayanmamaktadır. Roman tarzı stile hükmediyor, epopee metinde aile olarak farklı tarzları, renkli bir çelenk olarak bir araya getirebiliyor. Ulusal karakter, ulusal romanın bel kemiğidir. Fakat, dahiyane roman insanlık, cihan ve zaman ilişkilerini analiz eder ve açıklar" [1, s.243]. Gerçekten de, araştırmacının belirttiği tüm özellikleri biz bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında yazılan romanlarda açıkça gözlemleyebiliyoruz.

Araştırmacı Ahmed Sami Elaydin`in de belirttiği gibi "Her şeyden önce, Azerbaycan'ın bağımsızlığı toplumun sosyal ve politik yaşamında değişikliklere yol açmıştır. Bu nedenle, devrimci değişimlerle, radikal, sistematik reformlarla birlikte gözlemlenen bu küresel olayın edebi nesrin, ayrıca roman türünün önde gelen konularından birine dönüşmesi doğal bir

zorunluluktur” [14, s.60]. Aslında, bu değişiklikler roman türünde yaratılan karakterlerin doğrudan yaşamında gözlenen değişikliklerdir.

Şunu söylemek gerekiyor ki, bu tür bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında, kapsamlı bir öykü ve hikaye türü olarak kabul görmemiştir. Fakat, buna rağmen bu türde kaleme alınan eserlerin zenginliği fark edilir. Romanın epik türden olan hikaye ve öyküye kıyasla az tercih edilmesi onun bölgenin edebi ortamında da önemini azaltır. Araştırma sırasında tarihi romanla karşılaşmamamız bu fikri özellikle belirtmemize neden olmuştur. Çünkü, bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında ister hikaye türünde karşılaştığımız anı- hikaye, belgesel- hikaye ve isterse de öykü türünde kaleme alınmış eserlerde gördüğümüz belgesel öykü türü, aslında tarihsel roman türünün gelişimini teşvik etmiş olabilirdi. Şöyle ki, bölgenin ünlü ve ayrıca tarihi kişilerin hayatıyla ilgili ilginç konulara rastlanır ve bu da tarihi roman türü için yeteri kadar malzeme olabilirdi. Veyahut da bölgenin kendi tarihinden kaynaklanan olaylar, aynı zamanda bu olayların zemininde gerçek kahramanlara dönüşmüş insanlar tarihi roman türünün da edebi kahramanlarına dönüşebilirdi. Fakat tüm bunlara rağmen bölgede roman türünü ustalıkla kullanmayı başaran nesir yazarlarından biri de Zakir Bağır'dır. Onun "Benim Babasız Dünyam" [8] romanı dikkat çekicidir. Romanda halkımızın tarihinden, etnografyasından, örf ve adetlerinden söz edilir. Şöyle ki, beş bölümden oluşan bu romanda yazar Azerbaycan'da XX. yüzyılın başlarından itibaren, sosyal yapının çeşitli düzeylerde cereyan etmesini tüm çıplaklığıyla göstermeye muvaffak olmuştur. Güney bölgesinde ağaların ve beylerin yaptıkları fitne-fesatlar, zenginlik uğruna, hatta doğmalarına (akrabalar/kardeşler?) bile zulmeden namertler Zakir Bağır'ın kaleminde en iyi şekilde açıklanmıştır. Böyle çilekeşlerden biri de öz dayısı tarafından işkencelere maruz kalan, dayısı kızının beğenmediği fakir bir oğlan olan ve herkesin kaderine uygun isim verdikleri Yetim karakteridir. Artık geçen yüzyılın 20'li yıllarında, Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Güney bölgesinde de Sovyetler yönetiminin kurulması için mücadele veriliyordu. Yetim'in de aktif yer aldığı bu mücadelede bu bölgeye özgü milli ruh, gelenek görenekler, büyüklere saygı, kötü günde yardımda bulunmak gibi Azerbaycan halkına mahsus özellik ve alışkanlıklar Zakir Bağır'ın ana fikrine dönüşmüş ve yazar bazı sorunları aydınlatmak gibi bir görevin üstesinden hakkıyla gelebilmiştir.

Bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında roman türünde eserler kaleme almış nesir yazarlarından biri de Mirhüseyn Abbas'tır. Onun birbirinden farklı, yürek yakan, zorluklarla dolu bir hayata sahip üç kadının

başından geçenleri ele alan, aile ve günlük hayat konusunda kaleme aldığı “Kırılmış Ömürler” [15] romanı, ömrü boyunca zorluklarla mücadele eden, gözü yaşlı Sara teyze ve mecbur bırakıldığı için öksüzler yurdunda büyümüş, hayatın zorlu sınavlarından çıkan kızı Hanım'ın kötü kaderinden söz açan, insan maneviyatını küçümseyen bir takım dezavantajları ortaya koyan "Kalbin Gölgesi" [16] romanı bu türün bölge edebi ortamında görülen en güzel örneklerindendir. Ayrıca, "Kalbin Gölgesi" romanı, folklor özellikleri açısından Mirhüseyn Abbas'ın diğer eserlerinden farklıdır. Aynure Beşirova "Kalbin Gölgesi" romanı hakkında şunları söylüyor: "Yazar hayatın gerçeklerini edebi gerçeklere dönüştürerek çağdaşlarımızın hayatını, yaşam tarzını, gelenek ve göreneklerini, psikolojisini çok iyi tanıdığını kanıtlamış bulunuyor. Eser anlaşılır, akıcı ve gerçek nesir dilinde yazılmıştır. Eserde her zaman folklor örneklerini görebiliriz. "Nehrin kaynağı pınardır, ailenin kaynağı ise annedir", "Dost olan yerde hasret olmaz," "Gülüş bin bir derdin dermanıdır", "İhtiyar adama altın bağışlama, nevaziş bağışla", "Toprak ot yetiştirdiği gibi, ihtiyarlık da hastalık getirir" gibi amacına hizmet eden özlü sözler kullanılmıştır" [17].

Hafız Mirze eserlerinde de roman türünü görebiliriz. Bu açıdan onun espirili olay ve anılarla zengin, fakat tamamen ciddi ve üzücü sonla biten, tarihi olayların arka planında eski Soyetler rejiminin yanlış ideolojik, ekonomik ve sosyal alanı, farklı bireylerin, aile ve toplumun kişilik oluşumundaki yanlış rolünün ince fikirler ve mizahla keskin olarak açığa çıkarıldığı "Katok" [18] romanı, hayata, dünyaya, tarihe, topluma hem sert, hem de aynı kader ve sevgiyle dolu iyi ilişkilerin yansıdığı "Paz" [19, s.5], romanı hem hacimce hem de konu genişliği ile dikkat çeker.

Eldar Tahirov Lenkeran edebi ortamında roman eserleri kaleme almış yazarlardan biridir. Onun "Baba Sorağında" [20] romanı geçen yüzyıllarda yaşanan bazı tarihi olaylar ve aynı zamanda Alirza'nın soyu hakkında kapsamlı bir bilgiyi okurlara aktarır. Ayrıca güney bölgesinin tarihi, örf ve adetleri, yaşam tarzı, yazarın duyduğu ve doğrudan tanık olduğu gerçek olaylarından söz eder. Romanda yaşanan olaylar gerçek olaylar olduğundan birbirini tamamlar. Roman bölge tarihinin belli bir kısmını yansıttığı için büyük bir önem arz etmektedir. Filoloji bilimleri doktoru, profesör Mesut Memmedov roman hakkında şöyle yazar: "Yazar Eldar Tahirov'un romanlarına aşinalık bir kez daha, farklı kişilikleri olan bireylerin ruhsal dünyasına nüfuz etme yeteneğine sahip olduğunu kanıtlar, çünkü yazarın anlattığı olaylar gerçek ve dolayısıyla doğal ve inandırıcıdır. Yazarın iki bölümden oluşan romanındaki en önemli olgulardan biri de Güney bölgesinin ilk hanı olan Kara Han'dan başlayarak ta Mirhasan Han'a

kadarki Lenkeran Hanlığı'nın soyunun açıklanmasıdır"[20, s. 6]. Bunun yanı sıra romanda Ermenilerin Karabağ'a göçürülmelerine ilişkin kısa bilgiler verilmektedir. Şöyle ki, aslen Karabağlı olan Neriman kendi çetesiyle "Elatlar" denilen ve Karabağ'a göçürülen Ermenileri mahveder. İsmayıl Neriman'ın yardımıyla Karabağ'a göçürülen Ermenilerin lideri Haçik'i öldürerek öc alır. Yazar- gazeteci Alizaman Bahış roman hakkında şöyle diyor: "Yazar Talış Hanlığı'nın tarihine gezi yapmış, hanlığın kurucuları, onların vatan, halk sevgisini olabildiğince ustalıkla göstermeye çalışmıştır. Bu bakımdan eserde birkaç yanlışlık olduğu doğrudur, ancak bölge hakkındaki bilgiler küçük eksikliklere rağmen oldukça önemlidir. Eserin edebi değeri onun eğitimsel etkisinde ve ayrıca okurun bu esreden hangı sonucu çıkaracağındadır" [20, s. 7]. Gerçekten de roman bölgenin tarihini, etnografyasını, toponimini öğrenmede büyük önem taşımaktadır. Genellikle, Lenkeran edebi ortamında roman türünde kaleme alınan eserlere baktığımızda "Baba Sorağında" romanının temel bir önem arz ettiğinin şahidi oluyoruz. Yapılan çalışmalar sırasında bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında "Baba Sorağında" romanında olduğu gibi hayatı gerçek tarihi olgulara dayanan yaşam öyküsünü yansıtan ikinci bir roman bulamıyoruz. Günümüz epik türün en yaygın türlerinden biri de denemedir. Ne yazık ki, modern edebi eleştiride deneme üzerine kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Fakat, araştırmalar sırasında hem nesir yazarları ve hem de şairlerin eserlerinde deneme türünü sık sık görmek mümkündür. Hem lirik ve hem de epik türleri içeren deneme ile ilgili olarak araştırmacı İsmayıl Kazımov şöyle yazar: "Bu bir gerçektir ki, deneme tür olarak literatüre ve sanata açık, anlaşılır ilgiden daha çok, hayata ve döneme felsefi-mantıksal yaklaşımın ifadesi olarak meydana gelmiştir. Denemeler, modern eleştirinin yeni tür ve çağdaş eleştiri biçiminin araştırılmasının yanı sıra edebi ve zaman, sanat ve yaşam, toplum ve sorunları, modern yazarın konumu, başka bir deyişle çeşitli kavramlar arasındaki dönemin edebi fikrini yansıtır. Deneme paradoksal türdür. Bu türde argümanların (kanıt ve delil) armonisi ile yazarın tutumu hakimdir. Açıkça ifade etme veya paradoksal kesinlik bu türü nitelendirir" [21, s.13]. Deneme ile ilgili söylenen tüm bu hususlar bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında bu türde kalem oynatan yazarların denemelerinde de açıkça görülmektedir. Özellikle, Ağamir Cavad'ın "Şiir Aşk Işığdır" [22, s.3], Mirhüseyn Abbas'ın "Yangı", "Nağmekar Şair", "Yarım Kalan Ömrün Tüm Salnamesi", "Dostların Tacı, Hacırza Hacı", "Ömrü Uzun, Hayatı Tatlı Masal İnsan" [23], "Ganimeti El İsteği Olan Hacımammad" [24, s.20] denemeleri buna örnektir.

Lenkeran edebi ortamında karşılaştığımız deneylerde, gerçek zeminde meydana gelen olaylar biraz şiirsel bir dille anlatılır. Genel olarak, bölgedeki edebi nesrin farklı türlerine göz attığımız sırada, daha çok olayların gerçek biçimde gerçekleştiğini görüyoruz. Fakat yapılan araştırmalar sırasında bağımsızlık dönemi Lenkeran edebi ortamında nedense, deneme türünde yazılmış eserler görülmemektedir. Bilindiği üzere “denemede fiili malzeme bedii bir dille anlatılır. Burada, hemen hemen her şey gerçek olaylara dayanmaktadır ve istatistiksel olmayan bir özellik olarak ifade edilir. Denemeyi makaleden ayıran özellik onun sanatsallığı ve açıklama şekilleri, hikayeden ayıran özelliği ise gerçek malzemeye dayanmasıdır” [8, s.163]. Büyük olasılıkla, bölgedeki yazarlar, belgesel öykü ve belgesel hikaye türlerine oldukça fazla değindikleri için, eserleri arasında deneme türüne fazla yer vermemişler. Araştırmalarda sanatsal nesir türünün Lenkeran edebi ortamında önceki dönemlerden farklı olarak bağımsızlık yıllarında hem konu hem de biçimce gelişmeye başladığı bilinmektedir. Bölge yazarları şairlere kıyasla az da olsa bağımsızlık döneminde yeteri sayıda nesir türünde eserler kaleme almışlar.

KAYNAKÇA

1. Şemsizade N. Edebi teorisi. Bakü: Progres, 2012, 433 s.
2. Mirhüseyn Abbas. Soğuk ömrün neşesi. Bakü: Nurlan, 2002, 164 s.
3. Mirhüseyn Abbas "Hayatın acısı" hikayesi. "Meşal" dergisi 1/2013, s 30.
4. Kadusi G. K. Benim Akademi. Bakü: Adiloglu, 2013, 256 s.
5. Mesudi Dövrən "Yadıma düşüyor". Meşal, edebi - edebi makaleler dergisi 2006, 3-4, s 1210.
6. Mesudi Dövrən. "Umut", "İnsan". Meşal. edebi, bilimsel-gazetecilik dergisi. 2004, 3-4, sayfa 38-40
7. Alibeyli S. Beyaz gecenin kızları. Bakü: "Vatan" yayınevi, 2010, 144 s.
8. Zakir Bağır. Benim babasız dünyam. Bakü: "UniPrint", 2011, 352 s.
9. Ehedov H. E. Seni unutmayız. Bakü: Gençlik, 2004, 203 s.
10. Bağirov M. Ömürde izler. Bakü: Adiloglu, 2004, 152 s.
11. Hafız Mirza "İblis'in hayır duası ile." Bakü: "Ol" MMC, 2014, 112 s.
12. Hafız Mirza. Sıcak yazlar rüzgarlar. Bakü: "Abilov, Zeynalov ve oğulları", 2007, 414 s.
13. Ahmed Tahir. Zahid'in kızları. Lenkeran: LDU yayınevi, 2017, s. 111 s.
14. Ahmed Sami Eles. Bağımsızlık dönemi Azerbaycan romanı. Bakü: Nurlan, 2017, 192 s.
15. Mirhüseyn Abbas. Kırılan ömürler. Bakü: "MBM" yayınevi, 2013, 376 s.
16. Mirhüseyn Abbas. Kalbin gölgesi. Bakü: "Kooperatif" yayınevi, 2007, 343 s.
17. Aynure Beşirova "Okur ve kitap". "Meşal" dergisi.1-2 / 2011, s 31.
18. Hafız Mirza. Katok. Bakü: "OL" NPKT, 2017, 372 s.
19. Hafız Mirza. Ayın 32. gününde. Bakü: "Abilov, Zeynalov ve oğulları" 2005, 348 s.
20. Tahirov E. " Baba sorağında". Lenkeran: LDU basınevi, 2017, 290 s.
21. Şirvanlı M. U. "Selam İhtiyar". Edebi - edebi felsefi düşünceler. Bakü: Mütercin, 2015. 144s.

N.H. Memmedova. Bağımsızlık Dönemi Lenkeran Edebi Ortamında Nesir.

22. Cavad Ağamir. Aşk ışığı Bakü: Adiloglu, 2007, 142 s.
23. Mirhüseyn Abbas. Azize`nin hatası (hikayeler). Bakü: Ecoprint, 2018, 2018 s.
24. Mirhüseyn Abbas "Ganimeti el isteği olan Hacımemmed". "Meşal" dergisi, 2/2013, s 20.

Андатпа

Мақалада Әзербайжанның Ленкоран аймағында тәуелсіздік кезеңіндегі әдеби прозаның даму жолдары қарастырылған. Сонымен бірге жазушы шығармаларындағы негізгі тақырыптар, Ленкоран әдеби ортасындағы эпикалық типтегі ең танымал жанрларға талдау жасаған. Зерттеу барысында, проза жанры тәуелсіздік жылдарында Ленкоранның әдеби ортасында тақырыптық жағынан да, форма жағынан да дами бастағандығы белгілі болды. Әңгіме - Ленкоран әдеби ортасында ең көп тараған эпикалық жанр, ол әдеби прозаға өзіндік реңк береді. Мақалада Севда Алибейли, Хафиз Мирза, Коркмаз Кадуши және Мирхусейн Аббас, Месуди Деврани т.б. ақын-жазушылардың еңбектеріне талдау жасалған. Тәуелсіздік кезеңінде Ленкоранның әдеби ортасында повесть, роман жанры да жаңа мәнге ие болған. Қазіргі кезеңдегі кең таралған эпикалық жанрлардың бірі - эссе. Бірақ Ленкоран әдебиеттануында эссе жанры бойынша ауқымды зерттеулер жоқ. Алайда, зерттеу барысында сол кездегі біз ақын, жазушылардың шығармаларында эсселерді жиі кездестірдік.

Кілт сөздер: проза, повесть, әңгіме, роман, Ленкоран әдеби ортасы, тәуелсіздік кезеңі
(Меммедова Н.Х. Тәуелсіздік кезеңіндегі Ленкоран әдебиеттануындағы проза)

Аннотация

В статье исследуются направления развития литературной прозы в литературной среде Ленкорани в период независимости. В то же время были исследованы и определены основные темы, освещаемые произведениями писателей, а также наиболее популярные жанры эпического типа в литературной среде Ленкорани. Известно, что во время исследований в отличие от предыдущих периодов литературная проза начала развиваться в литературной среде Ленкорана как по предмету, так и по форме в годы независимости. Севда Алибейли, Хафиз Мирза, Коркмаз Кадуши и Мирхусейн Аббас являются авторами самых распространенных историй в литературной среде Ленкорани. Стоит также отметить, что жанр поэзии мы встречаем не только в творчестве писателей, но и в жанрах лирических жанров. В частности, это тип творчества Месуди Деврани и Корхмаза Кадуши. Это правда, что в литературной среде Ленкорана в период независимости, жанр романа не принял такой широкий спектр, как жанр повествования. В литературной среде Ленкорани роман жанра также является одним из жанров эпического типа, получившего особое положение. Одним из наиболее распространенных жанров эпоса в современную эпоху является эссе. К сожалению, в современной литературной критике не было проведено никаких обширных исследований. Однако во время исследований мы часто встречаем очерки в творчестве как поэтов, так и писателей.

Ключевые слова: проза, история, история, роман, литературная среда Ленкорана, период независимости
(Меммедова Н.Х. Проза в литературной среде Ленкорань периода независимости)

B. Bayram¹, S. Dana²

¹Prof., Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan,
Kazakistan / Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli, Türkiye

(e-posta: bulent.bayram@ayu.edu.kz / bulentbayram01@hotmail.com)

²Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı (e-posta: sezerdana35@hotmail.com)

Manisa İli Gürsu Köyü Tatarlarında Doğum Adetleri ve Gelenekleri

Özet

Tatar Türkleri günümüzde yoğun bir şekilde Rusya Federasyonunun Orta İdil bölgesinde yaşamaktadır. Ancak tarihi vatanları olan bu bölgeden çeşitli sebeplerle dünyanın farklı bölgelerine yayılmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu döneminden başlayarak günümüze kadar zaman zaman yoğun bir şekilde zaman zaman da ferdi olarak Türkiye topraklarına da Tatar göçü gerçekleşmiştir. Kazan Tatarları özellikle kendi yaşadıkları köylerde şivelerini ve kültürlerini günümüze kadar yaşatmışlardır. Makalede, Türkiye Cumhuriyeti'nin batısında yer alan Manisa şehrinin Alaşehir ilçesine bağlı Gürsu köyünde yaşayan Tatarların doğum adetleri ele alınmaktadır. Gürsu Kazan Tatarlarının göç edip yerleştiği bir köydür. Köy ahalisi Tatarlardan oluşmaktadır. Akrabalarının bir bölümü Kütahya iline bağlı Efendi Köprüsü köyüne yerleşen Gürsu köyü Tatarları dillerini, gelenek ve göreneklerini belli derecede korumayı başarmışlardır. Onların doğumla ilgili adetleri, alan araştırmasından elde edilen malzemeler çerçevesinde ele alınacaktır. Bu değerlendirmeler neticesinde Tatar kültürünün bu bölgedeki geleceği konusunda da değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye'de Tatar kültürü, Türkiye'de Tatarlar, Gürsu Tatarları, geçiş törenleri, Gürsu geçiş törenleri

B. Bayram¹, S. Dana²

¹Prof., Dr. Международный казахско-турецкий университет имени
Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан / University Kırklareli, Kırklareli, Turkey
(e-posta: bulent.bayram@ayu.edu.kz / bulentbayram01@hotmail.com)

²Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı (e-posta: sezerdana35@hotmail.com)

Traditions and Customs Related to Birth in the Tatars of Gursu Village of Manisa Province

Abstract

Today, Tatars live intensely in the Middle Idil region of the Russian Federation. However, they have spread to different parts of the world for various reasons from this historical homeland. From the time of Ottoman Empire to the present times, Tatars have migrated intensively and from time to time individually to Turkey as well. They have preserved their accents and cultures alive, especially in the villages where they live. In this paper, birth customs of the Tatars living in the Gursu village of Alasehir county of Manisa province that is located in the western region of the Republic of Türkiye are studied. Gursu is a village in which Kazanian Tatars emigrated and settled. The village is densely

B. Bayram, S. Dana. Manisa İli Gürsu Köyü Tatarlarında Doğum Adetleri

populated by Tatars. Gursu village Tatars some of whose relatives settled in the Efendi Koprusu village of Kutahya province have managed to preserve their languages, customs and traditions to some extent. Their customs around birth will be handled within the context of the materials collected by field study method. And as a result of the findings, evaluations for the future of the Tatar culture in this region will be made.

Key words: Tatar culture in Türkiye, Tatars in Türkiye, Gursu Tatars, The rituals of transition, The rituals of transitions in Gursu

GİRİŞ

Günümüzde, Türkiye Cumhuriyeti içerisinde farklı coğrafyalarda yaşayan Türk boylarının çeşitli nedenlerle kendi topraklarını terk edip yerleştiği ortak bir vatan durumundadır. Temelde Oğuzların yoğun olarak bulunduğunu söyleyebileceğimiz Türkiye toprakları özellikle Osmanlı İmparatorluğunun dağılışımdan sonra imparatorluk sınırlarında yaşayan pek çok Türk veya Türk olmamakla birlikte Müslüman olan halkın sığındığı bir merkeze dönüşmüştür. Gerek Osmanlı İmparatorluğunun henüz yıkılmadığı dönemde gerekse Türkiye Cumhuriyeti döneminde de özellikle Rusya coğrafyasından siyasî, dinî ve kültürel gerekçelerle pek çok Türk ve Müslüman yine Türkiye topraklarına sığınmak durumunda kalmıştır. Bu göçler zaman zaman kitleler halinde gerçekleşirken zaman zaman da siyasî gerekçelerle ülkelerini terk etmek durumunda kalan aydınların Türkiye'ye gelişle bir beyin göçüne de dönüşmüştür. Özellikle modern dönemde karşılaştığımız Müslüman Türk boylarının temsilcilerini Türkiye'de bulmak mümkündür. Bu bakımdan Türkiye, Türk boylarının büyük bir bölümünü kapsayacak genişlikte ortak bir vatana dönüşmüştür.

Rusya'dan gerek Çarlık gerekse Sovyet Rusya döneminde Türkiye topraklarına göç eden Türk boyları arasında Tatarlar da önemli bir yer tutar. Türkiye'de günümüzde Tatarlar denildiğinde akla öncelikle Kırım Tatarları gelmekle birlikte Kazan Tatarları da mevcuttur. Eskişehir, Konya, Yozgat, Kütahya, Manisa ve Samsun şehirlerinde Kazan Tatarlarının yaşadığı yoğun köyler bulunmaktadır. Özellikle Eskişehir'in Kuruhöyük, Kütahya'nın Efendi Köprüsü, Manisa'nın Gürsu, Sibiry Tatarları olmakla birlikte Konya'nın Böğrödelik gibi köylerinde yoğun olarak Kırımlı olmayan Tatarlar kendi lehçe ve kültürlerini günümüze taşımışlardır. Türkiye'de Kırım Tatar Türklerinin dil, kültür, edebiyat, halk bilimi vd. üzerine yapılan çalışmalarla karşılaştırıldığında Kazan Tatar Türklerinin araştırmacıların dikkati dışında kaldığı söylenebilir. Sadece birkaç lisansüstü tezde araştırma konusu olarak Türkiye'deki Kazan Tatar Türkleri ele alınmıştır [bk. 1, 2].

Zaman zaman farklı çalışmalar içerisinde Türkiye'deki Kazan Tatarlarının gelenekleri üzerine de bilgiler yer alıyorsa da [3, s. 216-236] özellikle folklor alanında yapılan çalışmalar söz konusu olduğunda müstakil çalışmaların olmadığı da söylenebilir.

Makalede Manisa'nın Alaşehir ilçesine bağlı Gürsu köyünde yaşayan Kazan Tatar Türklerinin doğumla ilgili gelenek ve görenekleri ele alınacaktır. Türkiye'nin batısında Ege Bölgesinde yer alan Manisa, Türkiye'nin ülke içi ve dışından pek çok yerden göç almış bir şehirdir. Bu bakımdan Balkanlar başta olmak üzere Kafkasya, Orta Asya (Türkistan) bölgesinden şehrin farklı bölgelerine yerleşmiş muhacirler arasında bir de Kazan Tatar köyü bulunmaktadır. Manisa'nın Alaşehir ilçesine bağlı Gürsu, Tatar nüfusunun yerleştiği bir köydür. Köy Manisa şehrine 98, Alaşehir ilçesine ise 15 kilometre uzaklıktadır. Daha eski adı *Karakova* olan köy sulak bir bölge olduğu için daha sonra *Gürsu* adını almıştır.

Köy ahalisi 1897'de dönemin Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göç eden Tatarlardan oluşmaktadır. Sözlü kaynakların verdiği bilgilere göre Gürsu Tatarlarının köye gelişleri 1890'lı yıllara dayanmaktadır. Bu köyün Tatarları ilk olarak günümüzdeki Kütahya şehrinin Gediz ilçesine bağlı Efendi Köprüsü köyüne yerleşmişlerdir. Bugün Gürsu'da yaşayan Tatarların bir bölümü de Efendi Köprüsü köyünde dünyaya gelmiştir. Daha sonra köyün bir bölümü bu köyden ayrılıp 1950'lerin başında Gürsu köyüne gelip yerleşmişlerdir [4, s. 45-46].

Metod ve Yöntem

Çalışmada sosyal bilimlerin nitel araştırma yöntemlerinden istifade edilmiştir. Makalenin ana malzemesi halk bilimi derleme metotları [bk. 5, 6, 7] doğrultusunda sahadan derlenmiştir. Sahadan doğum adetleri ile ilgili malzeme yönlendirilmiş ve yönlendirilmemiş karşılıklı görüşme yöntemleriyle derlenmiştir. Derlemecinin erkek oluşu sebebiyle doğal veya doğal olmayan ortamda bir gözlem yapılamamıştır. Görüşme yoluyla derlenen malzemeler deşifre edilmiştir. Gürsu köyü Tatarlarının doğumla ilgili inançları konusunda üç temel eser doğrultusunda doğumla ilgili gelenekler tespit edilerek sınıflandırılmıştır. Elimizdeki temel kaynak durumundaki bu eserler F.S. Bayazitova'nın *Gomernin Öç Tuyl* [8], Ç.Z. Çetin'in *Tatar Türklerinin Gelenek ve Görenekleri* [9], Rasilya Karimova'nın *Müslüman Tatarlarda ve Kreşinlerde (Hristiyan Tatarlarda) Geçiş Dönemleri (Doğum, Evlenme, Ölüm)* [10] adlı çalışmalarıdır. Ancak bunlar Tatarların geçiş törenleri ile ilgili önemli çalışmalar olmakla birlikte makale sınırlarını aşacağı düşüncesiyle derlenen malzemenin söz konusu

eserlerdeki bilgiler çerçevesinde bir değerlendirilmesi yapılmamıştır. Bunlar daha sonraki çalışmaların konusu olarak not edilmiştir. Bir diğer konu kaynak kişilerin doğumla ilgili olarak aynı bilgiler vermiş olması sebebiyle her verinin ardından kaynak kişiler ayrı ayrı gösterilmemiştir. Makale sonunda yer alan kaynak kişi listesinde yer alan isimler derlenen malzemeler konusunda aynı bilgileri vermektedirler.

Doğumla İlgili İnanmalar

Doğum insan hayatının en önemli geçiş dönemlerinden biri olarak çevresinde birçok ritüelin, inancın, geleneğin teşekkül ettiği önemli bir olaydır. Sedat Veyis Örnek klasik çalışması Türk Halk Bilimi adlı eserinde “doğum hemen her zaman mutlu bir olay olarak kabul edilmiştir. Dünyaya gelen her çocuk, sadece anne ve babasını değil, aynı zamanda akrabaları, komşuları, soyu ve sopyu da sevindirmiştir. Çünkü her doğum ailenin, akrabaların, soyun ve sopyun sayısını arttırmaktadır; sayı artışıysa gücün, dayanışmanın artması demektir. Özellikle küçük topluluklarda ve etnik gruplarda aileler, nüfuslarının çokluğu oranında kendilerine güçlü ve dayanıklı hissetmektedirler. Yaygın olan ‘çocuk ailede ocağı tütürür’ sözü de toplumun değer yargısını açığa vurmaktadır” [11, s. 131] ifadeleriyle toplumun doğumun önemini ortaya koymuştur. Doğum ile dünyaya gelen çocuğun hem toplum hem de aile için önemi dikkate alındığında hem öncesi ve sonrası ile doğum hadisesi hem de yeni doğan çocuğun sağlıklı bir şekilde hayatına devam etmesi için birçok inanç, büyüsel uygulama, inanç, olağanüstü varlık da ortaya çıkmaktadır [bk. 12]. Bu konular ayrıntılı bir şekilde birçok çalışmaya konu olmakla birlikte bizim makalede bu tür bir analitik tahlile girme amacımız yoktur. Bu durum çok daha geniş kapsamlı çalışmaları gerektirmektedir.

Doğum Öncesi

Çocuksuzluk bir kusur olarak görülmemektedir, çocuksuz kadın ve aile toplum tarafından dışlanmamakta bu durum Allah’ın bir takdiri olarak kabul edilmektedir.

Sürekli çocuğunu düşüren bir kadına *ebe* ya da *nene* adı verilen kadınlar yardımcı olurlar. Tam anlamıyla uygulanan bir pratikten bahsedilmez. Hamile iken ağır kaldırmamaları vb. söylenir. Günümüzde bu geleneksel yöntemler de terkedilmiştir. Artık hamilelik ile ilgili sorunlarda doktora başvurulmaktadır.

Hamile kadına *avırlı kadın* ya da *kümenli kadın* adı verilmektedir.

Çocuğun güzel olması için anne karnındayken Yusuf Suresi okunur. Kadın hamile iken bu sure okunursa çocuğun güzel ve ahlaklı olacağına

inanılır. Doğacak çocuğun çirkin olmaması için hamilelik süresince bazı hayvanlara bakılmaması gerektiğine inanılır.

Çocuğun cinsiyetini anlamak için herhangi bir pratik yoktur. Ancak zaman zaman kadının boğazına bakıldığı yuvarlak ise çocuğun kız olacağına dair bir inanç bulunmaktadır.

Hamilelik sırasında et çok yenirse çocuğun erkek, meyve çok yenirse kız olacağına inanılmaktadır. Aş ermeye *aş saylanu* denilmektedir. Aş saylanu 4-5 ay kadar devam etmektedir.

Çocuğun kız mı erkek mi olması istendiğinde ne yapılması gerektiğine dair soruya kaynak kişilerin verdiği cevaplar ilgi çekicidir: Cenab-ı Hak ne verirse ona razıyız, kızını da erkeği de o verir, diye eklerler. Hayrın erkekten mi kızıdan mı geleceğinin bilinemeyeceğini, bu sebeple kız ya da erkek olsun diye bir ayırmda bulunulmaması gerektiğini, Allah ne verirse koşulsuz olarak buna razı olunması gerektiği yönünde telkinde bulunulur.

İlk çocuk doğduğunda çocuğun hazırlıkları daha çok kız tarafınca yapılır. Çocuğun yorganını, yastığını, giyim-kuşamını vb. kız tarafı hazırlar. Erkek tarafı da birtakım hazırlıklar yapar.

Doğum Sırası

Doğum yaptıran kişiye *kindik ebisi* adı verilir. Gerekli hazırlıkların yapılmasından sonra doğum esnasında ebe ve yardımcısı gele gele diye bağırır. Çocuk doğduktan sonra göbeği kesilir ve yıkanır. Kindik ebisine çocuğun babası hediyeler verir. Doğumun yapıldığı odada doğum yapacak kadın, kindik ebisi ve kindik ebisinin yardımcısı bulunur.

Doğum esnasında zorlanma söz konusu ise hemen bir muska yazılır. Muskada ayet ya da dualar yazılıdır. Bu muska buruşturulup suyun içine atılır ve bu su doğum yapacak kadına içirilir. Kadın bu suyu içtikten sonra doğumun kolay olacağına inanılır.

Doğum Sonrası

Çocuk bazen yüzünde bir zar ile dünyaya gelir. Bu zara *yüzlük* adı verilir. Yüzlüğü aldıktan sonra onu duvara ya da bir yere yapıştırırlar. Yüzünde yüzlük ile doğan çocuğun büyüyünce onun merhametli olacağına inanılır. Haramdan, kötü alışkanlıklardan, ahlaksızlıklardan kaçınacağı söylenir.

Çocuk doğduktan sonra gelen parçaya *songuluk* denir. Songuluk düşünce alıp yıkanılır ve bir yere gömülür. Bağlamadan veya herhangi bir düğüm atmaktan gömülür. Eğer çocuk ölü doğmuş ise songuluk adı verilen bu parça kefenlenerek gömülür.

Çocuğun göbeğini kindik ebisi keser. Göbek bir taş ya da kiremit parçasının üzerine konularak kesilir. Göbek uzun ise çocuğun okumuşlu,

B. Bayram, S. Dana. Manisa İli Gürsu Köyü Tatarlarında Doğum Adetleri

bağırır, gür sesli olacağına inanılır. Zaman zaman göbeğin doğum yapan kadın tarafından kesildiği de görülür.

Şimdi uygulanmayan bir geleneğe göre çocuk doğar doğmaz güzelce yıkanır ve her tarafı tuzla güzelce ovulur. Bu işlem tuzların bütün vücuduna yapışmasına kadar devam eder. Ardından tuzlar vücuttan düşene kadar biraz beklenir. Bu uygulama çocuğun pişik olmasını engellemek içindir.

Doğumda kadın çok kan kaybetmişse kadının yatağının altına kum konulur. İnanca göre bu kum kadının kanını toplayacak ve kanama duracaktır. Kanama devam ederse kadının karnına buz konulur.

Doğum yapmış kadına *lohusa* denir. Geleneğe göre kadın doğumdan sonra hamama sokulur. Hamamdan sonra da kadına çay ikram edilir.

Çocuk sarılıp kundaklandıktan sonra ilk önce babasının kucağına verilir. Babaya ilk müjdeyi verene para ya da hediyeler verilir.

Doğan çocuk sabırlı olsun, beklemesini bilsin diye hemen emzirilmez. Çocuk doğumundan üç ezan geçtikten sonra emzirilir.

Çocuğun ismi anne, baba ya da dedesi tarafından anne iyileştikten sonra verilir. İsim vermek için annenin iyileşmesi şarttır. Çocuğun ismi üç defa ezan okunduktan sonra molla tarafından kulağına fısıldanması şekliyle verilir.

Genel olarak çocuğa verilecek ismin ve anlamının İslam'a uygun olup olmadığına bakılır. Yakın zamana kadar bu gelenek güçlü bir şekilde korunmuştur. Genel olarak Kuran'ı Kerim'de geçen ve İslamî isimler seçilir. Bunlar arasında Zilhicce, Abdülkadir, Kerim, İbrahim, Harun, Eyüp, İlyas, Davud, Hamza, İsmail, Abdurrahman, Muharrem, Yusuf, Ömer yaygındır.

Çocuk ölümlerinin çok olduğu aileler de yeni doğan çocuğa Dursun adı verildiği tespit edilmiştir.

Kız ya da erkek çocukların doğumunun kutlanmasında farklılıklar ciddi bir şekilde görülme de erkek çocuğu için yapılan kutlamaların kız çocuğu için yapılan kutlamalara göre daha coşkulu olduğu söylenebilir.

Bebişey adı verilen bir gelenek bulunmaktadır. Bebek çayı anlamına gelir. Bebek çayı yapılıp tek seferde aile büyükleri, akrabalar ve komşular çaya çağrılır. Gelenler eli boş gelmezler, genel olarak bir metre kadar basma, giyim kuşam eşyası vb. hediyelerle gelirler. Çocuğun annesi de yiyecekler hazırlar ve bütün köye ikramda bulunur. Bebek çayının yanına *beliş*, *tıtmaç* gibi Tatar mutfağına ait yemekler hazırlanır. Bununla birlikte *bebek toyu* düzenlenir. Duyan ve davet edilen herkes bu toya katılır.

Doğumun kırkıncı gününde kırklama töreni gerçekleştirilir. Çocuğun yıkanacağı suya bir altın kırk defa batırılıp çıkarılır. Bunun sebebi ileride

zengin olması içindir. Kırklama için Tatarca bir ad kullanılmamaktadır. Kırklama işine kindik ebisi katılmaz, çocuğun nineleri yer alır.

Kırkı çıkana kadar annenin ve çocuğun özellikle geceleri dışarı çıkmaları sakıncalı ve kaçınılması gereken bir durumdur. Kırk gün dolana kadar bebeğin eşyalarının dışarıda bırakılmaması gerektiğine inanılır.

Bebek ile annenin tek tek ziyareti yerine köyün toplu bir şekilde ziyareti söz konusudur. Bu toplu ziyaret yukarıda geçtiği üzere bebek çayında gerçekleştirilir.

Kırkı çıkana kadar anne ile çocuk evde yalnız bırakılmaz.

Lohusalık döneminde kadının yastığının altına bir bıçak konular. Kırk basması inancı eskisi kadar güçlü olmasa da varlığını devam ettirmektedir.

Albastı inancı halen hatırlanmakla birlikte bu yeni nesil arasında unutulmaktadır.

Doğumdan sonra annenin sütü gelmezse çocuğu akrabalarından biri emzirir. Bu kişi özellikle seçilmemekle birlikte toplum için başkalarının çocuğunu emziren kişiler de bulunmaktadır. Çocuğu başkasının emzirmesi için babanın izni de şarttır.

Annenin sütü azalırsa sütünün artması için fasulye yedirilir.

Çocuğun giydiği eşyaların yıkandığı suyun gece gece dışarıya dökülmemesi inancı vardır.

Ölü doğan ya da doğduktan sonra ölen çocuk kefenlenir ve normal bir cenaze nasıl gömülüyorsa o şekilde gömülür.

Çocuk doğururken ölen kadın da halk arasında şehit olarak nitelendirilir.

0-1 yaş arası çocuklar beşikte yatırılır. Bu beşiklerin yapımında tahta kullanılır. Dört köşeli olan bu beşikler dikdörtgen biçimindedir. Üzerinde cibinlik yani sineklik bulunur.

Boş beşiğin sallanması hoş karşılanmaz. Eğer boş beşik sallanırsa çocuğun ağlak olacağına inanılır. Ya da boş beşik sallanırsa perinin gelip beşiğin içine yatacağına inanılır.

Çocuk omzundan başlanarak sadece başı açık kalacak şekilde kundaklanır. Çocuk bir yaşına basana kadar *tipsiz iştan* denilen giysi giydirilir. Ayağına *papiy* adı verilen bir ayak giyimi giydirilir.

Çocuk uykusunda gülerse ya da ağlarsa eve misafir geleceğine inanılır. Yine çocuğun uykusunda gülüyor olması pirişterleri yani melekleri görüyor olduğuna inanılır.

Çocuk iki bacağı arasından bakarsa bu durum onun bir kardeş istediği anlamına gelir.

Çocuğun tırnağı ilk olarak doğumundan altı ay sonra kesilir. Tırnaklar kesildikten sonra atılmaz saklanır.

B. Bayram, S. Dana. Manisa İli Gürsu Köyü Tatarlarında Doğum Adetleri

Kız ya da erkek çocuğu fark etmez her ikisinin de saçları doğumundan bir hafta sonra kesilir.

Çocuğun ilk dişinin çıktığını gören ve bunu müjdeleyen kişiye hediyeler verilir. Ama ilk dişi gören annesi ise ona hediye verilmez.

Sonuç

Gürsu köyünde yaşayan Tatarların doğumla ilgili geleneklerinin bazıları iki temel faktör dolayısıyla unutulmuş ve unutulmaktadır. Bunlar yerli Türkiye Türkü nüfusla etkileşimin giderek artıyor olması diğeri de modern dünyanın getirmiş olduğu imkânlar. Öncelikle çevre köylerin yerli Türkiye Türkü köyleriyle çevrili olması sebebiyle Tatar Türkçesinin kullanımının özellikle genç nüfus arasında giderek azalması ve geleneklerin dışa açılmayla birlikte değişmesi ve dönüşmesidir. Bu durum öncelikle terminolojinin değişimine daha sonra geleneklerin karışıp birleşmesine yol açmaktadır. İkincisi ise gelişen teknoloji sebebiyle özellikle batıl inanç olarak ya da hurafe olarak adlandırılan inanç ve uygulamaların ortadan kalkmasıdır. Yine de bu çalışmada sunulan malzemelerden anlaşıldığı kadarıyla geleneklerin önemli bir bölümü günümüze kadar korunmuştur. Daha derinlemesine yapılacak derleme ve Rusya'da yaşayan Tatarların benzer konulu gelenekleriyle yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar Gürsu köyündeki mevcut inanç ve uygulamaların daha iyi değerlendirilmesini sağlayacaktır.

Kaynak Kişiler

Fikriye Uygun, 75, Gediz, Ev hanımı.
Makbule Oykun, 79, Gediz, Ev hanımı.
Merziye Yılmaz, 66, Gediz, Ev hanımı.
Naime Akara, 54, Gürsu, Ev hanımı.
Zilhicce Demirel, 70, Gediz, Ev hanımı.

KAYNAKÇA

1. Belmerze, Ferah. Çifteler İlçesi Kazan Tatar Ağzı. Eskişehir, 2018 (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
2. Özkan, Fatma. Osmaniye Tatar Ağzı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
3. Şahin, Cemile. XIII. Yüzyıldan Günümüze Eskişehir Yöresinde Tatarlar, Ankara, 2011. (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi)
4. Devlet N. Rusya Mültecileri Uzak Diasporaya Savrulan Tatarlar, İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları., 2017. -264 s.
5. Ekici, Metin. Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri. Ankara, Geleneksel Yayınları, 2004.

6. Çobanoğlu, Özkul. Halkbilimi Araştırma Kuramları ve Yöntemleri Tarihine Giriş. Ankara, Akçağ Yayınları, 2005.
7. Goldstein S. Kenneth. Sahada Folklor Derleme Metotları. (Çev. Ahmet E. Uysal). Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
8. Bayazitova F.S. Gmernin Öç Tuı, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1992. -295 s.
9. Çetin Ç.Z. Tatar Türklerinin Gelenek ve Görenekleri, 2009. – 160 s.
10. Karimova, Rasiya., Müslüman Tatarlarda ve Kreşinlerde (Hristiyan Tatarlarda) Geçiş Dönemleri (Doğum, Evlenme, Ölüm), Kocaeli, 2017. (Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
11. Örnek, Sedat Veyis. Türk Halkbilimi. Ankara, Kültür Bakanlığı, 2000.
12. Асıpayамлі, Орһан. Түркіе’де Doğумла İlgili Ädet ve İnanмаларın Etnolojik Etüdü. Ankara, Sevinç Matbaası, 1974.

Түйіндеме

Бұл мақалада Түркия Республикасының батыс бөлігінде орналасқан Маниса қаласы, Алашехир ауданы, Гурсу ауылында тұратын татарлар арасында бала тууға байланысты дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар қарастырылады. Гурсу - бұл Қазан татарлары қоныс тепкен ауыл, яғни тұрғындарының басым бөлігі татарлардан тұрады. Олардың Құтахия провинциясының Эфенди Көпрүсү ауылында тұратын кейбір туыстары белгілі бір дәрежеде Гурсу ауылы татарларының тілін, салт-дәстүрін сақтай алды. Гурсу ауылы татарларының нәрестенің дүниеге келуіне байланысты дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары экспедиция барысында жиналған материалдар негізінде қарастырылады. Зерттеу жұмысының барысында осы аймақтағы татар мәдениетінің болашағы туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: Түркиядағы татар мәдениеті, Түркиядағы татарлар, Гурсу татарлары, өтпелі салт-жоралар, Гурсуға өту рәсімдері
(Б. Байрам, С. Дана. Маниса қаласының Гурсу ауылында тұратын татарлар арасында бала тууға байланысты дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар)

Аннотация

В данной статье рассматриваются традиции и обычаи связанные с родами у татар, проживающих в деревне Гурсу, района Алашехира, города Манисы, расположенного в западной части Турецкой Республики. Гурсу - это деревня, в которую казанские татары эмигрировали и осели в тех краях. Население деревни составляют татары. Часть родственников, поселившихся в селе Эфенди Копрюсю города Кутахья, в некоторой степени, сумели сохранить язык, обычаи и традиции татар деревни Гурсу.

Традиции и обычаи связанные с родами у татар деревни Гурсу, будут рассматриваться на основе собранных экспедиционных материалов. В результате этих оценок, будет сделан вывод, о будущем татарской культуры в данном регионе.

Ключевые слова: татарская культура в Турции, татары в Турции, татары Гурсу, ритуалы перехода, ритуалы переходов в Гурсу
(Б.Байрам, С.Дана. Традиции и обычаи связанные с родами у татар, проживающих в деревне Гурсу, города Манисы)

H. Çetin

Öğretim Görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan,
Kazakistan (e-mail: halil.cetin@ayu.edu.kz)

Türk Kültüründe Tek Kişilik Folklor Örnekleri

Özet

Folklor, bir halkın yaşam biçimini, davranışını, söz ve hareketlerini içine alan geniş bir kültür hazinesidir. Bu kültürel hazine birçok aktarıcı ve taşıyıcı kişiler aracılığıyla geçmişten günümüze kadar değişim ve dönüşüm içerisinde varlığını sürdürmektedir. Kültür, bir halkın gelecek kuşaklara aktardığı ve taşıdığı kıymetli bir hazinedir. Bu süreçte kimi zaman kitlelerce kimi zaman da bireysel olarak kuşaktan kuşağa aktarılıp taşınmıştır. İşte bu bireysel taşıyıcılar aracılığıyla kültürlerarası etkileşim yaşanmış ve kültürel değişimler oluşmuştur. Dünyada folklorun farklı alanlarında birçok derleme ve inceleme çalışmaları yapılmıştır. Dünyada tek kişilik folklor üzerine de bazı çalışmalar yapılmıştır. Biz bu çalışmamızda Türk kültür tarihi içerisinde tek kişilik folklorun nasıl ve nelerle uygulandığını ele aldık. Çalışmamızda, her bir insanın kültür taşıyıcısı olarak halk kültüründeki yeri nedir konusunu değerlendirdik. Geçmişte ve günümüzde tek kişilik kültür taşıyıcılarının folklordaki rolü nedir? İnsanlar, halk kültürünü günlük yaşamlarında nasıl tek başlarına yansıtır? Bu gibi sorular üzerinden tek kişilik folklor örneklerini değerlendirdik. Çalışmamızın konusu, insanların yaşamlarında, davranışlarında, seyahatleri sonucunda elde ettikleri bilgileri aktarıp taşıması, bireysel olarak yansıtması ve günlük yaşamlarındaki uygulamalarının incelenmesi olacaktır. Âşıklık, meddahlık ve gündelik yaşamımızda karşılaştığımız tek kişilik folklor örnekleri bağlamında ve bu üç başlık üzerinden çalışmamızı değerlendirdik.

Anahtar Kelimeler: Folklor, Türk Kültürü, Tek Kişilik Folklor, Âşık ve Meddah

H. Çetin

Teacher, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan,
Kazakhstan (e-mail: halil.cetin@ayu.edu.kz)

Single Personal Folklore Examples in Turkish Culture

Abstract

Folklore is a vast cultural treasure that includes people's life style, behavior, words and actions. This cultural treasure has existed in transformation and flooring from past to present through many transmitters and carriers. Culture is a precious treasure that people convey and carry to the next generations. In this process, it was transferred to the generations by the masses, and sometimes individually. Intercultural interaction and cultural changes have occurred through these individual carriers. Many compilations and studies have been made in different fields of folklore in the world. Some studies have been made on single folklore in the world. In this study, we will examine how and what is applied to single folklore in the history of Turkish culture. In our paper, we will evaluate the role of

each person as a cultural carrier in folk culture. What is the role of folklore in single-person culture carriers in the past and today? How do people reflect the folk culture in their daily lives? We will evaluate single-person folklore samples through such questions. The subject of our study is to convey and transfer the information obtained as a result of people's lives, behaviors and travels, to reflect individually and to examine their practices in their daily lives. We evaluated our work on these three topics in the context of minstrel, folklore and examples of single folklore we encounter in our daily lives.

Anahtar Kelimeler: Folklore, Turkish Culture, Solo Folklore, Minstrel show

Giriş

Tek kişilik folklor, gündelik yaşamımızda bazı kültürel pratiklerin bazen kişinin kendisinin yaratması veya bir başkasından duyması sonucu onu taşıması ve aktarmasıdır. Gündelik yaşamda insanların davranışlarını, düşüncelerini ve hareketlerini etkileyen birçok kültürel unsur vardır. Birçoğumuz hayatımızda bir iş yaparken ya da bir şeyler yapmak isterken birtakım inançsal folklor unsurlarını gerçekleştiririz. Örneğin eve girerken evin kapısını sol elle değil, sağ elle açma; kahve falı bakma; halk hekimliği yapan kadınların tedavi yöntemleri gibi daha birçok folklorik unsurlar gösterilebilir. Dünyanın birçok yerinde buna benzer tek kişilik folklor örnekleri vardır. Her insan bir kültür taşıyıcısıdır. Çünkü o kişi, yaşadığı yerin kültürel özelliklerini bazen kendi ülkesi içindeki farklı yerlere giderek başka bir yerde onu aktarır taşıyabilirken, bazen de bir başka ülkeye giderek bu folklor taşıyıcılığı ve aktarıcılığı sağlamış olur. Tek kişilik folklor kısaca, “olayların bir repartuvarını sağlar ki bu da beyin gelişimini, davranışını ve onların sahnelerini pratik etmek için bir plandır” [1, s. 448].

Türk kültüründe topluluk içerisinde ya da belirli bir grup karşısında icra edilen anlatılar tek kişi olarak da icra edilebilir. Bu tek kişilik gösteriler ya da anlatılar Türk kültürünün zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Günlük yaşamımızda karşılaştığımız olaylar karşısında verdiğimiz tepkiler, davranışlar, inanışlar bize tek kişilik folklor örneklerini sunabilir. İnsanların yaşamlarında sergiledikleri tek kişilik folklor örnekleri nelerdir? Tek kişilik gösteriler ile halk kültürünün bazı geleneklerini nasıl yansıtmış olurlar? Tek kişilik icralar halk kültürünü nasıl canlı tutar? Bu konuları bu çalışmada değerlendirmeye çalışacağız.

Dünyanın bütün medeniyetleri, birbirleriyle kültürel ve ekonomik alışveriş yoluyla beslenerek zenginleşmiştir. Türk medeniyetinin eski Sümer, Elam, Akad, Çin, Hint, Arap, Fars, Bizans, Slav, Anglo-Sakson, Germen ve Roma medeniyetleri ile teması, Türk halklarının egemen kültürüne zenginlik katmıştır. Bugün, Türk medeniyeti denildiğinde, Türk

halklarının dili, maddi ve manevî değerler bütününe toplamı anlaşılır” [2, s. 273].

Türk kültür tarihi içerisinde önemli seyyahlar ve tüccarlar yaptıkları geziler sonrası yazmış oldukları eserler açısından bir kültürün bir başka yerde ve zamanda yayılmasını ve anlaşılmasını sağlayan kültür taşıyıcılarıdır. Bu kişiler gezmiş oldukları yerlerdeki farklı kültür unsurlarını eserlerinde kaleme alarak sonraki kuşakların bu eserler üzerinden o yer ve bölgenin kültürünün anlaşılmasını sağlaması bakımından önemlidirler. Bunlara, Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi gibi seyyahları örnek verebiliriz. Bu Türk seyyahların yanı sıra ticaret yapan kişilerin hatıralarından oluşan eserler de vardır. Bu eserlerden birisini yazan Süleyman el-Tâcir, Çin kültürünün âdetleri hakkında örnekler verirken şöyle söyler: “Ölüleri için üç yıl ağlarlar. Ağlamayana, kadın olsun, erkek olsun, ağaç sopa ile vururlar. Ölüyü Araplar gibi mezara gömerler. Onun yiyip içtiğine inanırlar” [3, s. 28]. X. yy. Türklerin tarihini ve kültürünü yansıtan bir eser olan İbn Fadlan Seyahatnamesi de tek kişilik kültür aktarımı için önemli bir kaynaktır. İbn Fadlan Seyahatnamesinde birçok seyyah ve gezgin hakkında bilgiler verip onların kültür aktarımındaki örneklerini. Bu da birçok seyyahın hatıralarını aktarıp anlatması, o kültürü bir başka yere taşıması, o kültürün bir parçası olarak yaşamasını devam ettirmesi de tek kişilik folklor örneği teşkil etmektedir. Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü gibi ister tüccar olsun ister seyyah olsun hatıralarından ve gezi yazılarından oluşan bu eserleri yazıp gelecek kuşaklara o bölgenin kültürünü aktarması açısından tek kişilik kültür taşıyıcı rolünü üstlendiklerini söyleyebiliriz.

Seyyah ve tüccarların yanı sıra bir de bazı keşişler de tek kişilik kültür taşıyıcılarıdır. Bunlardan birisi olan Simon De Saint Quentin gezmiş olduğu bölgelerden birisi olan Tatar yurdunun giyimi hakkında gördüklerini, “Onların günlük ve tören giysileri şöyledir: hangi renkte olursa olsun onların şapkaları vardır... Tatar giysisi çoğu kez siyah renklidir. Sol yanda, giyilmeden önce, önde, üst bölümde eşit şekilde bir yandan diğer yana uzanarak ve dizden aşağı inmeyerek, göbekten ayrılmış ve açılmıştır... Tatarların başka insanlardan ayırt edildiği özel giysi biçimi budur.” [4, s. 21-22] şeklinde ifade ederek o dönemin giyim kültürü hakkında bize bilgilerin ulaşmasını sağlaması açısından bu keşişi tek kişilik kültür taşıyıcısı olarak görebiliriz.

Türk toplulukların yarı göçebe yaşam şekilleri sözlü kültürün zengin bir yapıya bürünmesine sebep olmuştur. Türk kültür ekolojisi içerisinde barındırdığı destanlar, efsaneler, masallar, şiirler, atasözleri ve deyimler gibi daha birçok sözlü ya da yazılı kültür türlerine sahiptir. Bu türler dönemin

anlatıcıları tarafından savaşlar, av merasimleri, doğum, ölüm ve kahramanlık gibi konularda yapılmış olan anlatımlar sayesinde Türk kültürünün bazı tek kişilik taşıyıcılarını ortaya çıkarmışlardır. Tek kişilik kültür taşıyıcıları; şamanlar, kamlar, ozanlar, âşıklar, meddahlar ve günümüzde bunların biraz değişime uğramış haliyle tek kişilik gösteri yapan standupçılar, türkücüler ve şarkıcıları diyebiliriz. Bunların yanında insanların günlük yaşamda da yaptıkları bazı kişisel durum ve davranışlar halk bilimine örnek teşkil edebilir. Bütün bu tek kişilik anlatıcılara ya da göstericilere baktığımız zaman gelecek kuşaklara Türk kültürünü aktaran ve yaşatan kişilerdir diyebiliriz.

Her insan bir kültür taşıyıcısıdır. Bizim korkularımız, dualarımız, büyülerimiz övgülerimiz ve atasözlerimiz gibi kültür unsurları, yalnız kaldığımızda bazen uyguladığımız tek kişilik folklor örnekleridir. Bazen de âşik anlatımlarındaki kişisellik İlhan Başgöz'ün "Bazen âşığın icrası başka kişilerce yeniden yaratılıyor ve bunun sonucunda ortaya halk türküsü, destanı vb. türler çıkıyor" [5, s. 153] diyerek onların tek kişilik kültür yaratıcıları olduklarını söyler. Halk ya da bir topluluk karşısında icra edilen türlerin, bazen anlatıcının topluluğun durumuna göre icrasında bazı değişimlere uğradığı görülmektedir. Bu değişim de anlatıcının yeni bir versiyon ortaya çıkarmasını sağlar. Bu durumda anlatıcı, o türün farklı anlatımlarını oluşturur ki böylece halk kültürü hem zenginleşmiş olur hem de anlatıcılar sayesinde kültür taşıyıcılığı rolü gerçekleştirilmiş olur.

İnsanlar günlük yaşamlarında başlarına bir olay geldiğinde dua ederler ya da onu bir atasözü ile ifade ederler. İşte bu da tek kişilik folklor örnek bir durumdur. Örneğin arkadaşımız umutsuz bir konu hakkında yaşadığı bir olayı bize anlattığı zaman biz ona atasözü ile cevap veririz. Bunun yanında bir milli piyango almaya gittiğimiz zaman bizim için uğurlu sayıları seçeriz. İşte bunlarda atasözü, uğur ve uğursuzluk geleneğini yansıtan tek kişilik folklorun örnekleridir. Ayrıca günlük yaşamımızda bizim için şanslı gördüğümüz bazı eşyalar, inançlar veya giysiler olabilir. Kimi sporcularında maça çıkmadan önce giydikleri zaman kendilerine şans getireceğine inandıkları ayakkabı veya formaları vardır. Futbolcuların olduğu gibi stadyumlara giden taraftarlarında takımının kazanacağına inandıkları uğurlu totemleri vardır. Bütün bunlar gibi topluluk veya küçük bir grup içerisinde dahi tek kişilik folklorun yapılabileceğini gösteren örneklerdir.

İnsanların giydikleri giysiler ya da elbiseler de tek kişilik folklor örneğini temsil eder. Örneğin bir ege efesi üstte işlemeli cepkenini, başında fes üzerine sarılmış borkünü, ayağında desenli yününü giyip başka bir yere

H. Çetin. Türk Kültüründe Tek Kişilik Folklor Örnekleri

ya da eğlenceye gittiğinde kendi yöresinin giyim kültürünü de taşımış olur. Bu yöresel kültür, taşıyıcı ve aktarıcı kişi aracılığıyla başka yerlerde de bilinir. Bu yüzden ki her insan ister topluluk karşısında olsun isterse de toplum içerisinde olsun tek kişilik eylem ve davranışları ile kültür taşıyıcılık rolünü gerçekleştirebilir.

Pazarlardaki satıcılar da tek kişilik folklor örneğini temsil edebilir. Ürünlerini satarken kendilerinin yaratmış oldukları maniler, bilmece, atasözleri ve deyimler gibi sözlü kültür ürünlerinin toplum içerisinde aktarılmasını ve yayılmasını sağlarlar. Bu durum başka yerlerden o pazara gelen kişilerce duyularak ya da öğrenilerek bir başka yöreye veya bölgeye aktarılmasını sağlayabilir. Pazar esnafı alış-veriş yaparken kullanılan dil hakkında İ. Gündoğdu Kayaoğlu, “Bakırcı esnafı ile bağlantılı olarak hurdacılar ve Kapalıçarşı’daki antikacılar arasında genellikle alış-veriş sırasında kullanılan dildeki bazı deyim, terim ve atasözleri... genel dilde yaygın olarak kullanılmaktadır” [6, s. 305] şeklinde ifade eder. Bu sebepten dolayı, bu kişiler hem dışarıdan gelenlere kültürel unsurlarımızı aktarır hem de farklı yöre ve bölgelerden gelen kişilere de yaşadıkları yörenin kültürünü aktarabilirler. Bu kişilerin aktarım yönünü dikkate aldığımız zaman toplum içerisinde tek kişilik kültür taşıyıcılık rolünü üstlendiğini söyleyebiliriz.

Toplumumuzdaki esnaf ve zanaatkarlar da tek kişilik kültür taşıyıcılarıdır. Zanaatkarlar yörelerinde öğrendikleri el sanatlarını bir başka bölgeye ya da farklı bir ülkeye giderek onları orada üretilip satmaları da kültür taşıyıcılığının örneklerini gösterir. Esnaflar ise yabancı kişilere sattıkları ürünler ve bu ürünlerin tarihi anlamlarını anlatmaları ve geleneksel işlevlerini aktarmaları bakımından tek kişilik kültür taşıyıcılığını üstlenirler diyebiliriz.

Türk kültür tarihi içerisinde Dede Korkut, Kaşgarlı Mahmut, Köroğlu, Karacaoğlan vb. gibi tek kişilik folklor taşıyıcıları Türk kültürün yayılmasında ve kuşaklara aktarılmasında önemli bir tek kişilik kültür hazineleridirler. İcra ettikleri veya yazmış oldukları eserler gelecek kuşaklara aktararak kültür ırmağının kaynağını oluşturmuşlardır. Bu kaynaktan beslenen kuşaklarda ozanlık, aşıklık geleneği bağlamında icralarını sürdürerek tek kişilik folklorun temsilcileri olarak görülebilirler.

Türk ruhunun pınarı olan Ahmet Yesevî’de geçmişten geleceğe akan kültür ırmağının en önemli temsilcilerindendir. Özkul Çobanoğlu, onun mesajlarını halka iletmesini, “Sanatkar ve bir yaşam mimarı olarak kopuzla icra edilen geleneksel ezgiler eşliğinde geleneksel şiir formu olan koşuk veya koşmaları kullanarak mesajlarını iletmiş” [7, s. 41] şeklinde ifade etmiştir. Yesevî’nin hikmetlerini gezerek halka anlatması ve yaşadığı

bölgenin kültürünü taşıması ve aynı zamanda farklı kültürlerin de birbirine geçmesini sağlaması açısından tek kişilik folklor örneğidir.

Meddahlık da tek kişilik kültür taşıyıcılığında mühim bir yer teşkil etmektedir. Ayrıca, günümüzde teknolojinin ve yaşam koşullarının değişimi sonucunda bazı değişimlere uğramış meddah türleri de oluşmuştur. Bu meddah türlerine örnek verecek olursak; Nejat Uygur, İsmail Dümbüllü, Erol Günaydın, Ferhat Şensoy, Münir Özkul, Cem Yılmaz, Ata Demirel gibi sanatçılardır diyebiliriz. Bunların yanında sanatçılar söyledikleri türkülerde, şarkılarda; kullandıkları deyim ve atasözlerinde halk kültürünü yansıtan eserler dile getirmişlerdir. Bunlara örnek verecek olursak: Barış Manço, Neşet Ertaş, Arif Sağ vb. gibi sanatçıları halk ozanı olarak değerlendirebilir ve tek kişilik folklor temsilcileri olarak da görebiliriz.

Buraya kadar halkbilimindeki tek kişilik anlatıların bazı örnekleri üzerinde durduk ve bundan sonra makalemizde, tek kişilik anlatı türlerini, günlük halkbilimi türlerinin bireysel olarak yansıtılmasını ve insanların günlük yaşamda karşılaştıkları birtakım olaylar karşısında verdikleri tepki, davranış ve inanışların halk bilimindeki yansımalarını anlatacağız.

Âşık

Bir milletin tarihî serüveni başladıktan sonra yaşamlarının bütününi oluşturan, onları başkalarından farklı kılan ve nesilden nesile aktararak gelen özellikler yaşadıkları toplumun milli kültürünü oluşturur. “En az bir, en çok beş kişinin tek veya karşılıklı olarak topluluk önünde yaptığı icraya dayanan âşıklık geleneği... Türk sözlü şiir sanatına dayalı olarak ozan-baksı geleneği, daha sonra da Anadolu sahasında âşık tarzı şiir geleneği” [8, s. 41] şeklinde Türk kültürü içerisinde varlığını sürdürmüştür. Bu oluşum içerisinde birçok âşık yetişmiştir. Yetişen bu âşıklar halkın kültürel yaşamını içselleştirmiş ve kendilerine has icra bağlamları ile sözlü kültür ortamında dinleyicilere sunmuşlardır.

Türk boylarınca şamanlar farklı görevler üstlenmeleri açısından toplum içerisinde de özel bir yere sahiptiler. Bunlardan bazıları hastalıkları iyileştirir, ölüm törenlerini yaptırır, av törenleri sonrası şiirlerini söylerler ve bunun gibi faaliyetleri icra ederlerdi. Bu görevler zamanla boylarda meydana gelen dinsel ve coğrafi değişiklikler sonrası değişime uğramış, ozan-baksı geleneğinin oluşumunu sağlamıştır. Bu gelenek Kazak, Kırgız, Tatar vb. Türk boylarının genelinde görülmektedir ve bu durumu Naciye Yıldız, “Kırgız halk edebiyatında *akanlar* ve *ırçılar*, destanların yanı sıra masal ve efsane anlatabilmekte, taktitler yapabilmekte, ata mirası şiirleri

ezberleyerek... anonim şiirleri de repartuvalarına alarak geleneği ve sözlü mirası gelecek nesillere taşıyabilmektedirler” [9, s. 377] şeklindeki anlatımında da görüldüğü gibi geleneğin bu kişilerin kültürel hazine olarak sonraki kuşağa aktarmalarını görmekteyiz. Yaşanılan değişimler sonrası ozanlar ile âşıklar halkın kültür hazinesini özümseyerek kopuz veya saz eşliğinde eğlencelerde, şöenlerde ve yuğ törenlerinde icra etmişlerdir. Bu icralara bakıldığı zaman halkın kültürünü bilen ve bunu da sanatsal icra bağlamında topluluk karşısında sergilemeleri tek kişilik folklorun örneklerini oluşturur.

Âşıklar Türk soyso-kültür yaşamında üstlendikleri görevler ve verdikleri mesajlar açısından önemli bir yere sahiptirler. Kazak destancılık geleneğindeki tolgav türündeki şiirlerde mesaj verilmesi örneğini Naciye Yıldız, “Tolgavlar, derin felsefi düşüncelerin, nasihatlerin ve ibret verici olayların dile getirildiği edebî türleridir” [10, s. 39] olarak anlatmaktadır. Bir başka açıdan mesajların âşıkların icralarında ortaya çıkışını ise Özkul Çobanoğlu, “Yaratıcı ve icracı dinleyicide uyandırmak istedikleri duygu ve düşünceleri gerçekleştirme amacına yönelik... geleneksel tavırlar ve bunlara bağlı olarak konuyu işleyiş tarzlarının her biri” [7, s. 13] şeklinde ifade ederek âşıkların edalarındaki farklı söylemler ve bazı söylemlerinde yeni bir oluşum meydana getirmeleri açısından âşıkların tek kişilik bir kültür taşıyıcısı olduklarını söylemiştir. Âşık ile dinleyici arasındaki etkileşimi Walter J. Ong ise: “Sözlü şiir (veya anlatı), ozan ile dinleyicileri ve söylenmiş şarkıların ozandaki anısı arasındaki etkileşimin ürünüdür” [11, s. 168] şeklinde ifade ederek bu kişilerin dinleyicilere yaratıcı özelliğiyle anlatı eserinin bazı yerlerini değiştirerek yeni bir anlatı yaratması ve onu başka ortamlarda farklı dinleyicilere anlatması tek kişilik folklor örneğidir. Âşığın icrasındaki ilk formunun değişip kendine has bir yeni bir yaratmayı Jack Goody, “Konuşmacı, daha önce samimi bir tarz içinde “öğretilen” ilk performansını icra ederken, kendine verileni saklar (veya doğaçlar) ve sonra kendi özgün versiyonunu üretir” [12, s. 113] şeklindeki ifadesinden de anlaşıldığı gibi âşık, yeni bir oluşum ortaya çıkarması ve bunu da daha sonraları anlatması yönüyle de kültür aktarıcısıdır. Âşıkların kahvehanelerdeki icralarının da eğlence kültürüne katkı sağladığını söyleyebiliriz. Bu eğlence ve sözlü kültür ürünlerinin topluma aktarılması aşamasındaki âşıkların rolü de tek kişilik kültür taşıyıcılığı özellikleri gösterir.

Dede Korkut sözlü kültür tarihi içerisinde en büyük âşıktır. “Kazak Kırgız efsanelerinde... Dede Korkut’a Korkut Bahşı denmesi de yine onun kopuzlu ve sazlı âşıkların piri, en büyüğü olarak kabul edilmesi” [8, s. 44-

45] geleneği Dede Korkut'un sözlü kültür dairesinde tek kişilik folklor temsilciliğinin en önemli göstergesidir. Dede Korkut'un soy soylayıp boy boylaması, şiirler icra etmesi, ad koyması, halkına yol gösterici bilge kişi olması, atasözü ve deyimleri kullanması gibi halk kültürünün aktarılması açısından kültür taşıyıcılığı rolü önemli bir yer tutmaktadır.

Meddah

Meddah, Türk kültür ekolojisinde güldürü ve taklit sanatının topluluk karşısında en güzel icralarından birisini sergileyendir. Meddah destanlar, hikâyeler, öyküler, efsaneler ve halkın gerçek olaylarını anlatıp canlandırması açısından kültür aktarımı için önemlidir. Özdemir Nutku meddahın özelliklerini "Meddah şairdir, tarihçidir, masalcıdır, efsane yazarıdır; o insanın hayal dünyasına giren bütün konulara değinir. O içinde bulunduğu yaşamı canlandıran gerçekçi bir hikâyecidir. Bunu yaparken de kendi halkının mizahını, duygularını, özlemlerini dile getirmede ustadır" [13, s. 46-47] şeklinde ifade ederek onun halk kültürü için önemini vurgulamıştır. Meddah, anlatımları ve canlandırmaları ile tek kişilik bir gösteri yapan ve yaşadığı kültürü kendine has icrasıyla kuşaktan kuşağa aktaran tek kişilik bir kültür taşıyıcısıdır.

Meddah, kahvehanelerde etrafına topladığı kişilere anlattığı hikâyeler ve yaptığı taklitlerle hem eğlendirmiş hem de kültürün devamlılığını sağlamıştır. Bu bağlamda meddah, yaşadığı ve duyduğu olayları halka aktararak kültür taşıyıcılığı rolünü üstlenmiştir.

Günümüzde meddah sanatçısı olarak değerlendirebileceğimiz: Münir Özkul, Erol Günaydın, Yılmaz Gruda, Metin Akpınar, Zeki Alasya, Cem Yılmaz, Ata Demirel, Ferhan Şensoy vb. kişilerdir. Bu sanatçılar halka geleneksel kültür unsurlarını kendilerine has yöntemlerle anlatmaktadırlar. Bu sebepten tek kişilik folklor örneği teşkil etmektedirler diyebiliriz. Nasıl ki âşık sazı ve sözü ile tek kişilik kültür taşıyıcısı özelliği gösteriyorsa, meddah da anlatımı ve taklitleri ile bu kültür taşıyıcılığını gelecek kuşaklara aktarma rolünü üstlenmiştir.

Buraya kadar tek kişilik folklor örnekleri verdik ve kısaca bunlardan bazılarına değindik. Bunun yanında âşık ve meddah konusunu tek kişilik folklor bağlamında değerlendirdik. Çalışmamızı üç ana temel üzerine oturtmuştuk. Bunlardan âşık ve meddah konusunu değerlendirdikten sonra çalışmamızın son aşaması olan günlük yaşantımızda karşılaştığımız ya da etkilendiğimiz tek kişilik folklor örneklerini değerlendirmeye geçebiliriz.

Günlük Yaşamdaki Tek Kişilik Folklor Örnekleri

İnsanlar günlük yaşamlarında mani söyleme, fıkra anlatma, türkü veya şarkı söyleme, inançları gereği yapmış oldukları bazı davranışlar gibi vb. konularda tek kişilik folklor örnekleri gösteririler.

Türk kültüründe mani söyleme geleneği farklı koşullarda ve durumlarda gerçekleşirdi. Ramazanda davulcular, düğünlerde kızların atışması, iki sevgilinin birbiri için söylediği maniler, köy yaşamında yapılan işlerde söylenen maniler gibi çeşitli söylem alanları bulunmaktadır. Maniler, halkın ruhunun bir yansımasıdır ve Türk toplumunun geleneğinin ve göreneklerinin izlerini bu dörtlükler içerisinde bulabiliriz. Bu manilerin bireysel olarak sokaklarda, eğlencelerde ve köy yaşamında icra edilmesi Türk kültürünün taşınması açısından da tek kişilik folklor örneği teşkil eder.

Fıkra, halk arasında bir güldürme ve düşündürme sanatı olarak kültür aktarımında rol oynar. Ünlü fıkra ustası Nasrettin Hoca, kültür ekolojisi içerisinde karşılaştığı zorluklara, haksız saldırılara karşı üstün gelerek ve anlatımları ile güldürme açısından tek kişilik folklor örneğidir diyebiliriz. Karadeniz fıkralarında Temel tipi oldukça yaygındır. Bu yaygınlığı B. Öztürk Bitik makalesinde, “Karadenizli Temel’in dünyaca bilinen ve sevilen kişi” [14, s. 72] olarak belirtmesi Türk kültürün Temel tipi ile dünyaya yayılmasını yani Türk kültürünün bireysel bir tip aracılığıyla başka bölge ve milletlere taşınması tek kişilik folklor örneğidir.

Sanatçılarda Türk kültürü ekolojisi içerisinde kültür taşıyıcılığı rolü açısından önemlidir. Söyledikleri türkü veya şarkılarda halk kültürünün izlerini taşırlar. Bu izler bazen ülke sınırlarını aşabilir. Duygu ve düşünceler sanatsal iletişim aracılığıyla halk arasında yayılmıştır. Daha sonra bu halk arasındaki popülerlik ülke dışına da çıkar. Bu ülke ve kültür tanıtımı Barış Manço gibi değerli sanatçılar sayesinde aktarılıp taşınır. Ayrıca, Neşet Ertaş, Arif Sağ Aşık Veysel, Özay Gönlüm, Muzaffer Sarısözen gibi halk kültürünü derleyen ve bunları eserlerinde kullanarak gelecek kuşaklara aktaran sanatçılar da kültür taşıyıcılarıdır. Buradan da anlaşıldığı gibi günlük yaşamımızın herhangi bir anında karşılaştığımız türküler ya da şarkılar, Türk kültür dairesi içerisinde değerlendirildiğinde bireysel olarak kültür akışının izlerini görebiliriz.

Türk kültüründe falcılık geleneği ve fal inancı oldukça yaygındır. İnsanların gündelik yaşamlarında geleceği ve bazı olayların gelişimini öğrenme merakı neticesinde günlük yaşamda fal önemli bir yer teşkil eder. Günümüzde bakılan çeşitli fal türlerini Kudret Emiroğlu “Bugün, kahve, iskambil falı gibi herkesin bakabildiği ama bazılarının usta olduğu günlük yaşama girmiş oyun fal karışımı fallar yaygındır” [15, s. 24] şeklinde ifade

ederek Şamanizm kültürünü günümüzde de bu tek kişilik folklor örneklerini, fal bakıcılarının yansıttığını görmekteyiz. Bazı fallardan sonra söylenenlerin olup olmayacağına dair bazı inançları K. Emiroğlu, “Pencereden bakıp, ilk geçen erkek olursa işim olacak” [15, s. 25] şeklinde belirtmiştir.

Yıldız falı bakma geleneğinin gündelik yaşamımızda yaygınlaşmasından sonra gazete ve dergilerde burçlar yayımlamaya başlamıştır. Bu gazete ve dergilerdeki burçlara bakarak o günümüzün nasıl geçeceği veya gelecekteki günlerinin nasıl olacağına dair bilgiler aldıkları bir yer olmuştur. Bu gazete ve dergilerin yanı sıra caddelerdeki kafelerde de fal bakma olayı sık görülen gündelik olaylar arasındadır. Örneğin Ankara’daki Karanfil Sokak’ta bu tür fal bakma yerlerine sıkça rastlayabiliriz. Bu sebepten dolayı fal bakıcıları da gündelik yaşamımızda karşılaştığımız tek kişilik folklor örnekleridir.

Gündelik yaşamımızda yine kirpiğin yüzümüze düşmesi ile ilgili fal bakma olayı da görülmektedir. Örneğin, bir arkadaşınızla otururken yüzünüze bir kirpiğiniz düşmüştür ve bunu gören arkadaşınız sizden bir dilek tutmanızı ve daha sonra bu kirpiğin hangi göz kapağınız tarafında olduğunu sorar. Eğer ki siz doğru tahmin ederseniz dileğinizin gerçekleşeceğini size söyler. İşte yine bu bağlamda halk arasında yaygın olarak karşılaştığımız bu fal bakma durumu da gündelik yaşamdaki tek kişilik folklor örneklerinden birisidir diyebiliriz.

Türk kültür tarihi içerisinde olağanüstü varlıklara inanma durumu da günlük yaşamımızda sıkça karşılaşılan olaylar arasındadır. Özkul Çobanoğlu olağanüstü varlıkları, “Türk halk kültüründe varlığına inanılan olağanüstü yaratıklar arasında, Ağırılık, Karabasan, Congoloz, Erkebit, Hırtık, Kul, Hınkur Munkur, Cadı Çarşamba karısı, Gelincik, Sarıkız, Yol Azdıran, Kara Ura ve Demirkıynak gibi varlıklar” [16, s. 142] olarak belirtmiştir. Bu olağanüstü varlıkların içinden karabasan ile ilgili halk arasında bazı anlatımlar vardır. Bunlardan birisini Engin abi şöyle anlatmaktadır: “Ne zaman çok yemek yesem ve sıkıntılı zamanlar yaşasam o gece yattığımda karabasan ile uğraşırım” (KK2) şeklinde söylerken Fikri abi ise; “Yatış pozisyonu ile ilgili olduğunu düşünüyorum ve o pozisyonda yani hazır ol pozisyonunda uyduğum zaman olduğunu söyleyebilirim” (KK4) gibi ifade ediyor. Tabi bir de Hüseyin abi farklı bir şekilde bu durumu; “Abdestsiz yatanların genellikle bu karabasan ile karşılaşırılar” (KK1) şeklindeki ifadelerinden de anlaşıldığı gibi toplum içerisinde bazen psikolojik bazen de duyulan inanç gereği bir konu hakkında farklı düşünceler ve yorumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu düşünceler bağlamında

H. Çetin. Türk Kültüründe Tek Kişilik Folklor Örnekleri

da değerlendirdiğimiz zaman bu anlatımlar da tek kişilik folklor örneğini oluşturur diyebiliriz. Çünkü halk arasında bunların yaşandıktan ya da bir başka kişiden duyulduktan sonra farklı kişilere anlatılması böyle bir kültürün bireysel olarak toplum içerisinde yayılmasını sağlaması da savunduğumuz duruma örnek teşkil eder.

Türk kültür ekolojisi içerisinde önemli tek kişilik folklor örneklerinden birisi de halı dokuyan kişilerdir. Türk boyları, farklı milletlerin sanat ve kültürleri ile etkileşimde bulunmalarından dolayı zengin bir kültür mirasına sahiptir. Bu kültürel miras genç kızların, kadınların gönüllerindeki kültürel zenginlikler, hayaller ve duygular, yöresinin kültür izleri gibi vb. motifler Türk halılarında ilmik ilmik işlenmiştir. Bazen tek kişinin bazen de birden fazla kişinin dokuduğu bu halılar Türk kültürünün aynasıdır diyebiliriz. Anadolu'da ve Türk boylarında dokunan halılar Türk kültürünün dünyaya aktarılması açısından oldukça önemlidir. Türkiye'de Isparta, Uşak, Sivas, Konya gibi iller halıcılıkta önemliken, Türk dünyasında Teke-Türkmen halıları önemlidir. Bir genç kızın ya da kadının el emeği göz nuru ile dokuduğu gelenek ve göreneklerimizden izler taşıyan bu halılar, başka milletlere satılması ile kültür taşıyıcılık rolünü üstlenirler. İşte tek başına bu halıları dokuyup onlara ilmiklerle Türk kültürünün damgasını vuran kişilerde tek kişilik folklor örneğini oluştururlar diyebiliriz.

Rüyalarda günlük yaşamımız üzerine etkili olan bir başka kültürel izlerdir. Rüyamızda gördüğümüz iyi ve kötü şeyler bizim günlük yaşamımız üzerine etki edebilir. Bunun yanında rüyada görülen renklerde günlük yaşantımızı etkileyebilir. Meliha teyze rüyasında gördüğü renk ile ilgili şöyle bir şey yaşamıştır: “Ben rüyamda mesela yeşil gördüm, yeşil elbiselerle uçağa binmişim. Bunu gittim birisine sordum sen hacıya gideceksin dedi. Sonra gittim bunu müftüye anlattım o da sen hacıya gideceksin dedi ve ben de hacıya gittim” (KK3) şeklinde anlatırken gördüğümüz rüyaların gündelik yaşamımızda etkili olduğunu ve bunun da etrafımızdaki kişilere rüya ve renk bağlamında aktararak tek kişilik folklor örneğini sergilemiş oluruz.

Türk kültüründe renk kavramı oldukça işlevseldir. Bu renklerin üstlendikleri bir takım görevler halk arasında da bilinmektedir. Türk tarihi içerisinde hükümdarların rengin sembolik anlamlarından yararlanarak bunu bireysel orak temsil etmelerini Ahmet Kütük; “Abbasilerin hâkimiyet sembolleri olan siyah rengi her yerde temsil etmiş ve bizzat Selçuklu sultanları onlara bağlılığın bir göstergesi olarak bu renkte elbiseler giymişlerdi. İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey Bağdat'a geldiğinde kendisine siyah cübbe giydirilip başına da siyah emane sarılarak halife huzuruna

çıkmıştır” [17, s. 146] şeklinde ifade ederek renklerin birçok kez kültürü temsil ettiğini sultanın elbise giymesinden görüyoruz. Bu aynı zamanda renklerin kişisel olarak da taşınmasını ve bu renklerin toplum içerisindeki işlevine de örnekler. Türk kültür ekolojisi içerisinde renklerin hem geçmişte hem de günümüze uğur ve uğursuzluk olarak simgesel anlamını Ahmet Küçük; “Cengiz Han ve çevresine ilişkin efsaneler aktarılırken beyaz rengin hassasiyetle kullanılması (beyaz doğan, beyaz hırka, beyaz at, beyaz inek, beyaz öküz, beyaz taş, vs.) beyazın uğur, müjde ve liyakat alameti olarak Moğol devlet ve toplum yaşantısındaki değerine önem atfediyor” [17, s. 151] şeklindeki ifadelerinden de anlaşıldığı gibi kimi zaman kağan kimi zamanda toplum içerisindeki kişilerce renk kültürünün taşındığını görmekteyiz. Kara renginin toplum içerisindeki işlevinin bireysel olarak görülmesini Sedat Veyis Örnek “Ülkemizde yas giyiminin rengi karadır. Çok seyrek olmakla beraber kara yerine ak giyildiği de olur” [18, s. 223] şeklinde ifade etmiştir. Ölüm sonrası ve yas merasimlerinde kişilerin siyah renk giymesi de toplumdaki kişilerce onun üzüntülü ve yas halinde olduğunu göstermesi açısından tek kişilik folklor örneği olarak değerlendirilebiliriz.

Sonuç

Sonuç olarak, hem Türk kültür tarihi hem de Türk kültür ekolojisi içerisinde kültür taşıyıcılığının farklı görev ve durumlarda ortaya çıktığı görülmektedir. Bu da her insan bir kültür taşıyıcısıdır tezini desteklemektedir. İcraları bakımından âşıklar, meddahlar, sanatçılar ve türkücüler; günlük yaşantımızda karşılaştığımız bazı örnekler halk kültürünü tek kişilik eylem ve davranışlarla bir başka yer ve kişiye aktarılması bakımından tek kişilik kültür taşıyıcıları olduklarını görürüz. Farklı kültürlerin bireysel olarak evlenme, tarımsal göç, seyahat, ticaret vb. çeşitli durumlarda bir bölgeden başka bir bölgeye veya bir kültürden başka bir kültüre taşındığını da görmekteyiz ki bu durum kültürün bireysel olarak taşınmasıdır. Bu bağlamda değerlendirdiğimiz zaman, kültürü kendilerine has içselleştirmeleri ve icraları bakımından her insan bir kültür taşıyıcısıdır diyebiliriz.

Kaynak Kişiler

- KK1. AYDIN, Hüseyin.(1962). Yaşı 52, Ankara, İlkokul, işçiyle, Halil Çetin’in 03.12.2016’da, Ankara’daki görüşmesi.
KK2. ÇELİK, Engin.(1978). Ankara, Yaşı 39, Lise, işçiyle, Halil Çetin’in 04.12.2016’da, Ankara’daki görüşmesi.

H. Çetin. Türk Kültüründe Tek Kişilik Folklor Örnekleri

KK3. DALOĞLU, Meliha.(1960). Yaşı 55, Muğla, İlkokul, ev hanımıyla, Halil Çetin'in 24.04.2015'de Muğla/ Gülağzı'ndaki görüşmesi.

KK4. ÖZBEK, Fikri.(1969). Yaşı 47, Ankara, Lise, işçiyle, Halil Çetin'in 07.12.2016'da, Ankara'daki görüşmesi.

KAYNAKLAR

1. Mechling, J., "Solo Folklore", Western States Folklore Society. 65. 435-453. 2006.
2. Nermanoğlu, K. V., Türk Halkbilimi Dili ve Poetikası Fikir Hayatı (Makale ve Denemeler). Ankara: Akçağ Yayınları. 2011.
3. El- Tacir, S., Doğu'nun Kalbine Seyahat.(Çev. Ramazan Şeşen) İstanbul: Yeditepe Yayınevi. 2012.
4. Quentın, S. D. S., Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248. (Çev. Erendiz Özbayoğlu) Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı. 2006.
5. Başgöz, İ., Folklor Yazıları. İstanbul: Adam Yayınları. 1986.
6. Kayaoğlu, İ. ., "İstanbul'da Bakırcı, Hurdacı ve Antikacı Esnafının Ağzı" Prof. Dr. Pertev Naili Boratav Armağanı. (ed. Metin Turan) Ankara: Türk Kültür Bakanlığı Yayınları. 305-311. 1998.
7. Çobanoğlu, Ö., Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü. Ankara: Akçağ Yayınları. 2000.
8. Özarslan, M., Erzurum Âşıklık Geleneği. Ankara: Akçağ Yayınları. 2001.
9. Yıldız, N., "Kırgız Akın Geleneği", Türk Dünyası Âşık Edebiyatı, (ed. Naciye Yıldız – Fatma Ahsen Turan), Ankara: Gazi Yayınevi. 2016.
10. Yıldız, N., Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar, Ankara: Akçağ Yayınları. 2015.
11. Ong, W. J., Sözlü ve Yazılı Kültür Sözüün Teknolojileşmesi.(Çev. Sema Postacıoğlu Banon) İstanbul: Metis Yayınları. 2003.
12. Goody, J., Yazılı ve Sözel Arasındaki Etkileşim (Okur-Yazarlı, Aile, Kültür ve Devlet Üzerine İncelemeler). (Çev. Osman Bulut) İstanbul: Pinhan Yayıncılık. 2013.
13. Nutku, Ö., Meddahlık ve Meddah Hikayeleri, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. 1976.
14. Bitik, Ö. B., "Fıkra Türünde "Kirlenmeye" Müdahale ve İdealleştirilen Fıkra Tipinde Arasözlerin İzi: Temel'li Fıkralar". Milli Folklor. 75, 72-75. 2007.
15. Emiroğlu, K., Gündelik Hayatımızın Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2011.
16. Çobanoğlu, Ö., Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları. Ankara: Akçağ Yayınları. 2015.
17. Kütük, A., "İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Renkler ve Anlamları" Türkiyat Mecmuası. C. 24 / Güz, 146-151. 2014.
18. Örnek, S. V., Türk Halkbilimi. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları. 2000.

Аңдатпа

Фольклор - адамдардың өмір салты, мінез-құлқы, сөздері мен іс-әрекеттерін қамтитын үлкен мәдени құндылық. Бұл мәдени қазына бүгінге дейін ұрпақтан ұрпаққа ауызша жеткендіктен көптеген өзгерістерге ұшырағаны белгілі. Әлемде фольклордың әртүрлі салалары бойынша көптеген зерттеулер бар. Соның ішінде сол фольклорлық мұраларды ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп, біздің заманымызға жеткізушілерге қатысты да зерттеулер жасалды. Оның ішінде фольклорлық шығармаларды айтушыларға (жеке тасымалдаушыларға) қатысты бірқатар зерттеулер жасалып, Түрік мәдениетінің тарихында жеке тұлғалық фольклордың қалай және не мақсатпен қолданылғандығын қарастырдық. Сонымен қатар, әр жеке тұлғаны өз мәдениетінің тасушысы ретінде қарастырдық. Және адамдардың өмір тіршілігі, іс-әрекеттері мен саяхаттары нәтижесінде алынған ақпараттарды жеткізу және беру, оларды жеке-жеке қарастырып, олардың күнделікті өмірде қолданылуын зерттеуді мақсат еттік.

Кілт сөздер: фольклор, түрік мәдениеті, фольклорлық туынды, айтушы, жыршылық өнер

(Четин Х. Түрік мәдениетіндегі жеке тұлғалық фольклор)

Аннотация

Фольклор - это огромное культурное достояние, которое включает в себя образ жизни, поведение, слова и действия людей. Фольклор как культурное достояние передается из прошлого в настоящее через множество трансформации носителей. Культура - это драгоценное сокровище, которое люди передают и несут следующим поколениям. При этом оно передавалось поколениям массами, а иногда и индивидуально. Межкультурное взаимодействие и культурные изменения произошли через отдельных носителей. В мире были сделаны много сборников и исследований в различных областях фольклора. Некоторые исследования были сделаны касательно личностного фольклора. В этом исследовании мы рассмотрим, как и что применяется к личностному фольклору в истории турецкой культуры. Также, в статье мы оценим роль каждого человека как культурного носителя в народной культуре. Какова роль фольклора в носителях культуры в виде одного человека в прошлом и сегодня? Как люди отражают народную культуру в своей повседневной жизни? С помощью таких вопросов мы будем оценивать примеры личностного фольклора. Предметом нашего исследования является выражение и передача информации, полученных в результате быта, поведения и путешествий людей, отразить индивидуально, и изучить их практики в повседневной жизни.

Ключевые слова: фольклор, турецкая культура, фольклорные произведения, поэтическое искусство

(Четин Х. Личностные фольклорные примеры в турецкой культуре)

Е.Б. Ауелбеков¹, Т.С. Бүркітбаев², Н.Е. Ауелбеков³

¹ п.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан (e-mail: erzhan.uelbekov@ayu.edu.kz)

² п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
(e-mail: talgat.62@inbox.ru)

³ магистр-оқытушы, Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті
Шымкент, Қазақстан (e-mail: uelbekov_nurzhan@mail.ru)

Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің түркі мәдениетіндегі көркемдік танымдық аспектілері

Аңдатпа

Мақалада түркі мәдениетіндегі қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің орны анықталып, талданады. Түркі дүниесіндегі ғұламалардың, ойшыл ғалымдардың жас ұрпақты халықтық қолөнерге баулудың тәрбиелік, танымдық маңыздылығы туралы ой-пікірлері қарастырылады. Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің рухани мазмұндағы ерекшеліктері жан-жақты сипатталып, оның танымдық маңыздылығы айқындалады, түркі мәдениетіндегі көркем танымдық көріністері қарастырылып, олардың тәрбиелік жағынан өзара ұштасуы талданады. Түркі мәдениетіндегі қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің түрлері бойынша рухани және танымдық мазмұнына сипаттамалар жасалады. Қазақ сәндік-қолданбалы өнер шығармаларында түркі дүниесінің дүниетанымдық белгілерінің болу заңдылықтарына тарихи-этнографиялық, өнертанымдық түсініктемелер беріледі және оның танымдық аспектілері анықталып, дәйектемелер жасалады. Түркі мәдениетіндегі қазақ сәндік-қолданбалы өнердің көркемдік-танымдық сипатына этнопедагогикалық тұрғыдан қорытындылар жасалады.

Кілт сөздері: сәндік-қолданбалы өнер, түркі мәдениеті, көркем дүниетаным, қолөнер, ою-өрнектер, танымдық аспектілер

Е.В. Auelbekov¹, Т.С. Burkitbaev², N.E. Auelbekov³

¹ Candidate of Pedagogical Sciences, docent, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (e-mail: erzhan.uelbekov@ayu.edu.kz)

² Candidate of Pedagogical Sciences, docent, South-Kazakhstan State University
(e-mail: talgat.62@inbox.ru)

³ Master-teacher at the International University of Humanities and Technology
Shymkent, Kazakhstan (e-mail: uelbekov_nurzhan@mail.ru)

Cognitive Aspects of Kazakh Arts and Crafts in Turkic Culture

Summary

The article reveals and analyzes the place of Kazakh decorative and applied art in Turkic culture. In particular, the opinions of scientists and thinkers of the Turkic world on the educational, cognitive significance of introducing the young generation to decorative and applied art were examined. The features of the spiritual content of Kazakh decorative

art are characterized and their cognitive significance is determined. Artistic cognitive manifestations of decorative and applied art in Turkic culture are examined, their educational relationships are analyzed. The features of spiritual and cognitive content by types of Kazakh decorative and applied art in Turkic culture are considered. A historical-ethnographic, art-historical interpretation of the laws governing the existence of ideological signs of the Turkic world in Kazakh works of decorative and applied art is given. Cognitive aspects of decorative and applied art are identified and arguments will be made. Ethnopedagogical conclusions are given to the artistic and cognitive nature of the Kazakh decorative and applied art in Turkic culture.

Key words: arts and crafts, Turkic culture, artistic worldview, crafts, ornaments, cognitive aspects.

Қазақстан Республикасының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында атқарылып келе жатқан игілікті іс-шаралар келер ұрпаққа қазақ халқының ұлттық мәдениетінің баға жетпес құнды дүниелерін мұра етіп қалдыруды көздеп, адамзат қоғамын жаңа әлемдегі оң өзгерістерге жетелейді. Қазіргі біздің қоғамның алдындағы басты міндеттердің бірі – тарихи, ұлттық игіліктермен адамзаттың мәдени мұраларының ұрпақтан-ұрпаққа сабақтастығын бұзбай сақтап отырып, жас ұрпақтың кең ауқымды дүниетанымын қалыптастыруға жағдай туғызу және оны сапалы түрде жүзеге асыру. Тәуелсіз еліміздегі «Мәдени мұра» атты бағдарлама кең салалы, келешек өскелең ұрпақты ұлттық руханият негізінде тәрбиелей отырып, көркем танымын арттыруға үлес қосатын, ұлттық өнердің тамырларынан нәр беретін әрі сол өнерге баулудың жолдарын көрсететін бірден-бір маңызды бағдарлама болып табылады. Жас ұрпақты тәрбиесі мен танымы мол халықтық көркемөнерге, сәндік-қолөнерге баулудың маңыздылығы қазіргі әлемдік жаһандану кезеңінде ерекше сұранысқа, қажеттілікке ие болып отыр. Қазақстан Республикасындағы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы халқымыздың өнері, мәдениетін насихаттау мен оған жас ұрпақты баулу жұмыстарын жандандыру міндеттерін орындауға бағытталған [1]. Елбасының «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласына сәйкес халқымыздың өнерін, мәдени құндылықтарын насихаттап, жастарға рухани тәрбие беруді арттыра түсу үшін жас ұрпақты терең тамырымыздан нәр алдыра отырып, елімізде руханиятқа ерекше ден қою, халқымыздың сан ғасырлық мәдениеті мен өнерін жандандыру міндеттері қойылды. «Қазақстан – күллі түркі халықтарының қасиетті «Қара шаңырағы». Бүгінгі қазақтың сайын даласынан әлемнің әр түкпіріне тараған түркі тектес тайпалар мен халықтар басқа елдер мен өңірлердің тарихи үдерістеріне елеулі үлес қосты», - деп мақалада түркі мәдениетіндегі қазақ елінің де

рухани жаңғырудағы маңыздылығын айқындап көрсетті [2].

Соған сәйкес, қазіргі кезеңде қоғамымыздың алдында жас ұрпақтың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру, халқының мәдениеті мен тарихына деген жанашырлыққа тәрбиелеу, таным-санасын көтеру міндеттерін орындау қажет.

Сәндік-қолданбалы өнер ұғымының терминологиялық сөздіктердегі сипаттамалары былай көрсетілген: 1) халықтық өнер еңбекшіл халықтың көркем шығармашылық қызметін білдіреді; 2) сәндік-қолданбалы өнер - өзіндік ерекше ой түйіні. Мұнда өнер туындысының сапалық ерекшелігі, композициялық құрылымы мен колориттік шешімі, форманың әдемілігі қарастырылады. Сонымен қатар, ол адамдардың күнделікті тұрмыста қажетті жұмыстарды жасау керекті құралдар мен жабдықтар түрінде де анықталады [3].

Сәндік-қолданбалы өнер адамдардың рухани байлығы, мәдени-танымдық нысандар болуымен қатар, көркем өнер ошақтарындағы мәдени еңбек дағдылары және түрлі материалдарды (жүн, киіз, маталар мен тері, түбіт, ағаш, металл, сүйектер және түрлі аңдардың мүйіздері, тістері мен тұяқтары т.б.) көркем өңдеу болып анықталды. Сәндік-қолданбалы өнердегі көркем қолөнер бұйымдарын жасаушы қолөнер шеберлері халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде өзіндік талғампаздықтың, көркемдік-танымдық қасиеттерінің оянуына тікелей әсер етіп отырды.

Сәндік-қолданбалы өнердің бай мұраларындағы сомдалған түрлі образдар, формалар мен декорларындағы әсем дүниелер халықтың мәдени эстетикалық идеалдарын жетілдіре түсіп қоймай, олардың танымдық ықпалдарын да раттыра түсті.

Түркі мәдениетіндегі қазақтың сәндік-қолданбалы өнерінің тарихын, оның даму ерекшеліктерін Ә. Марғұлан, А. Ақышев, Т.К. Басенов, С. Қасиманов, Х. Арғынбаев, М.С. Мұқанов, Ә. Тәжімұратов, Ә. Жәнібеков, Қ. Амирғазин, Қ. Ералин, Ж. Балкенов, Е.С. Асылханов, Ұ. Әбдіғапбарова, К. Құдабаева т.б. ашып көрсетіп берді.

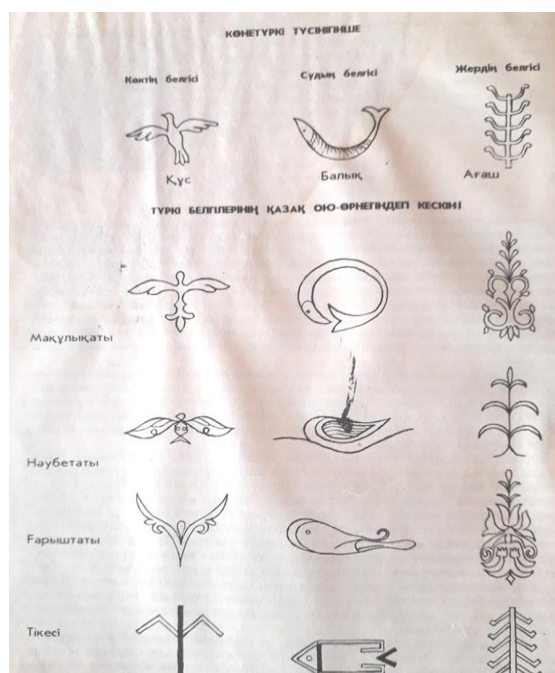
Қазақ халқының ерте заманнан мәңгілік өшпес мұрасы болып, ұрпақтан-ұрпаққа өзіндік тарихымен, даму ерекшеліктерімен бүкіл әлемге танымал болған өнері де сәндік-қолданбалы өнері болып табылады. Өйткені бұл өнер халқымыздың көшпелі өмір сүру салтымен астасып, кең дүниетанымдық көзқарастарымен ұштасып, келешек ұрпаққа тәрбиелік ықпалы зор көркем-мәдени құрал ретінде

дамып, жетіліп келді. Яғни, қазақтың қолөнері адам бойында эстетикалық талғам, сүйсініс, әсемдік пен сұлулықты туындатушы және оған ләззат пен рухани байлық, терең сезімдер сыйлаушы күшке айналды [4]. Қазіргі кезде сәндік-қолөнер бұйымдарын жасау, орындау технологиялары жақсарып, заман талаптарына қарай икемделіп отыр. Қазіргі шеберлер сәндік қолөнер бұйымдарын жасауда киіз, тері, тас, ағаш, темір, сүйек, т.б. қолөнер материалдарын пайдаланады. Бұл материалдарды көркемдеп өңдеуде, оған әсерлі бейнелер жасауда алуан түрлі техникалық және түрлі көркемдік тәсілдер қолданылып келеді. Қазақ сәндік қолөнер бұйымдары ежелден түркі мәдениетінде, сәндік-қолданбалы өнерінде маңызды орын алған.

Түркі мәдениетінде қазақ халқы қашан да табиғатпен үйлесімділікте, жарасымдылықта күн кешкендігі тарих кезеңдерінен баршаға белгілі. Көшпенді тыныс-тіршілікке бейімделген қазақ халқы бүкіл ғұмырын табиғатпен тығыз байланыста өткізуі де заңдылық деп білеміз. Сәндік-қолданбалы өнердегі әдемілік пен сұлулыққа ұмтылып, өздерінің күнделікті тұрмыс-тіршілігінде, салт-дәстүрлерінде қолданылатын көркем дүниелерді безендіріп, көрікті етіп пайдалануды жөн көрген. Сәндік-қолданбалы өнер ғасырлар бойы өмір сүріп келеді. Осындай дамуында кейбір салттар мен дәстүрлерде, халықтың дүниетанымында шамалы ғана өзгерістер болғандығы, сенім мен нанымның, таным мен дүниеге көзқарастың тұтас әрі тұрақтылығын айғақтайды. Сондықтан да түркі мәдениетіндегі қазақ қолөнері – қолданбалы-безендіру өнерінің дәстүрлі ұлттық саласы әрі рухани мәні мен мәдени құндылығын жоймаған көркемдік-танымдық мұрасы.

Қазақ жерінде тарихи кезеңдерде өмір сүрген түркі тайпалары тұрмыстық бұйымдар, қару-жарақтар, еңбек құралдарын, сәндік қолөнер бұйымдарын жасауда, сонымен бірге жону, құйма, декорлау, өрнектеу сияқты сәндік-техникалық әдістерді жақсы меңгеріп, тіршілікте қолданылатын заттар мен бұйымдарды ою-өрнектермен әрлеп отырған. Ө.Жәнібеков аспан әлеміне байланысты ою-өрнектерді зерттеп, сақ дәуірінен келе жатқан дөңгелек, төрт құлақ, қосу, шимай ою-өрнектердің пайда болуына негіздеме беріп, әлемдік кеңістікті шеңберге, төрт құбыланы төрт құлақ оюына, тынымсыз қозғалысты шимаймен өрнектелетіндігін анықтап көрсетіп берді. Ала түсті шимай өрнегінде өмірді күн мен түннің тоқтаусыз алмасып отыруымен теңеп суреттегенін дәлелдеді [5, 13-б.]. Ө.Жәнібеков өз еңбегінде көнетүркі түсінігінше сәндік-қолданбалы өнерімізде көптеп

кездесетін ою-өрнектердің түркілік шығу тегімен салыстыра отырып ауқымды түсініктемелер береді. Қазақ ою-өрнегінің мақлұқаты, нәубетаты, ғарыштаты, тікесызықты, нышандық, танымдық т.б. сарындарының мазмұнын байыта түскендігін жазып көрсетеді (сурет-1).

Сурет-1. Көнетүркі белгілерінің қазақ ою-өрнегіндегі кескіні (Ө.Жәнібеков зерттеуі бойынша).

Қазақ сәндік-қолданбалы өнері түркі дүниесіндегі басқа халықтардың өнері мен мәдениетімен тығыз байланыста болғандығы анықталған, оған басты себептің бірі - Ұлы Жібек Жолы бойындағы мәдени қарым-қатынас. Яғни, сауда-саттықтың негізінде басқа халықтардың мәдениетімен, сәндік қолөнерімен танысу байланысты күшейтті. Е.С.Асылханов қазақтың сыңар мүйіз оюы ферғана қырғыздарында омыртқа, ирек, түйе тай тұяқ, мойын, өзбектерде төрқұлақ, юлдуз, мүйіз сияқты ою-өрнек элементтеріне бейнелік-танымдық жағынан өте ұқсас болып келетіндігін көрсетіп берді [6].

С.Қасиманов түркі мәдениетіне тиесілі қазақ сәндік-қолданбалы өнерінде қолөнер шеберлерінің жергілікті жерге байланысты танымдық-көркемдік дәстүрі болатындығын, сол дәстүр қолөнер

бұйымдарының өзіндік көркемдік ерекшелігін анықтауға көмектесетіндігін жазады. Көркем жасалған сәндік қолөнер туындысының орындалу, жасалу манеріне қарап, оны қай елдегі қандай дәстүрлі мектептің шебері жасағанын табуға болатындығын көрсетті. Осындай таным үлгісі қазақ сәндік-қолданбалы өнер бұйымдарының көркемдік ерекшелігін айқындау көрсеткішін анықтап берді [7].

Түркітанушы Л.Гумилев өз еңбегінде Селенга өзенінде табылған Тоныкөктің жазуларында түркі халықтарының шөп пен суды бойлап бір жерде тұрақтамай, көшпелі тіршілік құрғандығы, әскери істе әрқашан жаттығулар жүргізіп отырғандығы жазылғандығын көрсетеді [8, 332-б.]. Көне түркілердің дүниетанымының ерекшеліктерін олардың көшпенді өмір салты анықтаған. Көшпелілердің тіршілік аумағы Ұлы Даланы толық қамтыған және осы кең байтақ даланы олар жақсы игеріп отырған [9, 20-б.]. Көне түркілердің психологиялық типтері де осы тіршілік ету және кеңістікті сезіну ерекшеліктеріне байланысты пайда болған танымдық белгілері сәндік-қолданбалы өнер бұйымдарының мазмұнында да байқалып тұрды.

Түркі дүниесінің ғұлама ғалымы Жүсіп Баласағұн еңбектерінде адамның мінез-құлқы, танымы мен оның қоғамдағы орнына ерекше тоқталып отырған. Ол адам ылғида жақсы сөз бен жақсы ісін қалдырып отыруы қажет дей келе, адамның бұл дүниеге қонақ екендігін, яғни әрдайым жаман қылықтардан сақтанып, адамлықпен өмір сүруі тиіс деген ой-пікірлерін айтады. Ж. Баласағұнның қағидасы жас ұрпаққа ізгі көзқарасы, жас ерекшеліктерін ескертіп отыру, еңбекке баулу, ұлттық мәдениетке, ана тіліне, туған жерге аялап қарау, әсіресе қолөнерге, ұсталыққа ерте баулу секілді мәселелерге қатты көңіл бөлу керектігін жазған. Сондықтан бұл қағида оның халықтық тәрбиесінің өзегін құрап, түркі жұртының тәлімдік, танымдық тәжірибесінің қалыптасуына мол ықпал жасады. Осыған сәйкес, түркілердің рухани-адамгершілікке бағытталған танымдық белгілері ұлттық сәндік-қолданбалы өнер туындыларында да көрініс беретіндігі заңды құбылыс болып табылады [10, 127-б.].

Ғалым Ұ. Әбдіғапбарова қазақ сәндік-қолданбалы өнерінде қолданылатын ұлттық ою-өрнек өнерінің атқаратын қызметіне, танымдық ерекшеліктеріне мынадай түсіндірмелер береді:

1. Адам ойын бейнелі түрде жеткізу: ұзатылған қыздың ою-өрнек арқылы өз жағдайын ата-анасына хабарлауы; құдағи жүзікке

бейнеленген ою-өрнектерден қыз анасының жігіт анасына деген ризашылығын білдіруі; білезікке түсірілген ою-өрнек арқылы жігіттің қыз басының бос немесе бос еместігін білуі; ұзатылған қыз жасауындағы өрнектерде әке-шешесі мен ағайын-туысқандарының қызына тілеген арман-тілектерінің берілуі т.б.;

2. Тұрмысқа қажетті заттар мен бұйымдарды әшекейлеу: тұрмыстық заттарын (сандықтар, жүкаяқтар, ыдыстар, асадалдар, ертұрмандар, дастарқан, қоржын-қалталар т.б.); киіз үй жасауларын (баулар, басқұрлар, киіздер, текеметтер, тұскиіздер, сырмақтар, кілемдер, алашалар т.б.); киім-кешектерін (тақиялар мен қалпақтар, сәукеле, етіктер мен мәсілер, көйлектер мен қамзолдар, шапандар, кимешектер т.б.); әйелдер әшекейлерін (сырғалар, жүзіктер, алқалар, белдіктер, білезіктер т.б.);

3. Архитектуралық құрылыстарды әсемдеу: мазарларды (Қозы Көрпеш - Баян сұлу, Айша бибі, Қарахан, Домбауыл т.б.); кесенелерді (Арыстан Баб, Ахмет Яссауи т.б.); үй құрылыстарын (Баб Ата, Тараз, Қасрибас, Сығанақ, Құлан қалашықтары т.б.); құлпытастарды (Қарағаш, Қамысбай т.б.); моншаларды (Отырар, Яссы, Тараз т.б.);

4. Тек жақсылықтың нышанын білдіру: тоқтық, молшылықты (мүйіз оюлар т.б.); тыныштықты (көгершін өрнегі т.б.); достық, сыйластықты (басқа ұлт өкілдерінің өрнегімен байланысы); еркіндікті (құсқанат, құстұмсық оюлары т.б.).

5. Халықтың наным, сенімдерін көрсету: көз, тілден сақтану (тұмар, найзаға үкі оюлары); қасиетті сандарды қадір тұту (жеті гүл, қырықмүйіз); киелі зат, бұйым құбылыстарды қастерлеу (бауырсақ, ботакөз оюлары т.б.);

6. Халықтың тұрмыс-тіршілігін бейнелеу: мал шаруашылығы (қошқар мүйіз, түйетабан т.б.); егін шаруашылығы (арпабас, бидайық т.б.); сауда-саттық (бұқар теру, кежім теру т.б.);

7. Ертедегі халықтың дүниетанымдық көзқарасын білдіру: дүниенің пайда болуы, жаратылысы жөніндегі ой-пікірлері (от, су, ауа, тау), оюдың төрт бітімді бұйымға салынуы (төртмүйіз, шаршы оюы т.б.); аспан әлеміне табынушылықты (космогониялық өрнектер); табиғат құбылыстарына сиынушылықты (аң, құс тектес, өсімдік тектес өрнектер т.б.) [11, 32-б.].

Сәндік-қолданбалы өнеріміздегі ою-өрнектерді геометриялық және бейнелеу элементтері жүйелі ырғақпен қайталанып отыратын әрі үйлесімділікке құрылған өрнек, нақыштар деп танымыз. Яғни, түркі дүниесіндегі қазақ ұлттық ою-өрнектері колөнер, тұрмыстық

бұйымдарды әсемдеп сәндеуде, халықтың қоршаған ортаға көзқарасын, тыныс-тіршілігін, олардан алған эмоционалды-эстетикалық әсерін, ой-арманын, тілектерін талғампаздықпен жеткізуге қолданылатын танымдық нақыштар екендігін анықтауға болады.

Түркі мәдениетіндегі ерекше орын алатын қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің сәндік, мазмұндық әрі танымдық элементтері - ұлттық ою-өрнектерінің қалыптасуына септігін тигізген жағдайларды былай көрсетуге болады:

1. Әлеуметтік-экономикалық жағдай.

2. Халықтың рухани өмірінің ықпалы. Оның ішкі топтары:

1) Әлеуметтік-экономикалық жағдайлар: қолөнер кәсіпшілігі; мал шаруашылығы; егін шаруашылығы т.б.;

2) Табиғат: дала және тау табиғаты; табиғат жәндіктері мен аң – құстары; табиғат сыры т.б.

3) Халықтың рухани өмірі: халықтың ұлттық салт-дәстүрлері; халықтың наным-сенімдері т.б.

3. Табиғаттың ықпал ету жағдайы.

4. Қазақ ұлттық ою-өрнектерінің мазмұндық ерекшеліктерінің топтары: мағыналық ерекшелігі; бояу түрлеріне қарай ерекшеліктері; құрылымдық жүйенің ерекшеліктері; өрнектеу әдістеріне байланысты ерекшеліктері [11, 47-б.].

Түркі мәдениетіндегі қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнеріндегі негізгі элементі - ою-өрнектерінің танымдық ерекшеліктері олардың атауларына да байланысты болып келеді. Қазақ ою-өрнектерінің формасы мен атауының көптеген халықтардың өрнектерімен ұқсастығы көп. Қ. Ералин қазақтың ою-өрнек атаулары туралы зерттеулерінде этнограф ғалымдардың көне Түркі аумағындағы қолданылатын өрнектер көптеген халықтарда аталуы, танымдық жағынан да бір-бірімен өте ұқсас деген қорытындыларын, мәселен, башқұрттың этнограф зерттеушісі Р.Г. Кузеевтің «қошқар мүйіз» өрнегінің атауы Оңтүстік Сибирь, Қазақстан мен Орта Азия халықтары үшін бірдей мағынаны білдіретіндігін алға тартады. Ол қазақша – «қошқар мүйіз», башқұртша – «кускар», қырғызша – «кочкар мүйіз», өзбекше – «кучарок» деп аталатындығын жазады. Осындай түркімен, қарақалпақ, азербайжан халықтарында ою-өрнектердің формасымен қатар атаулары ұқсас болып келеді. Әрбір тілі басқа топтар мен халықтың этикалық құрылым үдерісі, белгілі өрнектің шығуы мен мазмұнына, жаңа терминнің шығуына себеп болды [12].

Түркі дүниесіндегі қазақ даласында ұзақ та, күрделі дамудың нәтижесінде қоғамдық еңбектің түрлі салалары пайда болды. Халықтың сана-сезімі өскен сайын, халықтың сәндік қолөнері туындады. Халқымыз тұрмысын жақсартуды, киім-кешекті, үй жиһаздарын тиімді де сәнді, ұнасымды пайдалануды армандады. Соның нәтижесінде біздің бабаларымыз кейінгі ұрпақтар үшін көптеген өнер мұраларын қалдырды. Халық шеберлері байлыққа байлық қосып, молшылық жасаумен қатар, сол баршылықты байыпты етуге, тұрмысын сәндендіруге үлес қосты. Сәндік-қолданбалы өнердің әсем туындылары халықтың рухани-танымдық азығына, эстетикалық талғамын қанағаттандыратын, сұлу да әдемі, қолдануға ыңғайлы құнды заттарға айналды.

Қолөнер - адамзат игілігі үшін жасалынып, халықтың әлауқатының, мәдениетінің, тұрмыс салтының өсуіне бірден-бір септігін тигізетіні анық. Халықтың қолөнеріне әдет-ғұрып жабдықтарымен қатар, аң аулауға, мал өсіруге және егіншілікке қажетті құрал-жабдықтар да кіреді. Киіз үйдің сүйегі, ағаш кереует, кебеже, сандық жасап, кілем, алаша, бау-басқұрлар тоқып, арқан-жіп есіп, көннен, теріден қайыс, таспа тіліп, өрім өріп, қолдан әртүрлі ыдыс-аяқ, адалбақан, бесік және т.б. көптеген заттарды халық шеберлері өздері жасап, түрлі нақыштармен әшекейлей білген. Қазақтың сәндік қолөнерінде, тұрмысында киіз бұйымдарын жасау өнері саны мен сапа жағынан да жетекші орында болды. Киіз өзінің берекелі, салмағы жеңіл, әрі жұмсақ та жағымды, ауа өткізгіштік және жылу ұстайтын қасиеттері бойынша өте құнды материал болды, киіз үй жабдықтары мен бұйымдарын жасауда киізді басқа ешбір материал алмастыра алған жоқ. Киізбен киіз үй сүйегін сыртынан айналдыра керегесін жабатын туырлық, киіз үй күмбезін айналдыра жабатын үзіктер, күмбез ұшындағы шаңырақты жабатын түндік, ішке кірер ауыз есікті жабатын есік жапқыштың негізгі материалы малдың жүнінен жасалған киіз болды. Т.Х. Ғабитов зерттеуінде киіз үй - көшпелілердің дәстүрлі тұрақ-жайы әрі көшпенділікке мейлінше ыңғайластырылған әлем бітімінің үлгісі. Материалдық, рухани салт-дәстүрлердің біріккен үлгісі ретінде киіз үй символдардың, шындықтың және оны пайдаланып қолданудың бірлігін көрсетеді. Киіз үй - шығармашылық еңбектің нәтижесі, көшіп-қонуға қолайлы, ыңғайлы жай әрі кеңістік. Оның беріктігі, құрылысының сәулеттілігі мен нықтылығы, ағаш сүйегі мен туырлығы, үзігі, оның жасау-жиһаздарының сұлулығы, әсемдігі әрі үйлесімді бояуы, жабдықтары, киіз және басқұр сияқты

тоқыма бұйымдарындағы, ағаш, тері және басқа да тұрмыстық заттардағы кесте, ою-өрнектер киіз үйдің үлкен шығармашылық туынды екендігіне көз жеткізеді (сурет-2). Сонымен бірге, киіз үйдің кеңістігін де көне түркілердің дүниені қабылдаумен байланыстыруға болады. Жаратылыстағы жер мен көк, су мен от, жоғары мен төмен сияқты киіз үй кеңістігі жасанды әрі зор шеберлікпен жасалған табиғаттың бір бөлшегі сияқты көрініс береді. Космогониялық ою-өрнектердің көне түркі халықтарында, қазақтарда көп кездесуі көштелілердің көк күмбездіңде сексен сегіз шоқжұлдызды белгілеп беруімен-ақ негіздеуге де болады [13, 79-б.].

Халқымыздың көркемөнер шығармашылығы еліміздің рухани-тарихи әлемін, ұлттық бейнесін, өмір тіршілігін бейнелейді. Дана халқымыздың сәндік-қолданбалы өнерінің әрбір даму сатылары өзіндік ерекшеліктерімен айқындалған. Қазақ қолөнеріндегі әртүрлі түр-түс халықтың болмысын, өмірге деген көзқарасын, өршіл рухын, танымын айғақтайды [14, 10-б.].

Сурет-2. Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің туындысы - киіз үй көріністері.

Түркілерде діни-нанымдары сияқты олардың қолөнері де тек өмір қажеттіліктерін атқаруға негізделініп жасалып отырған. Қолөнер бұйымдарында көрсетілген ою-өрнектер мен символдар халықтың салт-дәстүрін, наным-сенімін, дүниетанымын сипаттап отырған. Ою-өрнектердегі Ай, Күн, Шеңбер, Шимай, Жұлдыз т.б. оюлар – көне түркілердің танымындағы Тәңірі кеңістігіне қатысты сәндік қолөнер бұйымдарында бейнеленген көркемдік символ-белгілері. Түркі мәдениеті бойынша сәндік қолөнер бұйымдарында халықтардың танымындағы көктің белгісін құспен, жердің белгісін ағашпен

бейнелесе, судың белгісі ретінде балықты, тұрмыс тіршіліктерінде қолданатын бұйымдарда құс тұмсығының, жануарлар мүйіздері мен тұяқтарының, өсімдіктердің әртүрлі бейнелерін кеңінен қолданып отырғандығын айта аламыз. Бұл танымдық мазмұндағы сәндік бейнелер мен белгілер әсіресе тоқыма, киізден жасалатын алаша, сырмақ, текемет, тұскиіз, кілем, басқұр т.с.с. киіз үйдің сәндік қолөнер бұйымдарында көптеп кездеседі.

Сонымен, қазақ сәндік-қолданбалы өнеріндегі ұлттық қолөнердің қалыптасып дамуына әлеуметтік-экономикалық, табиғат, халықтың рухани өмірі ықпал жасағандығы анықталады, соның негізінде жасалған сәндік қолөнер бұйымдарының көркемдік-танымдық мазмұны сабақтастықпен келешек ұрпаққа беріліп отырды. Түркі дүниесіндегі қазақтардың мәдениеті Ұлы Дала жерінде ғасырлар бойы дамып, өркендеген көшпенділік дәстүрлердің тікелей мұрагері болып табылады. Сәндік-қолданбалы өнердің дамуы туралы технологиялық құралдар мен бұйымдардың көрнекілігінің түр, түс, мазмұн, сәндік шешімдеріне қарай отырып, сәндік-қолданбалы өнердің өзіндік көркемдік-танымдық сипаты бар түріне айналғандығын байқаймыз және ежелгі көшпенділер дәуірінде тарихи кезеңдерде ерекше өркендеп дамығандығын анықтауға болады. Ал қазіргі кезеңде түркі мәдениетінде көркемдік-танымдық жағынан өзіндік орны бар қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің халықтық көркем дүниетаным құралы ретінде даму тенденциясының азаймайтындығына сенім мол деген қорытынды шығаруға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». Егемен Қазақстан. Астана. 12 сәуір, 2017.
2. Назарбаев Н.Ә. «Ұлы Даланың жеті қыры». Егемен Қазақстан. Астана, 21 қараша, 2018.
3. Советский энциклопедический словарь. / Под ред. А.М.Прохорова. М.: Сов. энциклопедия, 1986. – 1600 с.
4. Балкенов Ж. Өрнек өнері арқылы болашақ мұғалімдерді көркем шығармашылыққа даярлау (Монография). –Алматы. Ғылым. -2001. -372 б.
5. Жәнібеков Ө. Жолайырықта. Көкейкесті тақырыпқа сұхбат. Алматы: Рауан.1995.- 112 б.
6. Асылханов Е.С. Изучение декоративно-прикладного искусства Казахстана в общеобразовательной школе и пед. институте республики. Автореф. дис.канд.пед. наук. М., 1985. 17 с.
7. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. - Алматы, 1995. -87 б.
8. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Товарищество, 1993.

9. Кульшарипова Н.М. Человек и пространство: специфика пространственно-временных представлений кочевников//ж-л Ядкяр,1995.
10. Пірәліев С.Ж., Керімов Л.К. Таным және студент. –Алматы: Санат, 2007. -208 б.
11. Әбдіғаппарова Ұ. Қазақтың ою-өрнектері. –А.: Өнер, 1999.
12. Ералин Қ., Байдәулетов Ж. Бейнелеу өнері терминдері. Түркістан. Тұран. 2010.– 104 б.
13. Ғабитов Т.Х. Қазақ философиясы. –Алматы: Раритет, 2011. -280 б.
14. Қырықбаев С., Оразалиев С., Адамқұлов Н. Халықтық көркемөнер шығармашылығы. Оқу-әдістемелік құрал. –Астана: Фолиант, 2015.-208 б.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.Á. «Bolashaqqa baǵdar: rýhanı jańǵyruǵy». Egemen Qazaqstan. Astana. 12 sáýir, 2017.
2. Nazarbaev N.Á. «Uly Dalanyń jetti qyru». Egemen Qazaqstan. Astana, 21 qarasha, 2018.
3. Sovetskii entsiklopedicheskiı slovar. / Pod red. A.M.Prohorova. M.: Sov. entsiklopedia, 1986. – 1600 s.
4. Balkenov J. Órnek óneri arqyly bolashaq muǵalimderdi kórkem shyǵarmashylyqqa daıarlaıy (Monografiya). –Almaty. Ğylym. -2001. -372 b.
5. Jánibekov Ó. Jolaryyqta. Kókeıkesti taqyrypqa suhbat. Almaty: Raıan.1995.-112 b.
6. Asylhanov E.S. Izýchenie dekorativno-prikladnogo iskýsstva Kazahstana v obeobrazovatelnoi shkole i ped. institúte respýblikı. Avtoref. dis.kand.ped. naýk. M., 1985. 17 s.
7. Qasımanov S. Qazaq halqynyń qolóneri. - Almaty, 1995. -87 b.
8. Ğymilev L.N. Drevnie tíyrki. M.:Tovariestvo, 1993.
9. Kúlsharipova N.M. Chelovek i prostranstvo: spetsifika prostranstvenno-vremennyh predstavlenii kochevnikov//j-l Iadkjar,1995.
10. Piráliev S.J., Kerimov L.K. Tanym jáne stýdent. –Almaty: Sanat, 2007. -208 b.
11. Ábdigapparova U. Qazaqtyń oiý-órnekteri. –А.: Óner, 1999.
12. Eralın Q., Baidáýletov J. Beineleý óneri terminderi. Túrkiстан. Turan. 2010.– 104 b.
13. ǒabitov T.H. Qazaq filosofıasy. –Almaty: Raritet, 2011. -280 b.
14. Qyryqbaev S., Orazaliev S., Adamqulov N. Halqytyq kórkemóner shyǵarmashylyǵy. Oqý-ádistemelik qural. –Astana: Foliant, 2015.-208 b.

Özet

Makale Kazak dekoratif ve uygulamalı sanatının Türk kültüründeki yerini inceler ve analiz eder. Türk dünyasının alimleri ve düşünürlerinin, halk el sanatlarında genç neslin eğitici, bilişsel önemi üzerine görüşleri ele alınacaktır. Kazak süsleme sanatının manevi özellikleri ayrıntılı bir şekilde tanımlanır ve bilişsel önemi belirlenir. Türk kültüründe dekoratif ve uygulamalı sanatların sanatsal bilişsel tezahürleri eğitim yönünden incelenir ve analiz edilir. Türk kültüründe Türk sanatlarının ve el sanatlarının manevi ve bilişsel içeriğinin özellikleri açıklanmıştır. Türk dünya görüşü olgusuna Kazak dekoratif ve uygulamalı sanatının yasalarına tarihsel-etnografik ve sanatsal açıklamalar getirilmiştir. Dekoratif ve uygulamalı sanatların bilişsel yönleri belirlenir ve aktarılır. Türk kültüründe Kazak sanatlarının ve el sanatlarının sanatsal-bilişsel karakterleri üzerine etno-pedagojik sonuçlar özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: sanat ve zanaat, Türk kültürü, sanatsal bakış, el sanatları, süs eşyaları, bilişsel yönleri.

(Auelbekov E.B., Burkitbaev T.S., Auelbekov T.E. Türk Kültüründe Kazak Sanat ve El Sanatının Bilişsel Yönleri)

Резюме

В статье раскрывается и анализируется место казахского декоративно-прикладного искусства в тюркской культуре. В частности, были рассмотрены исследования ученых, мыслителей тюркского мира о воспитательном, познавательном значении приобщения молодого поколения к декоративно-прикладному искусству. Дается характеристика особенности духовного содержания казахского декоративного искусства и определяются их познавательная значимость. Рассматриваются художественные познавательные проявления декоративно-прикладного искусства в тюркской культуре, анализируются их воспитательные взаимосвязи. Рассмотрены особенности духовно-познавательного содержания по экспонатам казахского декоративно-прикладного искусства в тюркской культуре. Ведется историко-этнографическое, искусствоведческое толкование закономерностей существования мировоззренческих признаков тюркского мира в казахских произведениях декоративно-прикладного искусства. Определены познавательные аспекты декоративно-прикладного искусства, на которые будут представлены серьезные аргументы. Даются этнопедагогические заключения художественно-познавательному характеру казахского декоративно-прикладного искусства в тюркской культуре.

Ключевые слова: декоративно-прикладное искусство, культура тюрков, художественное мировоззрение, ремесла, орнаменты, познавательные аспекты.

(Ауелбеков Е.Б., Бүркітбаев Т.С., Ауелбеков Н.Е. Познавательные аспекты казахского декоративно-прикладного искусства в культуре тюрков)

S. Nasirova

Dr., Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi, Etnografya Fondu, Bakü, Azərbaycan
(e-mail: s.nasirova30@mail.ru)

Türk Halklarının Cicim Dokumalarına Dair

Özet

Tarih boyunca Türk halklarında el sanatlarının bir çok dalı gelişmiştir. Coğrafi konum ve hammadde kaynaklarının zenginliği bu gelişim için olumlu zemin yaratmıştır. Bu sanat dallarından bazıları bugün aktüel olsa da bazıları artık yok olup gitmek ve unutulmak üzeredir. Bu tür sanat alanlarından biri de cicim dokumacılığıdır. Vaktiyle oldukça geniş bir alana yayılmış olsa da günümüzde bu sanatla Türkiye'nin birkaç köyü hariç meşgul olan yok. Cicim Türk halklarının ev hayatında mühim yer tutmuş ve çeşitli alanlarda kullanılmıştır. Makalede cicimin dokuma tekniği ve üzerine işlenen motifler araştırılmıştır. Bir dokumacılık dalı olarak yok olup gitmemesi, gelecek nesillerin cicim örneklerini sadece müzelerde görmemesi için onun ev hayatımızdaki konumu gösterilmiştir. Esas amaçlardan biri de cicimin vaktiyle Türk toplulukları arasında bu kadar yaygın iken sonradan kullanımdan kalkmasına dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler: cicim, dokumacılık, ipek, motif, Türk halkları

S. Nasirova

Dr, National Museum of History of Azerbaijan, The Head of Ethnography Found, Baku,
Azerbaijan (e-mail: s.nasirova30@mail.ru)

About Djedjim Weaving of Turkish Peoples

Abstract

Many types of artisanship have developed among the Turkish people. The comfortable geographical location and raw material base have created a favorable basis for this development. Although some of these art fields are up-to-date, some of them have already disappeared and are forgotten. One of the fields of art is "djedjim" weaving. Although it has spread to a very large area, it is not currently engaged in this art with the exception of several Turkish geographies. Djedjim occupied an important place in the life of the Turkic peoples and was used in various fields. This article deals about "djedjim" weaving and the motifs weaved on "djedjim"s. It will be paid attention not only to the disappearance of weaving materials, but also not to see them in the museums. One of the main goals is to pay attention to the disappearance of "djedjim" which was widely spread before.

Key words: djedjim, weaving, silk, pattern, Turkish people

Giriş

Tarih boyunca Türk halkları çeşitli el sanatlarıyla iştiğal etmiş ve birbirinden güzel sanat eserleri ortaya çıkartarak nesilden-nesle aktarmışlardı. Bu sanat örneklerinin birçoğu bugün dünya müzelerini süslemektedir. Türk halklarında en yaygın sanat dallarından biri de dokumacılık olmuştur. Dokumacılığın çeşitli dalları (havlı, havsız, kumaş vs.) ile uğraşan Türk halkları arasında havsız, kirkitli dokuma olan cicimcilik de yaygın olmuştur. Bilindiği gibi kirkitli dokumalar Türk halkları arasında oldukça geniş kullanım alanına sahip olmuştur. Çeşitli sebeplerden dolayı bu sanat zamanla kullanımdan kalkmıştır. Azerbaycan'da vaktiyle çok ünlü olan cicim mamulleri şimdi yalnız müzelerde sergileniyor.

Resim 1. Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi Etnoqrafi Fondu env. 8666. Yorqan yüzü.
Cicim dokunuşlu. XX yy.

Türk Halklarında Cicim Dokumacılığı ve Ev Hayatındaki Yeri

XIX-XX yüzyıllarda kendi millî ve orijinal sanatsal özelliğiyle daha çok dikkati çeken amatör parça-cicim olmuştur. Dekoratif dokuma örneği olan cicimin ipekten hazırlanmış en güzel örnekleri söz konusu asırlarda halkımızın ev hayatında çeşitli amaçlarla kullanılmışdır. Cicimler yalnız ipekten değil, yünden de hazırlanırdı. Türkiye'nin ise birkaç köyü istisna olmakla, diğer arazilerinde artık cicim yapılmıyor. Cicim bir çeşit ham

ipekten yapılmış mamuldür. Çoğu zaman eski Türklerin ev hayatında önemli yer tutmuştur. Cicim dokumalı kumaşlardan döşek yüzü, yorgan yüzü, seccade, mütekke (silindir şeklinde bir çeşit yastık) yüzü gibi ev hayatında kullanılan ürünler hazırlanmıştır. Kumaşın çeşidinden asılı olarak daha kaba cicimlerden heybe, çul hazırlanmış veya yere serilmiş, daha ince olanlar ise yukarıda belirttiğimiz gibi çeşitli ev ürünleri kısmında kullanılmıştır. Belirtmek gerekir ki cicim bazen elbise yapımında da kullanılmıştır. Cicim dokumalı ipek mamullerden gömlek, şalvar, çuha, arkalık, kuşak, dolak vs. hazırlanırdı [1, s. 486]. Teke Yörüklerinde kilim ve cicim tekniği ile sofra ve iteği dokurlardı ki, iteği, hamur yoğrulurken hamur leğeni altına, yufka açarken de senit altına serilirdi [2, s. 353]. Büyük el emeği sonucu meydana gelen bu mamul zor yapım sürecinden geçmekteydi. Cicim dokunmasıyla esasen kümдар (cicim hazırlayan) kadınlar uğraşırdı. Şöyle ki, amatör kumaşların birçok çeşidini erkekler dokurlardı [3, s. 131]. İp eğirmek için cehre tezgâhı da kullanılırdı. Lakin el iyinde (bir çeşit alet) hazırlanmış ipler daha zarif olduğu için ona üstünlük verilirdi. Bu da cicimin çok zahmet gerektiren bir sanat olduğunu göstermektedir. Cicimler yüzü ve tersi farklı görünümlü, atkı ve çözümlü ipliği dışında süsleme yapmak için üçüncü bir iplik kullanılan dokumalardır [4, s.1]. “Hemiyân” adı verilmiş ve ikiyüzlü dokunuşa sahip olan cicimler daha çok takdir edilirdi. Cicimler genellikle uzun ve ensiz dokunurdu. Millî Azerbaycan Tarihi Müzesi’nde etnograf R. Efendiyev tarafından çizimi yapılmış resimlerde bu tezgâhı görmek mümkündür. Şu an bu çizimler müzenin etnografi kısmında saklanıyor. Aynı zamanda Azerbaycan’da cicim dokunmasından haber veren bir diğer etnograf ise Mariya Kuliyeva olmuştur. M. Kuliyeva cicim dokuyan kadınların resimlerini çizerek cicim tezgâhı ve dokunma işlemi hakkında bilgi vermiştir. O, yazılarında Azerbaycan’da cicim dokunmanın özellikleri, gündelik dokunan cicimler ve miktarı hakkında malumat vermiştir. Mesela, bir yorgan yüzü için 7,5 m. cicim dokumak gerektiğini belirtiyor.

Genelde 60 cm genişlikte olan birkaç cicim birbirine dikilerek kullanılırdı. Bu sebepten bazen bir kaç parça cicim dikilerek daha büyük cicim elde edilirdi. Azerbaycan arazisinde her dikim bir tahta sayılırdı. Tahta bir nevi ölçü birimi olmuştur. Bazen hatta dört cicim dikilerek bir ürün hazırlanırdı. Böyle olduğu zaman halk arasında cicimin 4 tahtadan dikildiği söylenirdi.

Söz konusu ürün Azerbaycan’da cecim, Türkiye’de cicim, cacım gibi isimlerle bilinir. Türkiye’de çalma adı ile bilinen cicim Azerbaycan’da bir tür cicim nevidir. Azerbaycan Millî Tarihi Müzesinde “üstü çalma”

isimli cicim çeşidi de bulunmaktadır. Bu cicim Yardımlı bölgesinde XIX. yüzyılın sonlarında dokunmuştur. Yatay dokuma tezgâhında yapılmış bu cicim dört parçanın birbirine dikilerek birleştirilmesiyle hazırlanmıştır. Cicim çalma adıyla daha çok Orta Anadolu bölgesinde yapılırdı. B. Deniz çalma ismini şöyle izah eder: *Cicim hazırlanan zaman arka oturan kişi deseni meydana getiren renkli ipleri desenin durumuna göre iki veya üç çözüğü üzerine sarıp öndeki dokucuya verir. Halk arasında bu işleme çalma veya çelme denir* [5, s. 60].

Resim 2. Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi Etnoqrafi Fondu env. 5243. Üzeri çalma cicim.Yardımlı. XX yy.

XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da Cicim

Günümüz Azerbaycan'ında üretimi unutulmuş cicim sanatı vaktiyle Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde üretilmiştir. Cecim dokuma Nahçıvan, Ordubad, Zakatala, Quba ve Şamahı bölgelerinde geniş alanlara yayılmıştır. Azerbaycan'ın tarihî topraklarından olan Karabağ'ın Şuşa şehrinin Lenberan köyünde daha çok “şeritli hemiyarı”, yine Şuşa'nın Ağcabedi ve Halveleddin köylerinde ise “obagezer” isimli cicimler dokunurdu [1, s. 488]. Tabii ki, her bir sanatın gelişimi için malzemenin bol olması önemlidir. Azerbaycan'ın birçok bölgesinde Orta Çağlardan beri ipek üretimi, özellikle ham ipek üretimi çok gelişmişti. Daha sonra bu bölgeler cicim dokumacılığı ile ünlenmişlerdir. Cicim ilk zamanlarda yalnız kendi

ihtiyacı için üretilse de, zamanla yerli kadınlar tarafından satılık cicimler de hazırlanmıştır. Halk arasında cicim dokuyanlara özel saygı duyulurdu ve onlar sanatkâr gibi ünlenirdi. Bunlardan bir kaçının ismi günümüze kadar ulaşmıştır. Şamahı'dan Nenehanım Şireli kızının, Zakatala'dan Asiye İsmail kızının, Göyçayın Zerdab köyünden Zerdabi Melikovanın, Şuşa'nın Halfeleddin köyünden Sultan Âli kızının, Gazah'dan Bahar Allahverdi kızının isimlerini özellikle belirtmek gerekir [3, s.131].

Resim 3. Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi Senedli Menbeler Fondu env. 500-69. Cicim dokuyan kadınlar. Resmi Mariya Kuliyeva çekmiştir.

Millî Azerbaycan Tarihî Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Cicimlerin Motif Özellikleri

Millî Azerbaycan Tarihî Müzesinde birçok cicim örneği muhafaza edilmektedir ki, bunların birçoğu incelendiğinde cicimlerde esasen şeritli motiflerin kullanıldığını söylemek mümkündür. Hatta bu motiflerin palaz isimli havsız dokuma örneği ile pek çok benzer yönünün olduğu da görülmektedir. Bununla birlikte geometrik ve kuş figürleri de cicim motifleri gibi kullanılmıştır. XIX-XX. yüzyıllarda cicim tipli dokumalar arasında “alaca” adıyla tanınan kumaş örneği özellikle ünlü olmuştur. Sık dokumalı, kırmızı renk ağırlıklı, şeritli motiflere sahip olan bu kumaş pamuktan, yünden veya ipekten hazırlanırdı [3, s. 131]. Cicimlerin iplikleri genellikle siyah, sarı, kırmızı renklere boyanırdı. Halılardan farklı olarak cecimin erişi de boyanırdı. Çeşitli renkli ipler yan-yana dizildiğinde gökkuşağını hatırlattığı için halk arasında gökkuşağı görüldüğünde “Fatma ninem hana kurmuş” söyleşimi cicim dokumacılığına işaret eder [6, s.194].

Müzenin Senedli Menbeler Fondunda (Belgesel Kaynaklar Fondu) etnograf M. Kuliyeva cicimin motif özellikleri hakkında bahsederken

onların sıralı nakışlı, ceyrani nakışlı, sandık nakışlı olduğunu belirtiyor (MATM, env.500-69).

Millî Azerbaycan Tarihî Müzesi koleksiyonunda muhafaza edilen çok sayıda cicim incelendiği zaman onların üzerinde genelde aynı motifler görülse de, bazıları farklı motiflere sahiptir. Bunlardan biri üzerinde küçük ve ensiz kenar süslerin arasında büyük çiçek desenleri görülmektedir. Esasen su motifleri ile süslenmiş ve halk ağzı ile desek bazen hatta dört tahtadan (4 cicim parçasının birleştirilerek dikilmesi) ibaret olan bazı cicimler oldukça sadedir. Müze koleksiyonunda ipekten su motifleri ile dikilmiş ve “hayati” adlanan Nahcivan bölgesine has cicim muhafaza olunuyor. Bazen cicimlerde elibelinde ve koçbaşı gibi bilinen motifler de görülür. XX. asrın evvelerinde Karabağ’da dokunmuş bir cicim üzerinde ok başı motifleri, stilize olunmuş S motifi ve halılarda rastladığımız birçok motif görülüyor (MATM EF env.3315). Bu cicim daha çok motifi olması bakımından oldukça farklıdır. 8666 döküm numaralı cicim ise Azerbaycan’ın “Kuşlu” isimli halısına benzerliği ile dikkat çekmektedir. Onun üzerinde stilize kuş motifleri var. Konya Alaeddin camiinde Karapınar yöresi cicimlerini araştıran M.Yıldırım bazı cicimler üzerinde 19 motif tesbit etmiştir [7, s.525]. İki cicim parçasının dikilerek birleştirilmesi ile alınmış bu cicim üzerinde Millî Azerbaycan Tarihî Müzesinde muhafaza olunan bazı cicimlerdeki gibi elibelinde, meşale, pıtrak vb. motiflerle süslenmiştir. Cicimlerde halılarda olduğu gibi büyük motifler ve zor kompozisyonlar dokunmasa da, onların daha küçük ölçüde olanları sıkça görülebilmektedir.

Resim 4. Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi Etnoqrafi Fondu env. 7543. Cicim dokunuşlu heybe. Şamahı. XX yy.

Sonuç

Vaktiyle Türk halklarının ev hayatında oldukça yaygın olan cicim zamanımızda unutulmuş tarihe karışmaktadır. Esasen XX. asrın evvelerine kadar yaygın olan bu dokuma mamulleri XXI. asırda tamamen kullanımdan kalkmıştır. Genelde halı dokumacılığı öne çıksa da dokumanın bu alanı unutuluyor ve yeni nesil tarihimizin bu sayfası hakkında yalnız müze ve kitaplardan bilgi edinebiliyor. Bu yüzden ister akademik çalışmalarda, ister moda anlamında bu eski sanatın yeniden gündeme gelmesi için çalışmalıyız. Evlerin süslenmesinde ve ev hayatının başka alanlarında cicimin yeniden kullanılması, Türk halklarının eski bir sanatına daha sahip çıkarak yaşatması demektir. Günümüzde doğal olmayan çeşitli kimyasalların hayatımıza girdiği bir dönemde ipek iplikle dokunan doğal cicim ürünlerin kullanılır hale gelmesiyle, aynı zamanda eski ve artık unutulmuş üzere olan doğal yaşamdan bir parça da evlerimize girmiş olur.

Kaynaklar

1. Mustafayev A. Şərbaflıq. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Şərq-Qərb 2007.
2. Ak M. Teke yörekleri (1800-1900). Ankara, Türk Tarih Kurumu 2015.
3. Efendiye R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı, İşiq 1984.
4. Sökmen S, F. Ölmez. Bitlis yöresi cicim dokumaları. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Aralık 2016 Cilt 18 Sayı 2 (1-22).
5. Deniz B."Anadolu-Türk Dokuma Sanatında Cicim". Sanat Tarihi Dergisi 7 / 7 (July 1994). 59-73.
6. Abdulova G. Atalar sözləri və xalq məsəlləri etnoqrafik duyum-yozumkontekstində. Bakı, 2012.
7. Yıldırım M. Konya Alaedin camii'nde bulunan Karapınar yöresi cicim örnekleri. Türkiyyat Araştırmaları Dergisi. Sayı 29 (2011). 519-549.

Андатпа

Түрік халқында қолөнердің көптеген түрлері дамыған. Халықтың ыңғайлы географиялық орналасуы мен шикізат базасы бұл дамуға қолайлы негіз жасады. Бірақ бұл өнер өрістерінің кейбірі бүгінде қолданыста болғанымен, кейбіреулері жоғалып, ұмытылып кетті. Қолөнердің бір саласы – тоқыма өнері. Кезінде бұл өнер түрі өте үлкен аумаққа таралғанымен, қазіргі уақытта Түркияның санаулы аймақтарында ғана айналысатын адамдар бар. Тоқыма заттар түркі халықтарының өмірінде маңызды орын алды және әртүрлі салаларда кеңінен пайдаланылды. Мақалада тоқыма өнерінің техникасы техникасы және онда бейнеленетін ою-өрнектердің мән-мағынасы туралы сөз болады. Автор тоқыма өнерінің түрік қауымдастықтары арасында кең таралғанына назар аудара отырып, түрік халқының тарихи мұрасы ретінде бұдан былайғы уақытта да жалғасын тауып, оны болашақ ұрпаққа мұра ретінде қалдыруды мақсат еткен.

Кілт сөздер: тоқыма, жібек, өрнек, түрік халқы
(Насирова С. Түрік халқының тоқыма өнері туралы)

S. Nasirova. Türk Halklarının Cicim Dokumalarına Dair.

Аннотация

Множество предметов ремесленничества были разработаны турецким народом. Удобное географическое расположение и сырьевая база создали благоприятную основу для этого развития. Некоторые из этих областей искусства функционируют и сегодня, некоторые из них уже исчезли и несправедливо забыты. Одна из областей искусства - ткачество «джеджим». Хотя он был распространен на очень большой территории, в настоящее время он не занимается этим искусством, за исключением нескольких турецких регионов. Джеджим занимал важное место в жизни тюркских народов и использовался в различных областях. Данная статья посвящена ткачеству «джеджим» и мотивам, сотканным на джеджимах. Уделено внимание не только причинам исчезновения ткацких материалов, но и причину почему их невозможно увидеть в музеях. Одна из главных целей - обратить внимание на исчезновение «джеджима», которое широко распространялось раньше.

Ключевые слова: джеджим, ткачество, шелк, узор, турецкий народ
(Насирова С. Ткацкое искусство турецкого народа)

Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі
Kazakçadaki Alıntı Kelimeler Sözlüğü
Dictionary of Borrowed Words of the Kazakh Language
Словарь заимствованных слов казахского языка

2019 жылдың қарашасында белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Шерубай Құрманбайұлының редакторлығымен «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры тарапынан шығарылған «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі» жарық көрді.

Сөздік авторлары: Шерубай Құрманбайұлы, Сабира Исақова, Бағлан Мизамхан, Гауһар Әлімбек, Гүлфар Мамырбекова және Дәурен Боранбаев.

Әлемде қандай тіл болсын жүз пайыз өз қалпын сақтап, өзгермей тұра алмайды. Көрші ұлыстар бір-бірімен

өзара байланыстар негізінде сөз алысып-берісіп отырған. Түрік халықтарының да сонау көне замандардан бері көршілес елдерден сөз алғаны белгілі. Атаулардың этимологиясын зерттеп жүрген зерттеушілер көне түрік тіліндегі кейбір сөздің санскрит, соғды, тохар, қытай, т.б. ежелгі халықтарға тән екендігін көрсетуде. Мысалы, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish (Он үшінші ғасырға дейінгі түрік тілінің этимологиялық сөздігі) еңбегінің авторы сэр Джерард Клаусон Орхон ескерткіштеріндегі *түмен* «он мың» сөзінің көне заманда тохар тілінен (*тман\тмане*) кіргенін дәлелдейді [1, 507-б.]. Бұдан бөлек көне дәуірлердегі *қатын\хатун* сөзінің соғдыдан (*хуатын*) келгенін баяндайды [1, 602-б.]. Сол сияқты *жек көрді* тұрақты тіркесінде сақталған көне түрік тіліндегі *йек* «сайтан» сөзі санскрит тілінен алынғанын дәлелдейді [1, 910-б.].

Әрине, көне түріктер алып қана қоймай, көне мәдениеттерге біршама сөз бергені белгілі. Шумер тілін зерттеген неміс ғалымы Бенно Ландсбергер онда 200-дей сөздің шумерге тән еместігін айтады. Ол кірме сөздер солтүстіктегі көрші халықтардан алынғанын жазады.

Шетке шығарылған сол 200 сөзді зерттеген түрік ғалымы (Америкада өмір сүрген) Осман Недим Туна олардың прототүріктерден алынғанын дәлелдейді. Кірме деп көрсетілген сөздердің кейбірі мыналар: *тир* – жер; *гишиг* – есік; *шурым* – жарым, *шултае* – шолпан, *зибин* – шыбын; *дингир* – тәңір, *агар* – ауыр; *дур* – төр [2, 5-б.]. Бұл деректер 3000 жыл бұрын прототүріктердің өмір сүргендігінің және көрші халықтарға сөз бергендігінің дәлелі бола алады.

Шығыс Түркістандағы түріктер будда, манихей дінін қабылдағанда тибет, санскрит тілдерінен жаппай сөз ала бастады. Көне ұйғыр ескерткіштерінде буддизм дініне тән қолданыстардың көп екендігі жасырын емес.

Ислам дінін қабылдағаннан кейін араб және парсы халықтарынан жаппай сөз алына бастады. Қазір бұл тілдерден енген сөздер қазіргі қазақ тілі актив лексикасының 15%, пассив лексикасының 7%-ын құрайтыны дәлелденген. Орта ғасырларда кірген арабизмдер осы күнге дейін қолданыстан шыққан емес, тіпті қазақи сипат алған формалар едәуір көп. Ерте заманда кірген сөздер қазір түрік халықтарына «ортақ сөздер» қызметін атқаруда: *кітап, қалам, жауап, адам, қиял, сабын, мирас, шарт, сыр, табиғат, талап...* Егер осы әбден кірігіп кеткен сөздердің орнына жаңа төл атаулар ойлап тапсақ, түрік халықтарынан «ортақ лексика» жағынан ажырайтынымызды ұмытпаған абзал. Кезінде қаптаған арабизмнен құтылу керек деген Ататүрік Анадолы түріктері тіліне *жауап* дегеннің орнына *йаныт, табиғат* орнына *доға, өмір* орнынан *йашам, мағына* орнына *анлам, қалам* орнына *жазғыш* сияқты төл атауларды енгізуді бастаған еді, алайда түрік халықтарында олардың ортақ қолданылатынын біліп, өз бастамасынан бас тартыпты.

Шыңғыс хан ұлыстары құрылған кезеңдерден бастап *ұлыс, аймақ, нөкер, құда, шешек, маңдай* және тағы басқа көптеген моңғол тілі сөздерінің тілге кіргені белгілі. Бұлар тілге сол ерте дәуірде кіріп, әбден сіңісіп кеткен. Моңғол кірмелері қазіргі түрік тілдерінде бірдей қолданылып, түрік халықтарының ортақ сөздері қатарына жатқызылуда. Мысалы, *аймақ* немесе *шешек* сөзі түрік халықтарының барлығында қолданылады.

Орта ғасырларда патшалық Ресеймен саяси-экономикалық байланыстар негізінде сөз берумен бірге алғанымыз да болды. Патшалық Ресейге қосылған кезеңнен бастап орыс тілінен сөз алуымыз тіптен жиіледі. Бірақ бұл кезеңдерде кірген сөздер қазақ тілінің сингорманизм заңына сай өзгеріп, басқа жұрт танымастай дәрежеге

дейін жеткен еді. *Болыс* (волость), *ауылнай* (ауыльный), *кереует* (кровать), *самаурын* (самовар), *жәшік* (ящик), *зауыт* (завод), *үстел* (стол), *пәуеске* (повозка), *білте* (фитиль) т.б. формалар соның айғағы. Кеңес дәуірінде жазба тілінің қалыптасуы, кирилл әліпбиінің енгізілуі сияқты себептерден орыс лексикасы немесе орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген сөздер өзгертілмей, сол күйінде алына бастады. Араб-парсыдан енген сөздер де солай, яғни жазба тілі дамығалы сол күйінде кіріге бастады.

Соңғы кездері ғылым мен техниканың дамуы, шетелдегі технологиялардың келуі, сыртта білім алушылардың көбейіп, сол қолданыстарын елге алып келуі, тағы басқа себептермен ағылшын тілінен тікелей енген сөздер де көбеюде. Мысал ретінде *IQ, IMAX, IP, IT, ISBN, QR (код), WI-FI, Feedback, Speech, OK* сияқты ұғымдарды айтсақ болады.

Қолымыздағы сөздіктің ерекшелігі – мұнда қазақ тіліне жоғарыда айтқандай, араб-парсы, моңғол, орыс және ағылшын тілдерінен әр дәуірде енген сөздер қамтылды.

Араб және парсы лексикасына келсек, бұл сөздікте пассив лексикадағы араб-парсы сөздері де талданған. Яғни қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданылатын кірмелерге қарағанда, күнделікті өмірде қолданыла бермейтін бірліктер қаралады. Көбінесе діни дастандарда, ауыз әдебиеті мұраларында сақталған сөздер алынған. Сонымен қатар, тұрақты тіркестер құрамында сақталған мағынасы түсініксіз сөздердің этимологиясы көрсетіледі. Мысалы, сөздікте қазақ тілінде «көсем, көшбасшы, қасқыр немесе арыстан үйірінің бастаушысы, арлан» деген ауыспалы мағыналарда жұмсалатын әрі «Арыстаны көп, абаданы біреу» сияқты мақалда сақталған *абадан* сөзінің түп-негізі парсынікі екендігі айтылған [3, 13-б.]. Сол сияқты *Адыра қал* тұрақты тіркесіндегі *адыра* формасының араб тіліндегі «көз жанарынан айрылу» мағынасындағы *أضر* *аддара*-дан келгеніне болжам жасалған. Сондай-ақ, «ежелеп оқу» дегендегі *еже* тұлғасының араб тіліндегі *هجا* *еже* «буын» екендігі көрсетілген.

Моңғол тілінен алынған сөздерге келгенде де қызық мәліметтер бар. Бұнда да әдеби тілдегі түгел сөздер қамтылған жоқ, тек фразеологизмдер ішінде сақталған ескіліктердің мән-мағынасы ашылып көрсетілді. Мәселен, *құда-анда* қос сөзіндегі *анда*-ның моңғол тіліндегі «бауыр, туысқан, дос» мағынасындағы сөз екендігі айтылған. Сонымен қатар, *аузын арандай ашты, жымын білдірмеді, кезжесін*

кейін тартты және тағы басқа фразеологизмдердің құрамындағы сөздердің моңғол тілінен кіргені дәлелденген.

Орыс тілі арқылы кірген атаулар сөздіктің ауқымды бөлігін алады. Себебі бұл кірмелер соңғы кезде тілімізге жаппай кіріп, олардың қолданыс аясы кеңейде. Енді сол кірме атауларды сөздікке кіргізіп, болмысын ашу – ғылымдағы кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Орыс тілі немесе орыс тілі арқылы басқа әлем тілдерінен енген атаулардың ішінен соңғы кездері кіріп жатқан әрі жиі қолданылатын сөздер барынша көп қамтылған. Мысалы, *кэшбэк* (ағыл. *cash back* – *cash* «қолма-қол ақша» + *back* «кері қайтару»); *барбер* (ағыл. *barber* – «сақал-мұрт және шаш алатын ерлер шаштаразы»); *кавер* (ағыл. *cover* – *to cover* – «жабу; ауыстыру»).

Орыс тілі арқылы кірген немесе орысша дыбысталатын атаулардың шығу тегі, яғни қай тілдерден таралғаны көрсетілді. Мәселен, *кепкі* (кепка) (орыс. *кепка* < фр. *képi* < швед., нем. *käppi* < лат. *cappa* – «баскиім түрі»); *киоск* (фр. *kiosque*, нем. *kiosk* < түрік. *köşk* «бау-бақшадағы там, шатырсыз кішкентай ғимарат, дүңгіршек). Екінші мысалдан көріп тұрғанымыздай, түрік тіліндегі *köşk* сөзі, алдымен неміс және француз тілдеріне одан кейін орыс сөздік қорына, ал орыс тілінен түрік тілдеріне кірген.

Соңғы жылдары жастар тарапынан жиі қолданылып жүрген ағылшын тілінің слэнгтері де сөздікке алынды: *Ok, Easy, Sorry*.

Кейбір ұғымның орыстікі болып көрінгенімен, түптеп келгенде оның түркілік немесе арабтық атау екендігіне көз жеткізетін қызық тұстар бар. Мәселен, орыс тілінен кірген *адмирал* сөзінің түбі арабтікі екендігі белгілі: *اميرال بحر* *амир-ул-бахри* – «теңіз әміршісі». *Алгебра, алкоголь, атлас*, т.б. сондай мысалдардың қатарына жатқызылады. *Йогурт* та мұндай жарқын мысалдардың бірі. *Yoğurtak* «айран ұйыту» етістігінен жасалған *yogurt* «ұйытылған, ұйытқы, қою айран» ұғымы бүкіл әлемге *yogurt* болып таралды. Орыс тіліне ағылшыннан, ал бізге орыс тілінен енген.

Кітапта түрік тілінен әлемдік брэнд ретінде келген кейбір ұғымға қатысты да қызықты деректер берілген. Мысалы, *альбени* (түрік. *al beni* – «ал мені»); *дөнер* (түрік. *döner* – «орау, оралған, орама»); *шауырма* (орыс. *шауырма* < араб. *شاورما* < түрік *çevirme* «орама»).

Сайып келгенде, бұл сөздік – қазақ тіліне латын, грек, ағылшын, француз, араб, парсы, испан, неміс, орыс, итальян, қытай, моңғол, португал және өзге тілдерден әр кезеңде енген кірме сөздер кең

қамтылып отырған алғашқы көлемді еңбек. Сөздікте 8985 кірме сөз қамтылған. Кітап алғашқы көлемді еңбек ретінде құнды. Неге десек, қазақ тіл білімінде кірме сөздер сөздігін жасау ісі қолға алынбай келді. Кірме сөздер теріліп берілген санаулы ғана сөздік бар. Олар, негізінен, араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздерге арналған. Алайда әлем тілдерінен енген сөздер қамтылған кірме сөздердің үлкен сөздігі әлі жасалған жоқ. Бұл еңбек болса, сол олқылықтың орнын толтыруға жарарлықтай, сәтті бастама десек қателеспейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish. – London: Oxford University Press, 1972.
2. Tuna Osman N. Sümer ve Türk dillerinin tarihi ilgisi ile Türk dilinin yaşı meselesi. – Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1990.
3. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. Құраст.: Ш. Құрманбайұлы, С. Исақова, Б. Мизамхан, Г. Әлімбек, Г. Мамырбекова, Д. Боранбаев. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 бет.

М.Әділов

PhD, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(e-mail: marlen_erlanuly@mail.ru)

Қарақалпақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілі
Karakalpak Edebiyatının Ünlü Temsilcisi
Famous Representative of Karakalpak Literature
Выдающийся ученый каракалпакского литературоведения

Қарақалпақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілі, түркітанушы ғалым, Өзбекстан Ғылым академиясының академигі, қоғам қайраткері Марат Көптілеуұлы Нұрмұхамедовтың туғанына биыл 90 жыл толады.

Марат Көптілеуұлы Нұрмұхамедов 1930 жылы 6 қаңтарда Қарақалпақстанның Төрткүл қаласында дүниеге келген. Оның жастық жылдары өте қиын жағдайда өтеді. Әкесі Көптілеу Нұрмұхамедовты кеңес өкіметі партия қызметінде істеп жүрген жерінде «халық жауы» деп абақтыға жауып, 1937 жылы ату жазасына кесіледі. Кейін 1957 жылы ақталғанға дейін оның отбасы кеңес өкіметінің қадағалауында болады. Осы ауыр жылдарда болашақ ғалым мектепті, жоғары оқу орнын бітіреді, елге белгілі азамат болу арманы оны ғылым жолына жетелейді.

1950 жылы Қарақалпақ Мемлекеттік педагогика институтын бітіркен кезде сол кездегі Қарақалпақстан комплексті ғылым-зерттеу институтының директоры Нәжім Дәуқараев оны Москвадағы СССР

Ғылым академиясының Шығыстану институтына аспирантураға өзі алып келеді. Өзінің ғылыми жетекшісі Е. Э. Бертельспен таныстырады және оның кандидаттық диссертациясының ғылыми жетекшісі болуға келісін алады. Марат Нұрмұхамедов 1953 жылы «Орыс әдебиетінің қарақалпақ совет әдебиетінің дамуына әсері» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғайды. Одан соң 1953-1959 жылдары Өзбекстан Ғылым академиясының Қарақалпақстан комплексті экономика және мәдениет институтында ғылыми қызметкер, сектор меңгерушісі, институт директорының орынбасары болып істейді. Сонымен қатар 1957-1959 жылдары «Әмудария» журналының редакторы, 1958-1959 жылдары Қарақалпақстан Жазушылар Одағының төрағасы жұмыстарын қатар алып барады.

1959 жылы Қарақалпақстан комплексті ғылым-зерттеу институтының базасында Өзбекстан Ғылым академиясының Қарақалпақстан филиалы ашылып, оның бірінші төрағасы болып М.К. Нұрмұхамедов тағайындалады (1959-1961жж.). Ол 1961-1966 жж. Қарақалпақстан Областлық партия комитетінің секретары болып жұмыс істейді. 1965 ж. «Қарақалпақ совет прозасының даму жолдары» деген тақырыпта докторлық диссертациясын қорғайды, 1966 жылы Өзбекстан Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, 1966-1974 жж. Өзбекстан Ғылым академиясының тарих, тіл білімі және әдебиеттану бөлімінің академик-секретары және президиумының мүшесі болды. 1968 ж. профессор атағын алады, 1974 ж. Өзбекстан Ғылым академиясының академигі болып сайланады.

1974 ж. Өзбекстан Ғылым академиясының А.С. Пушкин атындағы тіл және әдебиет институтының директоры, 1974-1979 жж. академияның вице-президенті, 1979-1985 жж. тарих, тіл білімі және әдебиеттану бөлімінің академик-секретары және президиумның мүшесі, 1985 ж. наурыз айынан өмірінің соңына дейін Нөкіс Мемлекеттік университетінің ректоры қызметін атқарған. Ол 1986 жылы 20 маусымда Түркияға қызмет бабымен барған сапарында автомобиль апатынан қайтыс болды.

Ол Қарақалпақстан және Өзбекстан Жоғары кеңесінің бірнеше рет депутаты болды, орден, медальдармен марапатталды. «Қарақалпақ совет прозасы» еңбегі үшін Бердақ атындағы Қарақалпақстан республикалық сыйлығын, «Қарақалпақ совет әдебиеті тарихы» (ұжымдық авторлықта) еңбегі үшін Беруни атындағы Өзбекстан Мемлекеттік сыйлығын алды. 1980-1986 жж. совет түркологтар комитеті басшысының орынбасары, 1981-1986 жж. бүкілодақтық

С. Бахадырова. Қарақалпақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілі.

Шығыстану ассоциациясының мүшесі, «Совет түркологиясы» журналының редколлегия мүшесі, 1955 жылдан СССР Жазушылар Одағының мүшесі, Өзбекстан және Қарақалпақстан Жазушылар Одағының мүшесі болды. 400-ден астам ғылыми еңбектің авторы, оның еңбектері орыс, ағылшын, украин, француз, қазақ, түркімен, венгер, түрік тілдеріне аударылған.

М.К. Нұрмұхамедов өмірін ғылымға және ғылымды ұйымдастыруға, жас ғалымдарды тәрбиелеуге арнады. Партия, кеңес қызметтерінде істегеніне қарамастан ғылыми-зерттеу жұмыстарын басты орынға қойды. Оның ғылыми зерттеу жұмыстарының ауқымы кең. Ол кандидаттық диссертациясында қарақалпақ әдебиеті мен орыс әдебиетінің байланысын зерттеу арқылы қарақалпақ халқының экономикалық, мәдени және әдеби байланысын халықтың тарихи жолына негіздеп ашып берді. Осы жұмысы арқылы қарақалпақ әдебиетін терең зерттеуші талантты ғалым ретінде танылды. Бұл тақырып аясын кеңейтіп «Из истории русско-каракалпакских культурных связей» (Ташкент, 1974), «Орыс-карақалпақ мәдени байланыстар тарихынан» (Нөкіс, 1977), «Судьба народа - судьба литературы» (Нукус, 1981) еңбектерін жазды.

Кеңес өкіметі кезінде қарақалпақ әдебиеті тарихын, оның даму жолының барлық этаптарын, жанрларын терең зерттеген ғалым 1959 ж. жазған «Краткий очерк каракалпакской советской литературы» еңбегінде ХХ ғасыр қарақалпақ әдебиеті тарихына бірінші рет толық ғылыми бағасын берді. Бұдан соң «Қарақалпақ совет әдебиеті тарихының очерктері» (Ташкент, 1968) фундаментальді зерттеуі (ұжымдық авторлықта) баспадан шықты. Осы жұмыстың жалғасы ретінде оның ғылыми басшылығында орыс тілінде «История каракалпакской советской литературы» (Ташкент, 1981, ұжымдық авторлықта) монографиясы баспадан шықты.

М.К. Нұрмұхамедов – қарақалпақ әдебиетінің жарты ғасырдан астам тарихын, даму жолдарын, жанрларын, авторларының творчестволық портретін зерттеген ғалым. Оның «Қарақалпақ совет прозасы» (Нөкіс, 1957), «Проза хаққында» (1964), «Краткий очерк истории каракалпакской советской литературы» (Ташкент, 1959), «Каракалпакская проза периода Великой Отечественной войны» (Нукус, 1961), «Каракалпакская советская проза» (1968), «Довоенная каракалпакская проза» (Нукус, 1959), «Зарождение каракалпакской советской литературы» (Москва, 1970), «Урыстан соңғы қарақалпақ прозасы» (Нөкіс, 1964), «Қазіргі заман қарақалпақ прозасы» (Нөкіс,

1968), «Развитие жанра поэмы в каракалпакской литературе» (Ташкент. 1976), «Каракалпакская поэзия (краткий очерк)» (Ташкент. 1977) т.б. зерттеу жұмыстары каракалпак әдебиеттану ғылымының өзіндік орны бар еңбектер.

М.К. Нұрмұхамедовтың XIX ғ. каракалпак классикалық әдебиеті тарихы, XX ғ. басындағы каракалпак әдебиетіне арналған еңбектері әдебиет тарихын алғаш терең зерттеген еңбектер. Ол Бердақ Қарғабайұлы жөнінде «Бердақ – каракалпак халқының ұлы шайыры» (Нөкіс, 1979), «Бердах – великий поэт каракалпакского народа» (Ташкент, 1977), «Бердах – основоположник каракалпакской литературы» (Москва, 1978) еңбектерін жазды. Сондай-ақ XX ғ. басында өмір сүрген классик әдебиетіміздің көрнекті өкілі Аяпберген шайыр жөнінде «Аяпберген Мусаев - зачинатель каракалпакской советской литературы» (Ташкент, 1981), «Аяпберген Муса улы - каракалпак совет әдебиетінің тикарын салушы» (Нөкіс, 1981), «Аяпберген Мусаев» (Нөкіс, 1981) еңбектері совет кезеңіндегі каракалпак әдебиетін зерттеген жаңа зерттеу болды.

М.К. Нұрмұхамедов – ғылым дүниесіндегі үлкен тұлға, талантты, эрудициясы күшті, патриот, каракалпак халқының мәдениетін, әдебиетін дүниеге танытқан ғалым еді. Тек каракалпак әдебиетін ғана емес, сонымен бірге каракалпак тарихын, этнографиясын, мәдениетін, фольклорын да зерттеді. Халқымыздың тарихын ежелгі кезеңнен бастап зерттеген С. Камалов, Т.А. Жданкомен бірге «Каракалпаки» (Ташкент, 1971) еңбегін жазды. Екі томдық «История Каракалпакской АССР» (ұжымдық авторлықта) сияқты ірі фундаменталь зерттеудің орыс және каракалпак тілінде баспадан шығуында ғылыми жетекші болды.

М.К. Нұрмұхамедов тек каракалпак әдебиеті тарихын зерттеп қоймай, Ә. Науаи, А.С. Пушкин, Л. Толстой, М. Шолохов, Айбек, Ш. Айтматов шығармашылығы жөнінде мақалалар жазды. Ол бірнеше көп томдықтардың, энциклопедиялардың редакторы, редколлегия мүшесі болды. Мысалы, өзбек тілінде баспадан шыққан екі томдық «Әдебиет теориясы», Әбу Әли Ибн Сина, Беруни, Муминов, Хамза, Айбек, Ғ. Ғұлам, Х. Алимжанның көп томдығы, Н.А. Баскаковтың еңбектерін атап көрсетуге болады. Ол «Қаракалпак поэзиясының антологиясының» орыс және каракалпак тіліндегі басылымдарына алғысөз жазды, редакторлық қызмет атқарды. Сонымен бірге «Большая советская энциклопедия», «Өзбек совет энциклопедиясы», «История многонациональной советской литературы» басылымдары

С. Бахадырова. Қарақалпақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілі.

авторларының бірі. М.К. Нұрмұхамедовтың «О зарождении письменной литературы у полуоседлых и кочевых тюркоязычных народов Средней Азии и Казахстана» (Ташкент, 1970) еңбегі ғылымда үлкен жаңалық болды. Ол бірінші рет жартылай көшпелі және жартылай отырықшы болып өмір сүрген қарақалпақ халқы жазба әдебиетінің ұлттық ерекшелігі жөнінде өзінің жаңа ғылыми концепциясын ұсынды. Осы еңбегінде айтылған ғылыми пікіріне орыс тілінде шыққан «Культура советской Каракалпакии» (Москва, 1971) еңбегінде қорытынды жасады. Бұл еңбек ағылшын, француз тілдеріне аударылды. Сондай-ақ бірнеше халықаралық конгресс, симпозиум, конференцияларда қарақалпақ халқының ұлттық мұрасы жөнінде (Берлин, Бомбей, Болонье, Галле, Бағдад, Стамбул, т.б.) баяндама жасап, қарақалпақтарды әлемге танытуда үлкен қызмет етті.

Ғалымның орыс әдебиетіндегі А.С. Пушкин сияқты ғажайып ақынның шығармашылығына Орта Азия халықтары фольклорының әсерін зерттеген еңбектері ғылымда жаңалық болды. Өз пікірлерін «Сказки А.С. Пушкина и фольклор народов Средней Азии (сюжетные аналогии, перекличка образов)» (Ташкент, 1983), «Пушкин, Оренбург и Оренбуржцы» (Ташкент, 1984), «Средняя Азия в творчестве А.С. Пушкина» (Ташкент, 1988) еңбектерінде тың деректермен, фактілермен дәлелдеп берді.

Ол қарақалпақ әдебиеттану ғылымында бір топ талантты ғалымдарды тарбиелеп шығарды. Олар: филология ғылымдарының докторлары К. Мамбетов, Қ. Камалов, Қ. Байниязов, филология ғылымдарының кандидаттары Ж. Нарымбетов, Ә. Қожықбаев, С. Аллаяров, т.б.

М.К. Нұрмұхамедов қарақалпақ ғылымының дамуына үлкен үлес қосқан, халқымыз үшін тынбай еңбек еткен, талантты түркітанушы, танымал ғалым еді. Өз халқын шексіз сүйген патриот, ғылымның тар жол тайғақ кешулерін адал еңбегімен бағындырған, ғылымның шын жанкүйер ғалымы еді. Ол арамыздан ерте кетті. Оның еңбектері қарақалпақ ғылымының алтын қорынан орын алады, халқымыз оны ұмытпайды, халқымыздың ұлттық мақтанышы болған ғажайып перзенттерінің қатарында мәңгі өмір сүреді.

С. Бахадырова

ф.ғ.д., профессор

Өзбекстан Ғылым Академиясы Қарақалпақстан бөлімі

МАЗМҰНЫ

Тіл тарихы және құрылымы		
Жылқыбай Г.Қ. (Түркістан)	Түркі тілдеріндегі септеуліктердің табыс, жатыс, көмектес септік формаларын меңгеруі	9-16
Адилов М.Е. (Нұр-Сұлтан) Мухаммед Р. (Измир)	«Қазақ» сөзі туралы	17-27
Бердалиева Р.Ш. (Түркістан)	Қарым-қатынастың бейвербалды жүйесі: шаш соматикалық объектілердің ерекше класы ретінде	28-38
Ибрахимов Е. (Баку)	Түркі әлеміндегі ортақ тіл мәселесі	39-47
Сүйінжанова Ж.К. (Түркістан)	Түркітілдес мемлекеттердің жазу мәдениетінің бастау- арналарындағы ортақтық мәселесі	48-56
Әдебиеттану және фольклор		
Меммедова Н. (Баку)	Тәуелсіздік кезеңіндегі Ленкоран әдебиеттануындағы проза жанры	57-69
Байрам Б. Дана С. (Кыркларели)	Маниса қаласының Гурсу ауылында тұратын татарлар арасында бала тууға байланысты дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар	70-78
Четин Х. (Түркістан)	Түрік мәдениетіндегі жеке тұлғалық фольклор	79-92
Археология және өнер		
Ауелбеков Е.Б. (Түркістан) Бүркітбаев Т.С. Ауелбеков Н.Е. (Шымкент)	Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің түркі мәдениетіндегі көркемдік танымдық аспектілері	93-105
Насирова С. (Баку)	Түрік халқының тоқыма өнері туралы	106-113
Пікір		
Әділов М. (Нұр-Сұлтан)	Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі	114-118
Тұлға		
Бахадырова С. (Нөкіс)	Қарақалпақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілі	119-123

İÇİNDEKİLER

Dil Tarihi ve Yapısı		
Zhylkybay G.K. (Türkistan)	Türk Dillerinde Belirtme, Bulunma, Vasıta Hâl Eklerinin Kullanılışı	9-16
Adilov M.E. (Nur-Sultan) Muhammed R. (İzmir)	Kazak Kelimesi Hakkında	17-27
Berdalyeva R.Ş. (Türkistan)	Sözel Olmayan İletişim Sistemi: Somatik Nesnelerin Özel Bir Sınıfı Olarak Saç	28-38
İbrahimov E. (Bakü)	Türk Dünyasında Ortak Dil Sorunu	39-47
Suinzhanova Zh.K. (Türkistan)	Türk Dili Konuşan Devletlerin Yazılı Kültüründe Köken Ortaklığı Sorunu	48-56
Edebiyat ve Folklor		
Memmedova N.H. (Bakü)	Bağımsızlık Dönemi Lenkeran Edebi Ortamında Nesir (Düzyazı)	57-69
B. Bayram S. Dana (Kırklareli)	Manisa İli Gürsu Köyü Tatarlarında Doğum Adetleri ve Gelenekleri	70-78
Çetin H. (Türkistan)	Türk Kültüründe Tek Kişilik Folklor Örnekleri	79-92
Arkeoloji ve Sanat		
Auelbekov E.B. (Türkistan) Burkitbaev T.S., Auelbekov N.E. (Çimkent)	Türk Kültüründe Kazak Sanat ve El Sanatının Bilişsel Yönleri	93-105
Nasirova S. (Bakü)	Türk Halklarının Cicim Dokumalarına Dair	106-113
Yayın Değerlendirme		
Adilov M. (Nur-Sultan)	Kazakçadaki alıntı kelimeler sözlüğü	114-118
Kişilik		
Bahadırova S. (Nukus)	Karakalpak Edebiyatının Ünlü Temsilcisi	119-123

CONTENTS

History and Structure of Language		
Zhylkybay G.K. (Turkestan)	The Acquisition Postpositions in Turkic Languages with the Forms of Accusative, Locative and Instrumental Cases	9-16
Adilov M.E. (Nur-Sultan) Muhammed R. (Izmir)	About the Word «Kazakh»	17-27
Berdaliev R.Sh. (Turkestan)	Non-Verbal System of Communication: the Hair As a Special Class of Physical Objects	28-38
Ibrahimov E. (Baku)	Common Language Problem in the Turkic World	39-47
Suinzhanova Zh.K. (Turkestan)	The Problem of Common Origin in the Written Culture of Turkic-speaking States	48-56
Literature and Folklore		
Mammadova N.H. (Baku)	Prose in the Literary Environment of Lankaran During Independence Period	57-69
B. Bayram S. Dana (Kırklareli)	Traditions and Customs Related to Birth in the Tatars of Gursu Village of Manisa Province	70-78
Çetin H. (Turkestan)	Single Personal Folklore Examples in Turkish Culture	79-92
Archeology and Art		
Auelbekov E.B. (Turkestan) Burkitbaev T.S. Auelbekov N.E. (Shymkent)	Cognitive Aspects of Kazakh Arts and Crafts in Turkic Culture	93-105
Nasirova S. (Baku)	About Djedjim Weaving of Turkish Peoples	106-113
Review		
Adilov M. (Nur-Sultan)	Dictionary of Borrowed Words of the Kazakh Language	114-118
Персоналия		
Bahadirova S. (Nukus)	Famous Representative of Karakalpak Literature	119-123

СОДЕРЖАНИЕ

История и структура языка		
Жылкыбай Г.К. (Туркестан)	Изучение послеслогов в тюркских языках с формами винительного, местного и творительного падежа	9-16
Адилов М.Е. (Нур-Султан) Мухаммед Р. (Измир)	О слове «казах»	17-27
Бердалиева (Туркестан)	Р.Ш. Невербальная система общения: волосы как особый класс соматических объектов	28-38
Ибрахимов Е. (Баку)	Проблема общего языка в турецком мире	39-47
Суинжанова Ж.К. (Туркестан)	Проблема общности происхождения в письменной культуре тюркоязычных государств	48-56
Литературоведение и фольклор		
Меммедова Н. (Баку)	Проза в литературной среде Ленкорань периода независимости	57-69
Байрам Б. Дана С. (Кыркларели)	Традиции и обычаи связанные с родами у татар, проживающих в деревне гурсу, города Манисы	70-78
Четин Х. (Туркестан)	Личностные фольклорные примеры в турецкой культуре	79-92
Археология и искусство		
Ауелбеков Е.Б. (Туркестан) Бүрkitбаев Т.С. Ауелбеков Н.Е. (Шымкент)	Познавательные аспекты казахского декоративно-прикладного искусства в культуре тюрков	93-105
Насирова С. (Баку)	Ткацкое искусство турецкого народа	106-113
Рецензия		
Адилов М. (Нур-Султан)	Словарь заимствованных слов казахского языка	114-118
Персоналия		
Бахадырова С. (Нукус)	Выдающийся ученый каракалпакского литературоведения	119-123

АВТОРЛАР

- Жылқыбай Гүлімжан Қызметқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ филологиясы кафедрасының меңгерушісі, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- Адилов Марлен Ерланұлы Рагип Мухаммед** – Түркітану мамандығы бойынша PhD доктор, оқытушы/аудармашы, «Астана» халықаралық қаржы орталығы PhD доктор, Эгей университеті
- Бердалиева Рамиля Шаншархановна** – филология ғылымдарының кандидаты, Әлем тілдері кафедрасы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- Ибрахимов Ельчин** – PhD, Әзербайжан Ұлттық Ғылым академиясы Тіл білімі институты, түркі тілдері бөлімінің меңгерушісі
- Сүйінжанова Жанар Кикбаевна** – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ филологиясы кафедрасы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- Меммедова Нермин** – Ленкоран мемлекеттік университеті
- Булент Байрам** – профессор, доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті / Кырларели университеті
- Сезер Дана** – филология магистрі, Түркия Республикасы Ішкі істер министрлігі
- Четин Халил** – оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- Ауелбеков Ержан Бураханұлы Бүркітбаев Талғат Сағындықұлы Ауелбеков Нұрлан Ержанұлы** – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.
- магистр-оқытушы, Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті
- Насирова Севинч** – доктор, Әзербайжан Ұлттық тарихы мұражайы Этнография фондының директоры
- Әділов Марлен** – түркітану мамандығы бойынша PhD доктор, оқытушы/аудармашы, «Астана» халықаралық қаржы орталығы
- Бахадырова Сарыгүл** – ф.ғ.д., профессор, Өзбекстан Ғылым Академиясы Қарақалпақстан бөлімі

YAZARLAR

- Zhylykybay Gulimcan** – Doç. Dr., Kazak Filolojisi Bölümü Başkanı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Adilov Marlen** – PhD, Öğretim Görevlisi / Çevirmen, Astana Uluslararası Finans Merkezi
- Ragip Muhammed** – PhD, Ege Üniversitesi
- Berdaliyeva Ramilya** – Dr., Dünya Dilleri Bölümü, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- İbrahimov Elçin** – Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nesimi Dilbilimi Enstitüsü, Türk Dilleri Bölümü Müdürü
- Suinzhanova Zhanar Kikbaykyzy** – Dr., Kazak Filolojisi Bölümü, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Memmedova Nermin** – Lenkeran Devlet Üniversitesi
- Halil Çetin** – Öğretim Görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Bülent Bayram** – Prof., Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi / Kırklareli Üniversitesi
- Sezer Dana** – Yüksek Lisans, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı
- Auelbekov Ercan** – Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Burkitbayev Talgat** – Doç. Dr., M. Avezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi
- Auelbekov Nurlan** – Öğr. Uluslararası Beşeri Bilimler ve Teknoloji Üniversitesi
- Seviç Nasirova** – Dr. Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi Etnografya Fondu müdürü
- Adilov Marlen** – PhD, Öğretim Görevlisi / Çevirmen, Astana Uluslararası Finans Merkezi
- Bahadırova Sarıgul** – Prof., Dr. Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpakstan Bölümü

AUTHORS

- Zhylykybay Gulimjan** – Candidate of Philological Sciences, Head of the Department of Kazakh Philology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Adilov Marlen** – PhD, Instructor / Translator, Astana International Finance Center
- Ragip Muhammed** – PhD, Ege University
- Berdaliev Ramilya** – Candidate of Philological Sciences, Department of World Languages, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Ibrahimov Yelchin** – PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Linguistics Director of Department of Turkish Languages
- Suinzhanova Zhanar Kikbaykyzy** – Candidate of Philological Sciences, Department of Kazakh Philology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Memmedova Nermin Halil Çetin** – Lankaran State University
– Instructor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Bülent Bayram** – Prof., Dr. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University / Kırklareli University
- Sezer Dana** – Master, Ministry of the Interior of the Republic of Turkey
- Auelbekov Erzhan** – Candidate of pedagogical sciences, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Burkitbaev Talgat** – Candidate of pedagogical sciences, docent, M.Avezov South Kazakhstan State University
- Auelbekov Nurlan** – Master-teacher at the International University of Humanities and Technology
- Nasirova Seviç** – Dr, National Museum of History of Azerbaijan, The Head of Ethnography Found
- Adilov Marlen** – PhD, Instructor / Translator, Astana International Finance Center
- Bahadırova Sarıgul** – Prof., Dr. Department of Karakalpakstan, Academy of Sciences of Uzbekistan

АВТОРЫ

- Жылкыбай
Гүлимжан
Кызметкызы** – кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой казахской филологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
- Адилов Марлен
Ерланулы** – PhD, преподаватель/переводчик, Международный Финансовый Центр Астана
- Рагип Мухаммед** – PhD, Эгейский университет
- Бердалиева
Рамиля
Шаншархановна** – кандидат филологических наук, кафедра Мировых языков, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
- Ибрагимов
Ельчин** – PhD, институт языкознания Национальной Академии Наук Азербайджана, зав.отделом тюркских языков
- Суинжанова
Жанар Кикбаевна** – кандидат филологических наук, кафедра казахской филологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
- Меммедова
Нермин
Халил Четин** – Ленкоранский государственный университет
– преподаватель, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
- Булент Байрам** – профессор, доктор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави / университет Кырларели
- Сезер Дана** – магистр филологии, Министерство внутренних дел Республики Турция
- Ауелбеков Ержан
Бурханұлы
Бүрkitбаев
Талгат
Сагындыкулы** – кандидат педагогических наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави.
– кандидат педагогических наук, доцент ЮКГУ им. М. Ауезова.
- Ауелбеков Нурлан
Ержанұлы** – магистр-преподаватель Международного гуманитарно-технического университета
- Насирова Севинч** – доктор, Национальный музей истории Азербайджана директор фонда этнографии
- Адилов Марлен** – PhD, преподаватель/переводчик, Международный Финансовый Центр Астана
- Бахадырова
Сарыгүл** – доктор филологических наук, профессор, Каракалпакское отделение Академия наук Республики Узбекистана

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАРҒА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

«Түркология» журналына мақала жариялау үшін қазақ, түрік, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған, түркологиялық бағыттағы іргелі және қолданбалы зерттеу нәтижелері мазмұндалған өзекті, проблемалық, шолу, пікірталастық мәселелерді қамтитын материалдар қабылданады. Сонымен қатар рецензиялар, ғылыми тезистер мен сұхбаттар жарияланады. Журнал жылына 6 рет жарық көреді.

Ақылдастар алқасы мына мәселелерге назар аударуларыңызды сұрайды:

- мақалада міндетті түрде отандық авторлардың жұмыстарына сілтеме болу керек;
- «Түркология» журналының алдыңғы сандарына сілтеме құпталады;
- мақаланы жазғанда жаңадан шығып жатқан дереккөздер, қайнаркөздің 50% соңғы 5 жылда жарық көрген болуы тиіс (тарихи тақырыптардан басқа).

Сонымен қатар ғылыми дәрежесі мен атағына қарамастан мақалаға 2 сын пікір (сыртқы және ішкі) және кафедра (бөлім, құрылым) мәжілісі хаттамасының көшірмесі болуы шарт, автор туралы толық мәлімет «Авторлар» бөліміне және «Мазмұнына» төрт тілде беріледі.

1. ЭОЖ (УДК) – әмбебап ондық жіктегіш индексі және Ғылыми-техникалық ақпараттық мемлекетаралық рубрикаторы (ГТАМР).

2. Авторлардың аты-жөні мәтіннің жоғарғы жағына беріледі және автордың жұмыс орны аффилиациямен көрсетіледі.

2.1 Авторлар туралы толық мәліметтер 4 тілде (қазақ, түрік, орыс және ағылшын: аты-жөні, ғылыми дәрежесі, қызмет орны, мекен-жайы, ұялы телефоны, электронды поштасы) қосымша бетте көрсетіледі.

2.2 Автордың аты-жөні 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс).

3. Мақаланың тақырыбы 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс).

4. Андатпа 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс, кемінде 7-8 сөйлем).

5. Кілт сөздер 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс, кемінде 5 сөзден кем болмауы керек).

6. Мақала мәтіні.

7. Әдебиеттер тізімі мақала жазылған тілде және латын әріптермен транслитерация жасалып жазылады.

8. Ғылыми мақаланың оңтайлы көлемі кемінде 8 беттен кем болмауы тиіс. Бір интервал аралықта теріліп, параметрлері: жоғары жағы – 2,0; төменгі жағы – 2,0; оң жағы – 2,0; сол жағы – 2,0 болуы тиіс. Шрифт – 14, Times New Roman, андатпа, кілт сөздер шрифт – 12, Times New Roman.

9. Мақаланың аты мазмұнын ашып тұратын ұтымды болуы керек.

10. Журналда пайдаланылған әдебиеттерге реттік сілтемелік әдіс жүйесі қолданылады, яғни мақаланың ішінде әдебиеттердің реттік нөмірі және сілтеме жасалған беттер тік жақшамен [1, 20 б.] көрсетіледі. Ол нөмір әдебиеттер тізіміндегі нөмірге сәйкес келуі тиіс. Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде автордың аты-жөні, монографияның, жинақтың (мерзімді басылымның аты//екі бөлшекпен) жазылады) атауы, қаланың аты, баспасы, жылы, томы, нөмірі, еңбектің жалпы беті көрсетіледі.

11. Мақаланың мәтінде сурет (иллюстрация) міндетті түрде ескеріледі, оларды орналастыру орны автордың қалауына сәйкес болады. Суреттер компьютерде орындалады. Барлық керекті әріптер мен таңбалар анық жазылуға тиіс.

12. Кестелер тақырыбымен нөмірленіп берілуі тиіс. Олар міндетті түрде мәтінде еске алынуы керек.

13. Журналға жариялау үшін мақалалар отандық және шетелдік барлық ұйымдардан қабылданады.

Журналда жарияланған мақалалардың дұрыс-бұрыстығына редакция жауап бермейді. Ғылыми мақалалар сараптау комиссиясының шешімінен кейін өндіріске жіберіледі.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

YAZIM KURALLARI

Türkoloji dergisinde makale yayınlamak için Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere, daha önce yayınlanmamış, Türkoloji çalışmaları alanındaki temel ve uygulamalı araştırmalara dayalı makaleler kabul edilir. Ayrıca, bilimsel ve kültürel incelemeler ile haberlere de yer verilmektedir. Türkoloji dergisi yılda altı kez yayınlanmaktadır.

Makalelerin, aşağıda belirtilen yazım kurallarına uygun biçimde yazılması gerekmektedir:

1. **Başlık: Makalelerin başlığı dört dilde** (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça) olmak üzere içerikle uyumlu ve **koyu** puntolarla yazılmalıdır.

2. **Yazar ad(lar)ı ve e-posta(lar)ı:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu ve dört dilde** (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça) verilmeli, e-posta ise normal puntolarla ve metnin üstünde yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta adres(ler)i belirtilmelidir. Yazarlar hakkında detaylı bilgi dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere adı ve soyadı, akademik ünvanı, görev yaptığı kurum, adres, cep telefonu, e-posta) ek bir sayfada gösterilmelidir.

3. **Özet:** Makalelerin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 150 en fazla 200 kelimedenden oluşan özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5 sözcükten oluşan Anahtar Kelimeler verilmelidir. Anahtar Kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin sonunda; yazı başlığı, özet ve Anahtar Kelimelerin İngilizcesi bulunmalıdır. Özet ve Anahtar Kelimeler MS Word programında, *Times New Roman* yazı karakteri ile 12 punto, 1 satır aralığıyla yazılmalıdır.

4. **Metin:** MS Word programında, *Times New Roman* yazı karakteri ile 14 punto, 1 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.0 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmamalıdır. Yazılar özet ve kaynakça dahil en az 9-10 sayfadan oluşmalıdır. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *italik* puntolarla yazılmalıdır.

5. **Bölüm Başlıkları:** Makalelerde, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük ve koyu karakterde yazılmalıdır.

6. **Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere *italik* yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası *italik* yazılmalı, nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı normal puntolarla yazılmalıdır.

7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. **Kaynaklar: Kaynaklar, metnin sonunda makalenin yazıldığı dilde yazılır ve Latince transliterasyonu yapılır.** Kaynaklar, köşeli parantez içinde yandaki şekilde yazılmalıdır: [1, s. 20]. Metnin sonunda, kullanıldığı sırasına göre düzenlenmelidir. Kaynaklar, aşağıda verilen örnekteki gibi yazılmalıdır:

Örnek: Develi H., Osmanlı Türkçesi Kılavuzu, *Kesit Yayınları*, 2000, 440 s. *İstanbul*

Örnek: Tomar C., "Yemen'de Bir Türk Devleti: Resûliler ve Âlim Sultanları", *Osmanlı Araştırmaları*, 2000, s. 209-224

9. Makaleler yayın kurulunun kararından sonra yayınlanabilir ve makale içeriklerinden makale yazarları sorumludur.

WRITING RULES

In order to publish articles in the journal *Turcology*, articles based on basic and applied research in the field of *Turcology* studies, written in Turkish, Kazakh, English and Russian are accepted. Furthermore, scientific, cultural studies and news are included. *Turcology* journal is published six times a year.

Articles must be written in accordance with the following rules:

1. **Title:** Titles of articles should be written in four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian) and should be coherent with the theme and written in bold type.
2. **Author name (s) and e-mail (s):** Name (s) and surname (s) of the author (s) in bold and four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian) should be given, e-mail should be written with normal fonts and on the top of the text; the institution(s), communication and e-mail address(s) of the author (s) should be indicated. Detailed information about the authors should be provided on an additional page in four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian, name and surname, academic title, office, address, mobile phone, e-mail).
3. **Summary:** At the beginning of the article, an abstract of at least 150 and 250 words should be given. The abstract should not refer to the sources, figures and tables. Keywords with at least 5 words should be given in one line below the summary. Keywords must be comprehensive and compatible with the content. At the end of the article; the title, abstract and Key words should be in English. Abstract and keywords should be written in MS Word program with Times New Roman font with 12 font size and 1 line spacing.
4. **Text:** Text should be written in MS Word program, Times New Roman font with 14 font, 1 line spacing. 2.0 cm margins should be left on the page edges and pages should not be numbered. Manuscripts should be at least eight pages including abstract and bibliography. The sections that should be highlighted in the text should be written in italics not bold.
5. **Section Headings:** In Articles, main, intermediate and sub-headings can be used in order to provide a regular information transfer. Main headings (main chapters, references and attachments) in capital letters; intermediate and sub-headings' first letters only should be written with capital letters and in bold.
6. **Tables and Figures:** Tables must have the number and title. The table number should be written on the top, left to right; the name of the table, the initial letters of each word should be written in uppercase and italics. Tables ,in the text, should be located where they should be . Figures should be prepared for black and white printing. Figure numbers and their names should be written in the middle just below the figure. The figure number should be written in italics and end with a dot. The figure name should be written with normal characters and initial letters capitilized only just next to the figure.
7. **Pictures:** High resolution, scanned in print quality should be sent in addition to the article. In the image designation, the rules in the figures and tables must be followed. Figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one third of the manuscript). Authors with technical means may place the figures, tables and pictures in their place within the text provided that they can be printed exactly.
8. **References:** References are written in the language of the article at the end of the text and Latin transliteration is done. References should be written in square brackets: [1, p. 20]. At the end of the text, it should be arranged in the order it was used. References should be written as follows:

Example: Develi H. Ottoman Turkish Guide. Istanbul, Kesit Publications. 2000. 440 pages.

Example: Tomar C. A Turkish State in Yemen: Resuliis and Sultans of the Wise . // Ottoman Studies. 2000. p. 209-224.

9. Articles can be published after the decision of the editorial board and article authors are responsible for the contents of the article.

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ

Наиболее актуальные, проблемные, обзорные и дискуссионные материалы, а также результаты фундаментальных и прикладных исследований в области тюркологии на казахском, турецком, английском и русском языках публикуются в журнале «Тюркология». Кроме того, публикуются рецензии, новости о научной и культурной жизни. Журнал «Тюркология» публикуется 6 раз в год.

Редколлегия просит вас обратить внимание на следующие вопросы:

- *в статье обязательно должны быть ссылки на работы отечественных ученых;*
- *приветствуются ссылки на предыдущие номера журнала «Тюркология»;*
- *при написании статьи должны быть использованы новые источники, 50% источников должны быть опубликованы за последние 5 лет (за исключением исторических тем);*

Кроме того, независимо от ученой степени и звания, должна быть копия протокола заседания кафедры и 2 рецензии (внешняя и внутренняя); подробная информация об авторе в разделе «Авторы» и в разделе «Содержание» на четырех языках.

1. УДК – Универсальный десятичный классификационный индекс и государственный рубрикатор научно-технической информации (ГРНТИ).

2. ФИО автора (ов) указывается перед текстом, а место работы автора выражено в виде аффилиации.

2.1. Подробная информация об авторах дается на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский): ФИО, научная степень, место работы, адрес, мобильный телефон, электронная почта) на дополнительной странице.

2.2. ФИО автора на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский).

3. Название статьи на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский).

4. Аннотация на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский, не менее 100-150 слов).

5. Ключевые слова на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский, не менее 5 слов).

6. Текст статьи.

7. Список литературы составляется на языке статьи и в виде транслитерации латинским алфавитом.

8. Оптимальный объем научных статей должен составлять не менее 10 страниц. Текст должен набираться одиночным интервалом, при параметрах: сверху - 2,0; снизу - 2,0; справа - 2,0; слева - 2,0. Шрифт – 14, Times New Roman. Аннотация и ключевые слова набираются шрифтом – 12, Times New Roman.

9. Название статьи должно быть рациональным и как можно точнее раскрывать содержание.

10. Журнал использует последовательную систему цитирования, т.е. в статье по ходу изложения в квадратных скобках указывается порядковый номер процитированного источника, соответствующий номеру в списке литературы [1, с. 20]. В списке использованной литературы указывается ФИО автора, название монографии, сборника (название журнала пишется при помощи двойного слэша //), название города, название издательства, год, том, номер, общее количество страниц.

11. Иллюстрации обязательно должны быть упомянуты в тексте. Они размещаются в соответствии с авторскими пожеланиями. Место их расположения в тексте должно быть отмечено с авторской точки зрения (сноски на полях: рис. 1. и т.д.), они выполняются на компьютере с обозначением всех необходимых букв и символов.

12. Таблицы должны быть с заголовком и пронумерованы. Они обязательно должны быть упомянуты в тексте.

13. Статьи для публикации в журнале принимаются от всех отечественных и зарубежных организаций.

Редакция не отвечает за содержание публикуемого материала. Научные статьи публикуются после принятия решения экспертной комиссией, состоящей из ученых университета.

В редакции статьи обрабатываются и не возвращаются авторам.

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

CONTACT

Research Institute of Turcic studies
Turkestan / KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

РЕДАКЦИЯНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:

161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан
облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы, 29
Басылым: Ахмет Ясауи университетінің
«Тұран» баспаханасы

ADDRESS:

Bekzat Sattarhanov Str., 29, Turkestan, Republic
of Kazakhstan, 161200
Press: H.A.Yassawi University printing-house
“Turan”

Көркемдеуші редактор А.Авжы
Ағылшын тілі редакторы А.Евлер
Орыс тілі редакторы А.Байтуова
Қазақ тілі редакторы Ж.Танауова

İLETİŞİM

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü
Türkistan-KAZAKİSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

КОНТАКТ

Научно-исследовательский институт
Тюркологии
КАЗАХСТАН / Туркестан
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

ADRES:

Bekzat Sattarhanov Caddesi No:29, 161200
Türkistan, Kazakistan
Baskı: Ahmet
Yesevi Üniversitesi «Turan» Matbaası

АДРЕС:

161200, Республика Казахстан, г. Туркестан,
ул. Бекзата Саттарханова, 29
Издание: Типография «Туран» университета
им. Х.А.Ясави

Grafik-Tasarım A. Avcı
İngilizce Tercüme A.Evler
Rusça Tercüme A. Baytuova
Kazakça Tercüme Zh.Tanauova

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.

«Түркология» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Басуға 25.12.2019 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,9
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.